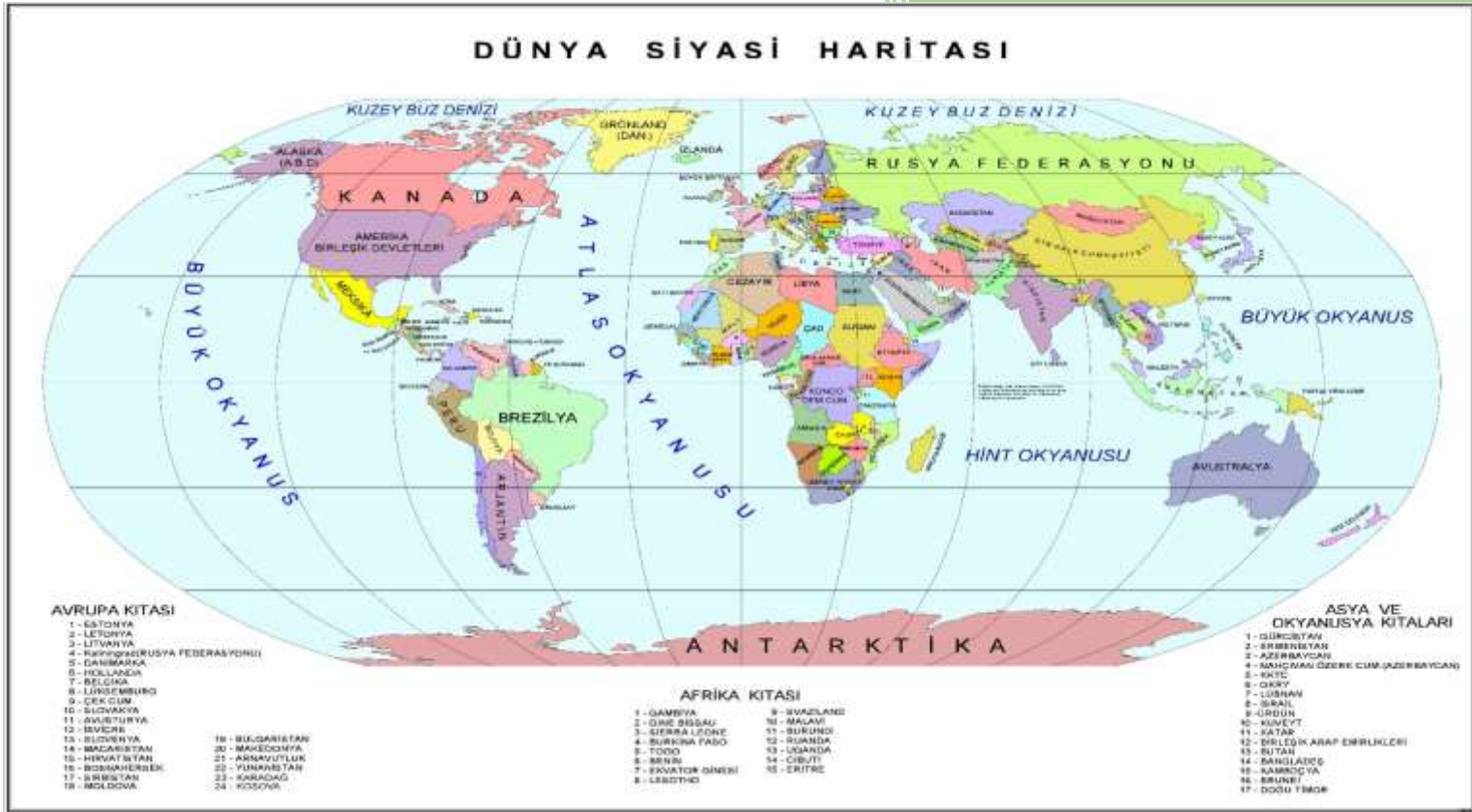

2018-2019

Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya

Hakem

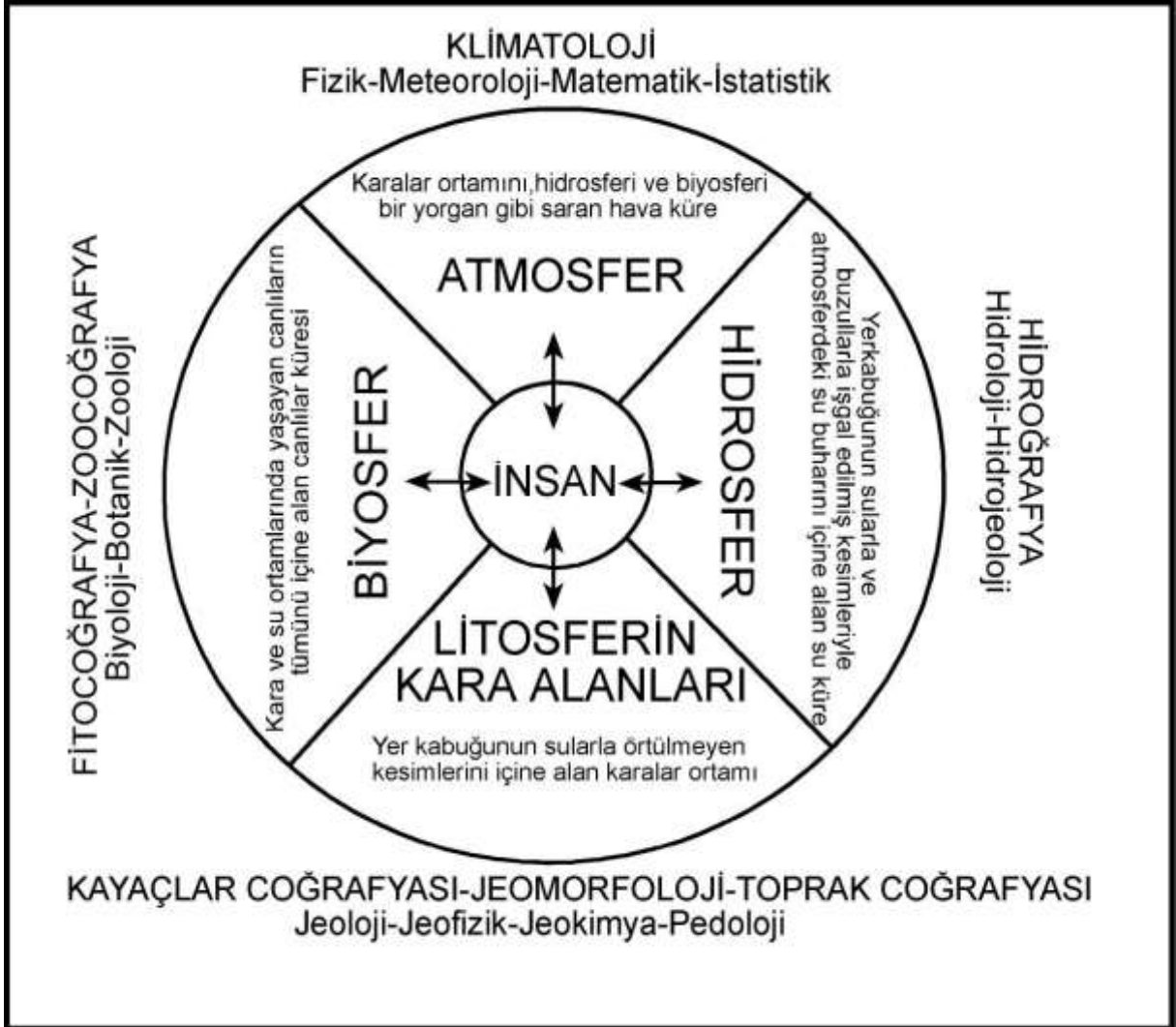
[Şirket adı]

[Tarih]

1. DOĞA VE İNSAN ETKİLEŞİMİ

Doğa; toprak, bitki, hayvan, deniz, okyanus vb. unsurlardan oluşur. Bu unsurlar, bir araya gelerek doğal ortamları meydana getirir. İnsan, kendisinden önce oluşmuş doğal çevrede yaşamını sürdürmeye başladığı andan itibaren doğa ile etkileşim hâlinindedir.

Doğayı oluşturan ortamların birbirleriyle etkileşimi doğal ortamı meydana getirir. Doğal ortam; litosfer (taş küre), atmosfer (hava küre), hidrosfer (su küre) ve biyosferden (canlı küre) oluşur.

Litosfer (Taş Küre): Yerkürenin katılaşmış üst kısmı, yer kabuğudur. Atmosfer (Hava Küre): Yerküreyi çevreleyen gaz örtüsüdür.

Hidrosfer (Su Küre): Yer kabuğunun çukur alanlarını dolduran büyük su havzaları, buzullar, akarsular ve yer altı sularıdır.

Biyosfer (Canlı Küre): Litosfer, atmosfer ve hidrosferdeki canlı yaşam alanlarıdır.

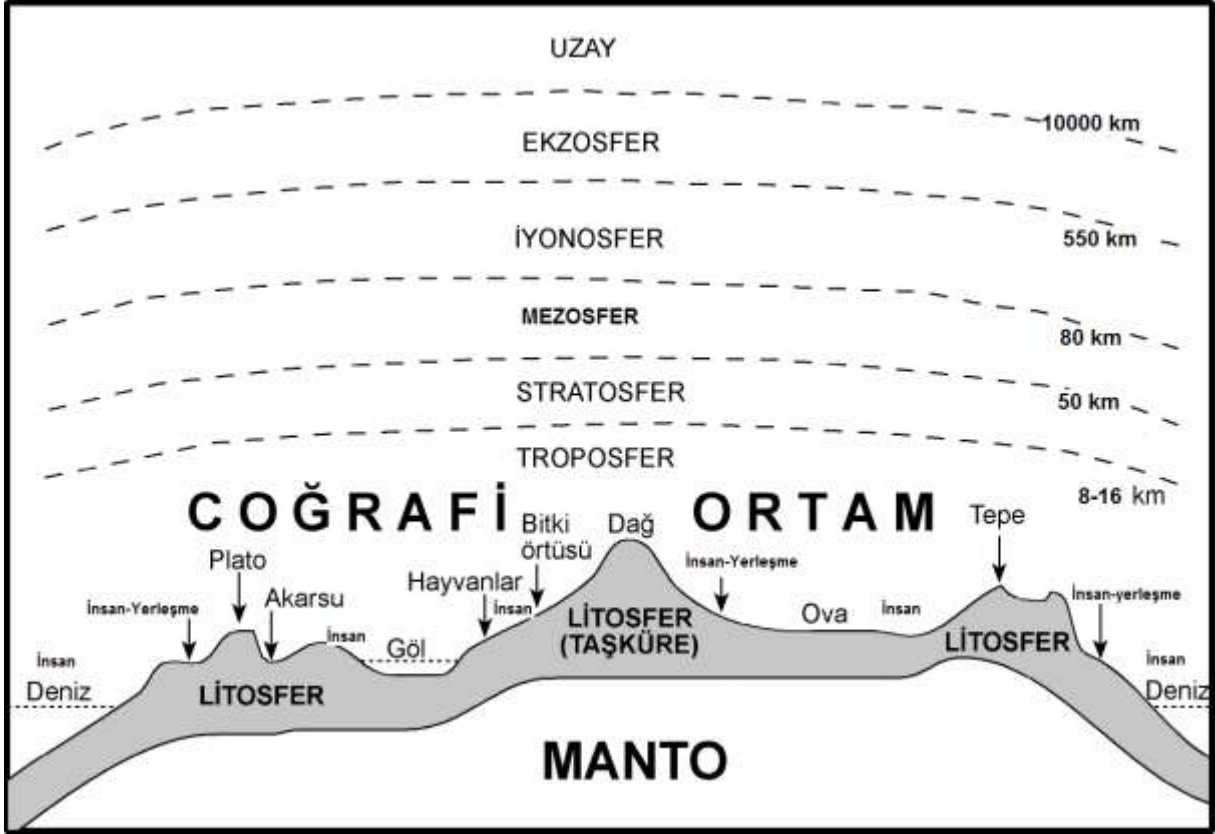
Doğal ortamı oluşturan unsurlarda meydana gelen geçici ya da sürekli değişimlere doğa olayı denir. Doğa olayları; rüzgârın esmesi, yağmurun yağması, denizlerde dalgaların oluşması, ağaçların yapraklarını dökmesi gibi olaylardır.

Litosfer Atmosfer Hidrosfer Biyosfer

Doğal ortamları oluşturan unsurlar birbirleriyle sürekli etkileşim hâindedir. Doğal ortamlardaki bu etkileşim, dört ortamı oluşturan unsurların arasında gerçekleşebildiği gibi iki farklı ortamı oluşturan unsurlar arasında hatta bir ortamın kendi unsurları arasında bile gerçekleşebilmektedir.

Örneğin biyosferin bir unsuru olan bitkilerin yeryüzündeki doğal yaşam alanlarının ve özelliklerinin oluşmasında iklim koşulları, yer şekilleri, toprak yapısı, su varlığı gibi doğal unsurlar birlikte etkili olur. Litosferin bir unsuru olan kayaçların atmosfer kökenli doğa olaylarının etkisiyle ayrışmalara maruz kalması, doğal ortamların etkileşiminin diğer bir örneğidir.

Biyosferin bir unsuru olan insan, yaşadığı doğal ortamda birtakım yaşamsal aktivitelerde bulunur. **İnsanın ihtiyaçlarını karşılamak için doğal ortamda yapmış olduğu yaşamsal aktivitelerinin tümüne beşerî olay, beşerî olayların gerçekleştiği yaşam alanına ise beşerî ortam denir.** Örneğin doğal süreçler ile oluşmuş demir madeninin insanlar tarafından yer altından çıkarılması, kullanıma hazır hâle getirilmesi ve demir madeninden yeni ürünler elde edilmesi süreci beşerî bir olaydır. Bu sürecin gerçekleştiği yaşam alanı ise beşerî ortamdır. **Doğal ortam ile beşerî ortamın birlikteliğinden oluşan en geniş yaşam alanına coğrafi ortam adı verilir.**

İnsan, coğrafi ortamda yaşamsal etkinliklerini gerçekleştirirken yaşadığı yerin doğal ortam özellikleri ile etkileşim hâindedir. Soğuk iklim özelliklerine sahip alanlardaki insanlar, soğuktan korunmak için kalın kıyafetler tercih eder. Çöl iklim bölgesinde yaşayan insanlar, çöllerin karakteristik hayvanı deveyi ulaşım için kullanır. İnsanlar, kolay aşınabilen kayaların yaygın olduğu yerlerde konut ihtiyaçlarını kayalara şekil vererek karşılamıştır. Akarsu boylarında yaşayan insanlar, akarsuları ulaşım faaliyetleri için kullanır.

Zaman içinde insanın bilgi birikiminin artması, bilim ve tekniğin ilerlemesi, teknolojik araçların hızla çoğalması; insanların ihtiyaçlarının artmasına ve çeşitlenmesine neden olmuştur. İnsanlar, çeşitlenen ve artan ihtiyaçlarını karşılayabilmek için doğaya birtakım müdahalelerde bulunmuştur. Bu müdahaleler, bazen doğanın işleyişiyle uyumluyken bazen de doğanın işleyişine zarar vermiştir.

İnsanlar, sanayileşme ile artan enerji ihtiyaçlarını karşılamak için doğanın işleyişine uygun rüzgâr santralleri kurmuştur. İnsan, doğal işleyişe zarar vermeden akarsular üzerine inşa ettiği su değirmenleri ile ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ağaç kullanımının artması, ormanlık alanların

hızla azalmasına neden olmuştur. Yer altı kaynaklarını işleyen insan, toprak örtüsüne ve biyolojik çeşitliliğe zarar vermiştir.

İNSANIN DOĞAYA ETKİLERİ

İnsanlar, doğaya müdahale ederken gelecek nesillerin de ihtiyaçlarını doğadan karşılayacağı gerçeğini unutmamalıdır. Bu anlayışla hareket ederek doğayı sevmeli ve korumalıdır. Doğa sevgisi ve doğaya olan duyarlılık, birçok kültürde ve İslam dininde çeşitli ifadelerle vurgulanmıştır. Örneğin “Kıyametin kopacağını bilseniz bile elinizdeki fidanı dikin.” hadisi İslam dininde doğaya verilen değeri ortaya koymaktadır.

Coğrafi ortamın iki ögesi olan doğa ve insan, sürekli etkileşim hâindedir. Bazen doğa koşulları insan yaşamına yön verirken bazen de insan, ihtiyaçları doğrultusunda doğaya müdahalelerde bulunur. Bu anlamda insan; doğal ortamdan ihtiyaçlarını karşılarken bilinçli davranmalı ve davranışlarının sorumluluğunu almalı doğayı işleyiş kurallarına göre kullanmalı, doğayı kirletmeden ve ona zarar vermeden doğayla uyumlu bir şekilde yaşaması gerektiği gerçeğini asla unutmamalıdır.

2. BİR BİLİM OLARAK COĞRAFYA

İnsanlar; dünya üzerinde var olduğu andan itibaren doğal ortamdan yararlanmaya, ilerleyen zamanlarda da doğal ortamı şekillendirmeye başlamıştır. Zaman içinde insanın doğal ortamla ilişkisini konu alan coğrafya bilimi, bir bilim dalı olarak ortaya çıkmıştır ve bu bilim dalı günümüze kadar gelişim göstermiştir.

Coğrafya bilimi, fiziki ve beşerî coğrafya olmak üzere ikiye ayrılır. Coğrafyanın doğal ortamlar ile bu ortamlarda meydana gelen olayları inceleyen bölümüne fiziki coğrafya, insan faaliyetlerini inceleyen bölümüne beşerî coğrafya denir.

COĞRAFYA SİSTEMATİĞİ

Coğrafya alt alanı	Konuları	Yararlandığı bilimler
Jeomorfoloji	Yerçekilleri Bilgisi Litosferi oluşturan unsurları (yer kabuğu, kayalar, topraklar), litosfer olaylarını (tektonizma, volkanizma,	Jeoloji (Yer Bilimi) Pedoloji (Toprak Bilimi) Petrografi (Taş Bilimi) Jeofizik (Yer Fiziği Bilimi) Kimya

GENEL BEŞERİ ve EKONOMİK COĞRAFYA

	dağ oluşumu vb.) ve yer şekillerinin oluşum süreçlerini (dağ, plato, ova, vadi vb.) inceler.	Fizik
Klimatoloji	İklim Bilgisi Atmosfer ve hava olaylarını (basınç değişimi, sıcaklık değişimi vb.), iklim elemanlarını (sıcaklık, basınç ve rüzgârlar vb.) ve yeryüzünde görülen iklim tiplerini (Akdeniz iklimi, muson iklimi vb.) inceler.	Meteoroloji (Hava Olayları Bilimi) Fizik
Hidroğrafya	Sular Coğrafyası Hidrosferi oluşturan çeşitli su ortamlarını (deniz, göl, akarsu vb.) ve hidrosferde meydana gelen doğa olaylarını (su döngüsü, akıntılar, dalgalar vb.) inceler.	Hidroloji (Su Bilimi) Oseonografya (Okyanus ve Deniz Bilimi) Limnoloji (Göl Bilimi) Potamoloji (Akarsu Bilimi) Hidrojeoloji (Yer Altı Suları Bilimi)
Biyocoğrafya	Canlılar Coğrafyası Biyosferdeki bitki ve hayvan topluluklarının genel özelliklerini, etkileşimlerini ve yeryüzündeki dağılımlarını inceler.	Biyoloji (Canlılar Bilimi) Botanik (Bitki Bilimi) Zooloji (Hayvan Bilimi) Tıp
Kartoğrafya	Harita Bilimi Yeryüzünün bütününe ya da bir bölümünün düzleme aktarılma tekniklerini ve haritalardan yararlanma esaslarını inceler.	Matematik Geometri İstatistik Fotogrametri

Yerleşme Coğrafyası	Yerleşmelerin gelişimini, tiplerini, dağılışını; yerleşmeyi etkileyen faktörleri ve mesken tiplerini inceler.	Arkeoloji (Kazı Bilimi) Tarih
Nüfus Coğrafyası	Nüfusun özelliklerini, dağılışını, değişimini, hareketlerini ve nüfus politikalarını; bunların coğrafi ortamlar ve olaylarla etkileşimini inceler.	Demografi (Nüfus Bilimi) İstatistik (Sayısal Sınıflama Bilimi)
Ekonomik Coğrafya	İnsanların tarım, hayvancılık, ormancılık, madencilik, turizm, ticaret, sanayi, hizmetler vb. ekonomik faaliyetleri ile bu faaliyetlerin coğrafi olaylarla etkileşimini inceler.	İktisat (Ekonomi)
Siyasi Coğrafya	Devletlerin jeopolitik konumlarını ve konumlarının dış siyasetteki etkilerini inceler.	Uluslararası İlişkiler Tarih İktisat (Ekonomi)
Tarihi Coğrafya	Geçmişin coğrafi özelliklerini coğrafya biliminin yöntem ve ilkeleri ile inceler.	Arkeoloji (Kazı Bilimi) Tarih

Coğrafya Biliminin Geçmişten Günümüze Gelişimi

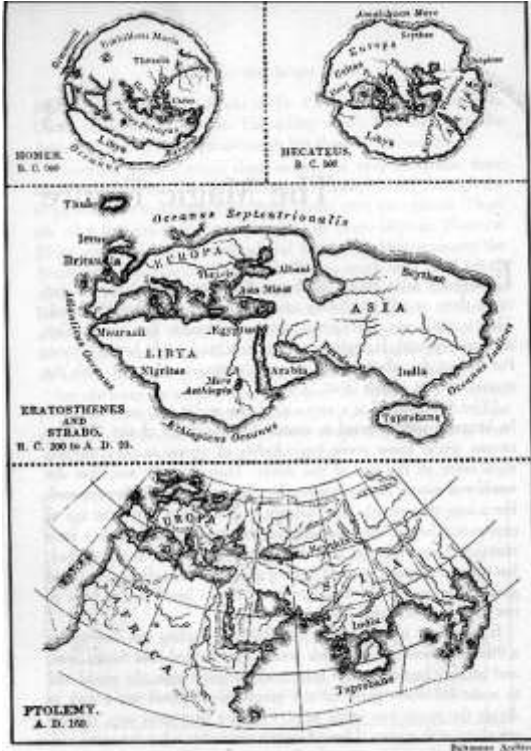
Coğrafya kelimesi, ilk kez İlk Çağ'da (MÖ III. yüzyıl) Mısır'ın İskenderiye şehrinde yaşamış Erotesthenes [Erotestenes (MÖ 275-195)] tarafından kullanılmıştır. Coğrafya ismi, Latince geo (yer) ve graphein (tasvir etmek) kelimelerinin birleşmesiyle geographica şeklinde ortaya çıkmıştır.

İlk Çağ'da Coğrafya

İlk coğrafi düşünceler Mezopotamya, Mısır ve Doğu Akdeniz Havzası'nda yaşamış düşünürler tarafından ortaya konulmuştur. Dönemin düşünürleri eserlerinde coğrafya, matematik ve tarih konularına bir arada yer vermişlerdir. İlk Çağ'da coğrafi bilgiler gezilen yerlerin tasvir edilmesi ile basit planlar ve haritalar çizilmesi yöntemleriyle ortaya konmuştur.

İlk Çağ'da Dünya'nın şekli ve yapısı ile ilgili fikirler öne süren **Tales** (M.Ö. 625-547), insan çevre ilişkilerine değinen **Heredot** (M.Ö. 484-426) ve doğal kaynaklar ile devletlerin gelişiminin ilişkisine değinen **Aristoteles** (M.Ö. 384-322) coğrafya ile ilgili ilk görüşleri ortaya koymuştur. **Erotesthenes**, İlk Çağ'ın en önemli coğrafyacılarından biridir. Yaz gün dönümünde (21 Haziran) İskenderiye ve Asvan arasında güneş ışınlarının düşme açısındaki farktan yararlanarak bir derecelik meridyen yayı ve dünyanın çevre uzunluğunu gerçeğine yakın bir şekilde hesaplamıştır. O dönemde bilinen dünyanın bir haritasını çizmiş ve bu bilime gegraphe (geografi) yani coğrafya adını vermiştir. Ne yazık ki eserleri günümüze ulaşmamıştır.

Erotesthenes'in coğrafya ile ilgili yaptığı çalışmalara Roma Dönemi'nin en ünlü coğrafyacısı olan **Amasyalı Strabon** (M.Ö.63-M.S.23), 17 ciltlik Gegraphe (Geografi) adlı eserinde yer vermiştir. İlk Çağ'ın coğrafya alanında çalışmalar yapmış bir diğer bilim insanı da İskenderiyeli **Batlamyus** adıyla bilinen Ptoleme'dir. Batlamyus, Geographica Syntaxis (Coğrafika Sentaksis) adlı eserinde küresel dünya yüzeyinin haritalama yöntemlerini anlatmış, başta dünya haritası olmak üzere çeşitli haritalar çizmiştir. Eserinde 8.000 kadar yerin adını listelemiş, bunlardan 400 kadarının koordinatlarını gerçeğe yakın bir şekilde göstermiştir.

Orta Çağ'da Coğrafya

Orta Çağ'da Batı dünyası Hristiyan din adamlarının özgür düşüncüyü kısıtlayıcı ve baskıcı tutumlarıyla, Haçlı Seferlerinin bilim kurumlarına ve kütüphanelere verdiği zararlarla bilimsel alanda gerilemeye başlamıştır. Aynı dönemde Türk-İslam ülkelerinde büyük bir aydınlanma çağı başlamış, bilimsel alanda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. İslam'ın etkisiyle namaz

vakitleri, oruç süresi ve hac yollarının belirlenmesi gibi ihtiyaçların ortaya çıkması Müslüman bilim insanlarının coğrafyaya ilgisini artırmıştır. İpek Yolu ve Baharat Yolu sayesinde ülkeler arasında gelişen siyasi, ticari ve kültürel ilişkiler, büyük göç hareketleri; coğrafya biliminin gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır.

Orta Çağ'da Türk ve Müslüman bilim insanları yazdıkları eserlerle coğrafya biliminin gelişmesine büyük katkı yapmıştır. **El-Harizmi**, Dünya'nın şekli hakkında kitap anlamına gelen **Kitap Suret el Arz'ı** yazmıştır. **El-Biruni**; Dünya'nın boyutları, yarı çapı, çevresi ve eksen eğikliği hakkında bilgi veren **Kanun el Maksudi'yi** yazmıştır. Özellikle Biruni'nin yazdığı eserler kendisinden sonra gelen bilim insanlarına yol gösterici olmuştur. **Muhammet İdrisi'nin Kitabı Roger** adlı eseri bu çağda coğrafya alanında yazılmış bir diğer önemli eserdir. İdrisi, dairesel bir dünya haritası çizmiş ve eserinde iklim tiplerini anlatmıştır. Fas'ın Tanca şehrinde doğan **İbn Batuta**, İslam dünyasının büyük kısmını ve Hindistan'ı gezmiş, 29 yıl süren seyahatleri boyunca edindiği bilgileri yazdığı seyahatnamesinde toplamıştır. Tunus'ta doğmuş olan **İbn Haldun'un Mukaddime** isimli eserindeki fikirlerinin etkileri günümüz bilim dünyasında da hala sürmektedir.

Yeni Çağ'da Coğrafya

Orta Çağ'dan Yeni Çağ'a geçiş dönemindeki Rönesans hareketleri Avrupa'da bilimin tekrar gelişmeye başlamasında etkili olmuştur. Bu gelişme coğrafya bilimini olumlu etkilemiştir. Yeni Çağ'da Çin ve Hindistan gibi Uzak Doğu ülkelerinin zenginliklerine ulaşma ve bu zenginlikleri ele geçirme arzusuyla uzun mesafeli deniz seyahatleri yapıldı. Bu seyahatler o zamana kadar bilinmeyen yeni yolların bulunmasına, ulaşılamamış kara parçalarına ulaşılmasına ve birçok coğrafi keşfin yapılmasına neden oldu.

Coğrafi keşiflerin başında: **Bartelmi Diyaz'ın Ümit Burnu'nu keşfi** (1488), Vasco da Gama'nın Hindistan'a deniz yoluyla ulaşması (1497), **Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfi**, **Magellan'ın başlatıp Sebastian Del Cano'nun tamamladığı dünyanın etrafının dolaşılması** (1522) gelir. Coğrafi keşifler sonrası başlayan sömürgecilik faaliyetleri yeni keşifleri de beraberinde getirmiştir. Bu coğrafi keşiflerden elde edilen bilgiler coğrafya biliminin gelişmesinde rol oynamıştır.

Bu dönemin en önemli eserlerinden biri **Belçika'lı Ortelius (Orteliyus)** tarafından deri üzerine çizilmiş 70 haritadan oluşan ilk dünya atlasıdır (**Theatrum Orbis Terraum**). Yeni Çağ'da Osmanlı Devleti'nde de coğrafya bilimi adına çok değerli eserler ortaya konulmuştur. Bu dönemin ünlü denizcisi **Piri Reis** (1465-1554) çizdiği dünya haritası ve yazdığı **Kitab-ı Bahriye** isimli eserleriyle dünyaca tanınmıştır. Diğer bir önemli Türk coğrafyacısı **Katip Çelebi'nin** yazdığı **Cihannüma (Dünya'nın Aynası)** bu çağın en önemli coğrafya

eserlerindedir. Bu çağda yaşamış ünlü Türk seyyahı **Evliya Celebi** (1611-1682) Orta Doğu, Avrupa ve Kuzey Afrika'da birçok ülkeyi gezmiş, **seyahatnamesinde** gezdiği yerlerle ilgili bilgileri detaylı bir şekilde anlatmıştır.

Bu çağda kadar coğrafi görüş daha çok olguların tasvirleriyle yetinen bir görünümde olmuştur. Yakın Çağ'da olaylar ve olguların sebep ve sonuçları ile karşılaştırmalarına değinilmeye başlanmıştır. Coğrafyanın metodolojisi bu çağda oluşturulmuştur. Coğrafya biliminin bölümleri ve konuları günümüzdeki şeklini almış ve pek çok bilim insanı coğrafya bilimine yeni alanlar kazandırmıştır. Bu çağda keşfe yönelik seyahatler devam etmiş, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra seyahatler daha çok bilimsel amaçlı hâle gelmiş ve bu seyahatler coğrafya biliminin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Bu dönemde coğrafya biliminin gelişmesinde Alman bilim insanları ön plana çıkmıştır.

Von Humbolt (Van Hambolt) coğrafyanın metodolojisini oluşturmuş, coğrafya biliminin ilkelerini ortaya koymuş ve fiziki coğrafyanın öncüsü olmuştur. Çalışmalarını **Cosmos** isimli eserinde toplamıştır. **Coğrafya İminde Tarihi Esaslar** ve **Mukayeseli Genel Coğrafya** adlı eserin sahibi **Karl Ritter** beşerî coğrafyanın öncüsü olmuştur. Bir diğer Alman coğrafyacı **Fredrich Ratzel** (Firederik Ratzel) **Antropocoğrafya** (Beşeri Coğrafya) isimli eserini yazmıştır. Bunun yanında siyasi coğrafyanın kurucusu olmuştur. Yakın Çağ'ın ünlü Fransız coğrafyacısı **P. Vidal de la Blache** (Vidal dö la Bilaçhe) **bölgesel coğrafya** akımının öncüsü olmuştur.

1. NÜFUS

1.1. Nüfus, Nüfus Coğrafyası ve Demografi

Nüfus (*İng. ve Fr. Population, Alm. Bevölkerung*), dünya, kıta, ülke, bölge, idarî ünite (*il, ilçe, bucak gibi*) veya bir yerleşme (*köy, kasaba, şehir*) gibi sınırları kesin olarak belirlenmiş bir alanda, belli bir zaman diliminde yaşayan insanların sayısına denilmektedir. Başka bir deyişle nüfus, belirli bir zamanda, sınırları tanımlı bir bölgede yaşayan insan sayısıdır. Nüfus belli bir bölgede, belirli bir anda yaşayan bireylerin oluşturduğu toplam sayıdır (Üner, 1972: 11, Small ve Witherick, 1990: 176).

Nüfus, her an değişen, dinamik bir olaydır. Bir yandan doğumlar, diğer taraftan ölümler gerçekleşmekte, göçler yaşanmakta ve insanların nitelikleri zamanla değişmekte, hepsinden önemlisi nüfusun miktarı ve niteliklerinin dağılışında değişiklikler söz konusu olmaktadır.

Nüfus araştırmaları, doğası gereği disiplinler arasıdır ve nüfus coğrafyasını diğer disiplinlerden ayırt etmek her zaman kolay değildir. Nüfusu, her biri kendi bakış açısı ve yöntemiyle inceleyen birçok bilim vardır. Bunların başında demografi, sosyoloji, ekonomi, planlama, tarih, tıp gelmektedir.

Yunanca *demos* (*halk, nüfus*) ve *graphia* (*yazmak, çizmek*) kelimelerinden türetilmiş olan demografi, nüfusun miktar ve yapısı ile bunlarda meydana gelen değişiklikleri konu almaktadır (Tandoğan, 1998: 3). Başka bir şekilde söylenecek olursa, toplumların nüfusunu sosyo-ekonomik ve biyolojik bakış açısıyla, sayı yönünden inceleyen demografi, istatistik yöntemleri kullanmakta ve biyoloji ile sosyal bilimler arasında köprü görevi görmektedir (Karaboran, 1991: 180). Demografi, tıpkı ekonomi gibi öngörüye (tahmine) dayanan bir bilimdir.

Demografinin tanımı hem zaman içinde hem de uygulayıcılar arasında değişiklik göstermiştir. Demograf Donald Bogue'a (1969: 1) göre; "...demografi, deneysel (ampirik), istatistiksel ve matematiksel nüfus araştırmasıdır". Onun bakışına göre formal demografi, nüfus büyüklüğündeki değişimlere, nüfusun bileşimine ve mekânda nüfusun dağılışına odaklıdır. William Peterson (1975) demografiyi, "...nüfus olaylarının sistemli çözümlemesi" olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte o formal demografi ile nüfus araştırmaları arasında fark olduğunu düşünmektedir. Formal demografi; toplama, karıştırma, istatistiksel analiz ve teknik sunum ile ilgilidir. Nüfus araştırmaları ise; toplumsal ortamda nüfusun nitelikleri ve eğilimleriyle ilgilidir. Thomlinson'a (1976: 4) göre nüfus etüdü; "bir alanda nüfusun farklılıklarını, sayılarını ve her ikisindeki değişimleri içermektedir". Demografide formal demografi ve nüfus etütlerine ek olarak son zamanlarda housing demography (konut demografisi) denilen bir alan daha katılmıştır ki, konut stokları ile nüfus arasındaki

bağlantıları ayrıntılı şekilde inceleyen bu alanı, şehir ve nüfus coğrafyacıları sıklıkla kullanır olmuşlardır (Peters ve Larkin, 2005: xxii).

Türkiye’de Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü bünyesinde iki anabilim dalı bir anlamda ülkedeki demografi yaklaşımını ortaya koymaktadır. Bunlardan birincisi *ekonomik ve sosyal demografi*, ikincisi ise *teknik demografidir*. Birincisi demografik olay ve olguların toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik boyutları ile birlikte incelerken; ikincisi, demografik verilerin toplanmasını, verilerin demografik tekniklerle çözümlenmesini, demografik göstergelerin oluşturulmasını sağlayan ve göstergeler arasındaki ilişkileri inceleyen bilim dalı özelliği taşımaktadır (<http://www.hips.hacettepe.edu.tr>).

Sosyolojinin nüfusa bakışı daha çok toplumsal süreçler yönünden olmaktadır. Özellikle göçler ve bunların yarattığı toplumsal değişim ve dönüşüm, kentleşme ve kentlileşme, sosyologların üzerinde en fazla durdukları nüfus konularıdır.

Ekonomi ile nüfusun ilişkisi, üretim ve tüketim süreçleri yönünden olmaktadır. Ekonomide nüfus, genelde pazar (*tüketici kitlesi*) ve işgücü olarak dikkate alınması zorunlu bir etmen olarak kabul edilir.

Tarih için nüfus, büyük ölçüde sosyal ve ekonomik tarih sorunlarının çözümlenmesinde bir araç niteliği taşımaktadır.

Şehir ve bölge plânlama çalışmalarında görev alanlar nüfusa, plânlama süreçlerinde çok önemli bir etmen ve kalkınmanın önemli unsurlarından biri olarak bakmaktadır ki; geleceğe yönelik kestirimlerin temelini nüfus verileri oluşturmaktadır.

Bütün bunlara rağmen “...nüfus coğrafyacısının, yaşayan insanları nitelemesi, açıklamaya çalışması, çokça da istatistik, demografi, sosyoloji, tıp, ekonomi, tarih ve aynı zamanda fiziki coğrafyadan yararlanması gerekir” (Beaujeu-Garnier, 1956: 11).

Genç bir alt disiplin/bilim dalı olan nüfus coğrafyasının temelleri ünlü klimatolog Glenn Trewartha (1953) tarafından atılmıştır. Trewartha, nüfus coğrafyasına alansal dağılışı ve düzenini içeren önemli bir bakış açısı kazandırmıştır. Onun gibi bazı coğrafyacılar, “tek ya da bütün halinde bir nüfus analizinde, coğrafyacıların amacının dünya üzerinde yayılmış olan insanların bölgesel farklılıklarını anlamak olmalıdır” (Trewartha, 1953: 87) görüşündedirler.

Amerikalı coğrafyacı Wilbur Zelinsky ve Fransız coğrafyacı Jacqueline Beaujeu-Garnier, 1966’da nüfus coğrafyası konusunda iki kitap çıkardılar. Beaujeu-Garnier (1966: 3), “eğer demografinin işi, demografik olguların ölçülmesi ve çözümlenmesi (analizi), tarihçininki evrimin kalıntılarını, sosyologunki de insan topluluklarını, nedenleri ve yankılarıyla gözlem yapmak suretiyle araştırmak ise; coğrafyacının işi, nüfus olaylarını günümüz çevresel

koşulları bağlamında, nedenleri, özgün nitelikleri ve muhtemel sonuçlarıyla incelemektir” demektedir.

Zelinsky (1966:5) de Trewartha gibi nüfus konusunda alansal farklılıklara vurgu yaparak, “...nüfus coğrafyacılarının çalışmaları, yerlerin genel yapısı bağlamında nüfusun mekânsal görünümünü inceler” diyordu. Ona göre nüfus coğrafyası üç hususla ilgilidir:

- 1.Nüfus miktarı ve niteliklerinin lokasyonunun betimlenmesi (tasviri),
- 2.Bu miktar ve niteliklerin mekânsal gruplaşmasının açıklanması (izahı),
- 3.Nüfus olayının coğrafi çözümlemesi (analizi).

Mekânsal analiz, mantıksal olguculuk (pozitivizm) ve nicel yöntemlerden etkilenen Demko, Rose ve Schnell (1970: 4), “nüfus coğrafyası, belirli bir alansal ünite ve belirli koşulların ortak etkileşiminde, insan nüfuslarının demografik ve demografik olmayan niteliklerinin, ekonomik ve sosyal sonuçlarının mekânsal değişimlerini inceleyen bir bilim dalıdır” demektedir.

John Clarke (1972: 2), “nüfus coğrafyası; nüfusun dağılışı, bileşimi, göçleri ve büyümesinde ne gibi mekânsal değişiklikler olduğunu göstermekle ilgilidir” demektedir. Daha sonraki yıllarda Clarke (1984), nüfus konusunda genel kurallar ve yöntemlerin araştırılmasının olayların karmaşıklığını aydınlatacağını da ileri sürmüştür.

Courageau (1976: 261), demografi ve nüfus coğrafyasının aynı konuyla ilgili olduklarını ifade etmektedir ki bu, insan nüfusunun araştırılmasıdır. Aslında her ikisi de istatistiksel veri kullanan nicel (kantitatif) disiplinlerdir. Fakat ikisi de aynı zamanda nitel (kalitatif) yaklaşımlardan da yararlanırlar. Courbeau’ya (1976) göre iki disiplin arasındaki temel fark, demografin vurgusunu **zamana**, coğrafyacının ise **mekâna** yapmasıdır.

Nüfus coğrafyası, nüfusun coğrafi dağılışı ve bu dağılışı ortaya çıkan farklı yoğunluklar ile buna neden olan yer şekilleri, iklim, toprak, su, doğal bitki örtüsü şartları ve yer altı servetlerinin dağılışı; aynı zamanda doğal ortamı değiştirerek ve faydalanan insanın, ulaştığı kültürel, ekonomik ve teknolojik seviye sayesinde ortaya çıkardığı yeni durumlar arasında bağ kurmaktadır. Nüfusun net göç ve doğal artış oranlarında karşılaşılan farklılıkların zaman boyutunda incelenmesi, nüfusun çevre ve kaynaklarla ilişkisi, nüfusun yer değiştirmesi ve kentleşme süreçlerini, toplumların ve ülkelerin gelişmelerini içerecek şekilde ele almak nüfus coğrafyasının diğer bileşenleridir (Şekil 1).

Nüfusun dağılışı, yoğunluğu ve bunların değişimleri nüfus coğrafyası çalışmalarının özünü oluşturmasına rağmen, coğrafyacılar gittikçe artan bir şekilde farklı insanların yaşam

kalitesindeki değişiklere de odaklanmışlardır. Anahtar sözcükler, temiz su, yiyecek, barınma, sağlık ve diğer refah koşulları gibi temel ihtiyaçlar ve insan haklarıdır.

Nüfusun durumu ve yaşam kalitesi kadar sürekli artan dünya nüfusunun çevre ve kaynaklar üzerindeki baskısı, gelecekte ödünç alınan değerlerin korunması konuları da nüfus çalışmalarında gittikçe daha fazla yer bulmaktadır.

Şekil 1. Nüfus Coğrafyası'nın bileşenleri.

1.2.Nüfusun Veri Kaynakları

Nüfus araştırmalarında veri çeşitliliği ve zenginliğine büyük gereksinim vardır. Bu veriler, nüfus değişimi ve bu değişimin yönünü daha iyi anlamamıza yarayan sayılar ve oranlardır. Bu sayede nüfus değişimi ile sosyo-ekonomik ve çevresel değişkenlerin ilişkilendirilmesi mümkün olabilmektedir. Nüfus ve onun ortak nitelikleri sürekli devinim halindedir. Bu nedenle de maliyeti oldukça yüksek olmakla birlikte, güncel nüfus istatistiklerini yenilemek bir zorunluluktur. Nüfus verisi için kapsamlı üç kullanım tipinden söz edilebilir (Peters ve Larkin, 2005: 29-30) :

- 1.Beş yıldan daha uzun süreli plânlama yapma, politika üretme ve kestirimlerde bulunma,
- 2.Güncel nüfus eğilimleri ve uygulama programlarını gözden geçirme, izleme,
- 3.Demografik olayları ile sosyo-ekonomik gelişmeler arasındaki ilişkilerin mikro veya makro düzeyde bilimsel olarak incelenmesi.

İlk bakışta temel demografik kavramların pek çoğu somut ve anlam bakımından açık görülebilir. Yaş, ölüm, canlı doğum gibi kavramlar, basit ve kolay anlatılabilir bulunabilir. Diğer taraftan şehir, ikametgâh, hane halkı gibi diğer bazı kavramlar da eksiksiz ve güvenilir demografik veri koleksiyonu kabul edilebilir. Ancak yaş, ölüm ve canlı doğum gibi görünüşte anlamları açık olan terimleri bile kavramlaştırmak ve buna bağlı olarak dünya çapında karşılaştırılabilir nüfus veri seti oluşturmak zor bir iştir. Örnek vermek gerekirse; Birleşmiş Milletler, yaşı “doğumdan itibaren tamamlanmış güneş yıllarıdır” şeklinde tanımlamakta ve Batı’da yaş tespitinde bu yöntem kullanılmaktadır. Fakat Çin’de, Çinlilerin bir kısmı doğduklarında kendilerini bir yaşında kabul etmekte, bazıları Batı’nın güneş takvimine göre yaş bildiriminde bulunmakta, bazıları da Japon sistemine göre bu bildirimini yapabilmektedir. Dolayısıyla standart bir yaş bilgisi elde etmek neredeyse imkânsızlaşmaktadır.

Dünyada, nüfusu anında bilinen, tahmin edilen yerler olduğu gibi, henüz sayım yapılmamış, belirli dönemler veya arada sırada nüfusu saptanmaya çalışılan yerler ve hatta çok çeşitli usullerle yaklaştırma değerlerin konuşulduğu mekânlar mevcuttur. O nedenle belirli bir zaman için dünya nüfusunu tam olarak bilebilmek mümkün olamamakta, tahminler yapılmaktadır.

Nüfusla ilgili araştırmalarda yararlanılabilecek veri kaynaklarının başında, belirli aralıklarla yapılan nüfus sayımları gelmektedir. *Nüfus sayımı*, belirli bir zamanda ve yerdeki tüm kişilere ilişkin demografik, ekonomik ve toplumsal verileri toplama, değerlendirme, analiz etme ve yayınlama işlerinin bütününe denilmektedir.

Nüfus sayımlarının yapıldığı tarihler, sorulan sorular, nüfusun bazı özellikleri için kullanılan ölçütler, ülkeden ülkeye değişmektedir. Nüfus sayımları sırasında veya sonrasında

önemli sayılabilecek sorunlarla karşılaşmaktadır. Hiç sayılmama, çift sayılma, başka yerde sayılma, masa başında abartma veya azaltma, sayım yapılacak yılların zorunlu olarak (*savaş, seçmen ve milletvekili sayısı tespiti*) veya olmadan değiştirilmesi, idarî ünitelerin sınır değişiklikleri, sorulan soruların ve ölçütlerin (*şehir, faal nüfus, ana yaş grupları*) sıklıkla değiştirilmesi, sayım yöntemi değişiklikleri, bu sorunlar arasında sıralanabilir. Böylece, belli dönemlerdeki nüfus değişiklikleri karşılaştırmalı olarak izlenememekte, plânlamanın hatalı yapılmasına yol açmakta, zaman, para, emek israfı ortaya çıkmakta, toplumsal bozulma ve politik istikrarsızlığa katkı yapmakta, uluslar arası karşılaştırmalara olanak tanımamaktadır.

Birleşmiş Milletlerin ülkeler arasında nüfus bakımından karşılaştırmayı olanaklı kılmak için, sonu (0) ile biten yıllarda sayım yapılmasını tavsiye etmesine karşılık, dünya üzerindeki bütün ülkelerde böyle bir standarda henüz ulaşamamıştır.

Türkiye’de 1935’den 1990’a kadar sonu (0) ve (5) ile biten yıllarda sayım yapılmışken, sayım periyodu 1990’dan sonra 10 yıla çıkarılmış ve 22 Ekim 2000 tarihinde son sayım gerçekleştirilmiştir. Ancak 30 Kasım 1997 tarihinde Genel Nüfus Tespiti adı altında, idarî sınırlardaki değişiklikler ve ülke içinde yaşanan önemli yer değiştirmeler nedeniyle, seçmen ve illerin çıkaracağı milletvekili sayılarına esas olmak üzere, daha dar kapsamlı bir nüfus tespiti yapılmıştır. Türkiye’de 2006 yılında başlayan ve 2007 yılı sonunda tamamlanarak ilk sonuçları alınan ve “adrese dayalı nüfus kayıt sistemi (ADNKS)” denilen bir sayım yöntemi uygulanmaya başlanmıştır (Bkz. Okuma kutusu). Buna göre doğumlar, ölümler ve yer değiştirmelerin bildirilmesi yasal bir zorunluluk halini almıştır.

Sayımlar, sayım memurları aracılığıyla haneler dolaşarak kişisel görüşme yoluyla yapılabileceği gibi, anket formlarının önceden hane halkı reislerine gönderilmesi ve kendileri tarafından bu formların doldurulması istenerek de gerçekleştirilebilmektedir. Nüfusla ilgili verilerin bilgisayar ortamında kayıt altına alındığı ülkelerde, sayım yapılmadan da anında nüfus bilgilerine ulaşmak mümkün olabilmektedir. Türkiye’de, Merkezi Nüfus İdaresi Sistemi (MERNİS) Projesi ve ADNKS bu amaca yöneliktir (<http://www.nvi.gov.tr>).

Nüfus sayımlarında *de facto* ve *de jure* denilen yöntemler kullanılmaktadır. Hazır nüfus anlamına gelen *de facto* yöntemiyle, sayım gününde kişiler nerede bulunuyorlarsa, oranın nüfusuna dâhil olmaktadır. *De jure* ise, kişilerin daimi ikametgâhlarına göre yapılan sayım yöntemidir. Buna göre kişiler, sayım esnasında nerede bulunurlarsa bulunsunlar, esas oturdukları yerde sayılmış gibi işlem görmektedir.

Okuma Kutusu**ADRESE DAYALI NÜFUS KAYIT SİSTEMİ****Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi nedir?**

Kişilerin yerleşim yerlerine göre nüfus bilgilerinin güncel olarak tutulduğu, nüfus hareketlerinin her an izlenebildiği, MERNİS kayıtlarındaki T.C. Kimlik Numarasına göre kişiler ile ikamet adreslerinin eşleştirildiği bir kayıt sistemidir.

Bu sistemin eski nüfus sayımlarından farkı nedir?

“Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi” nüfus sayımı değil, devamlı yapılacak güncellemeler ile yaşatılan modern bir veritabanıdır. Daha önce 10 yılda bir sokağa çıkma yasağı ile uygulanan nüfus sayımları artık yapılmayacaktır. Ayrıca bu sistemde T.C. Kimlik Numaralarına göre kayıt yapılacağından mükerrer kayıt ya da kayıt olamama gibi riskler yoktur.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından gerçekleştirilen çalışmalar kapsamında öncelikle Türkiye’deki bütün adresler standartlaştırılmış, adres karmaşasına son verilmiştir. Belediye ve il özel idareleri, sorumluluk alanlarındaki tüm adresleri, *Adres ve Numaralama Yönetmeliği* uyarınca numaralandırılmış ve bu adresler TÜİK tarafından geliştirilmiş olan *Ulusal Adres Veritabanı*’na aktarılmıştır. Daha sonra 81 ildeki bütün hanelere TÜİK görevlileri gitmiş ve bu adreslerde yaşayan vatandaşlarımızın yerleşim yeri adreslerini MERNİS kayıtlarıyla eşleştirmiştir. Bu yöntemle Türkiye nüfusu yılsonu itibarıyla (31 Aralık):

2000 Genel Nüfus Sayımı 67.803.927

2007’de, 70.586.256,

2008 ‘de, 71.517.100 (mutlak artış 930.844 kişi)

2009’da 72.561.312 (mutlak artış 1.044.212 kişi)

2010’da 73.722.988 (mutlak artış 1.161.676 kişi)

Nüfusla ilgili temel veri kaynakları:

1. Nüfus bürolarındaki kayıtlar ve sayımlar
2. Doğum ve ölüm kayıtları
3. Yurt dışı ve yurt içi göç kayıtları
4. Askerî, malî vb. nedenlerden dolayı bir araya getirilmiş idarî kayıtlar (askerlik şubesi, vergi dairesi, belediye, muhtarlık, kilise kayıtları)
5. Uluslar arası kuruluşlarca yapılan nüfus araştırmaları (UN, IOM, WHO, World Bank, ILO, OECD raporları ve Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması vb.)
6. Tarihi arşiv belgeleri (Osmanlı Dönemi’ne ait tahrirler, salnameler, mühimme ve tereke defterleri vb.)

Çizelge 1. Nüfusla ilgili önemli bazı web siteleri.

Kuruluş adı

Association of Population Centers
 The Population Council
 Population Reference Bureau
 Population Division (UN)
 Food and Agriculture Organization (UN)
 Population Fund (UNFPA)
 Census Bureau (USA)
 Hacettepe Üniversitesi
 Nüfus Etütleri Enstitüsü
 Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)
 (eski Devlet İstatistik Enstitüsü)
 Dünya Bankası
 Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü
 Institut National Etudes Démographiques
 İstanbul Bilgi Üniversitesi
 Göç Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
 Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Programı
 Gazi Üniversitesi Göç Araştırma ve Uygulama
 Merkezi (GÖÇAR)
 International Organization for Migration (IOM)
 United Nations High Commissioner for Refugees

Web sitesi adresi

<http://www.popcenters.org/>
<http://www.popcouncil.org/>
<http://www.prb.org/>
<http://www.un.org/popin/wdtrends.htm>
<http://www.fao.org>
<http://www.unfpa.org/>
<http://www.census.gov/>

<http://www.hips.hacettepe.edu.tr/>

<http://www.tuik.gov.tr/>
<http://devdata.worldbank.org>
<http://www.nvi.gov.tr>
<http://www.ined.fr>
<http://goc.bilgi.edu.tr/>

<http://www.mirekoc.com>
<http://www.gazi.edu.tr/>

<http://www.iom.int/jahia/jsp/index.jsp>
<http://www.unhcr.org/cgi-bin/tehis/vtx/home>

1.3.Nüfus Artışıyla İlgili Bazı Görüş ve Teoriler

Eski çağlardan beri filozof ve fikir adamları nüfus meseleleriyle ilgilenmiş, bunların diğer olaylarla ilişkilerini kendi mantıklarıyla açıklamaya çalışmıştır. Bu fikirler yumağında ağırlık merkezlerini büyük ölçüde nüfus ile ekonomik kaynaklar veya nüfus ile üretim arasındaki ilişkiler oluşturmuştur. Bu sayede pek çok nüfus teorisi ortaya çıkmıştır.

Eski Hint kanunları kadınların dünyaya çocuk getirmek için yaratıldıklarından bahsederken, eski İran'da çocuk yetiştirmek, tarla sürmek ve ağaç dikmek gibi hayırlı bir iş sayılırdı. İspartalıları, savaşlardan doğan insan kayıpları için sağlıklı ve genç nüfusun olmasını, dolayısıyla nüfusun artmasını, zayıfların öldürülmesini, evliliklerin mecburi olmasını düşünce olarak benimsemişti.

Antik çağ düşünürlerinden Eflatun (Platon), “*nüfusun ne fazla çoğalması ne de azalmasına fırsat verilmelidir*“ şeklinde özetlenebilecek “ideal devlet için ideal nüfus” görüşüne sahipti. Eflatun, toplumların ekonomik yönden kendilerine yeterli olabilmeleri için belli bir nüfus büyüklüğüne sahip olmaları, ancak yasalara uygun bir yönetim biçiminin uygulanmasını güçleştirmemesi için nüfusun fazla artmaması gerektiğini savunuyordu.

Roma İmparatorluğu'nda çocukları besleyip büyütme ve yetiştirmek başlangıçta bir amme hizmeti sayılıyordu. Sonraları soyluların çocuk istememeleri, bunu önleyici bir takım kanunların çıkarılmasına neden olmuştu. Ortaçağ Avrupa'sında, pek çok konu gibi nüfusla da fazlaca ilgilenilmemişti. İslâm âlemindeyse “*her çocuk rızkıyla doğar*” felsefesine bağlı olarak nüfusun artışı bir sorun kabul edilmemişti.

16. yüzyıl ortasından 18. yüzyıl ortalarına kadar dünyada, sömürgecilik ve büyük çaplı ticaretin egemen olduğu bir devir yaşandı. Bu devir, *merkantilizm* denilen ekonomik ve politik düşüncenin toplumsal hayatta da etkili olduğu bir zaman kesitiydi. Merkantilistler, “*bir ülkede nüfus ne kadar fazla olursa, üretim de o derece fazla olur*” düşüncesindeydi. Böylece ticaretin, gelirin dolayısıyla refahın artışının bu sayede sağlanacağı fikrini savunuyorlardı. Onlara göre nüfus, ekonomik bakımdan üretici kuvveti fazlaştıracak, malî yönden daha çok mükellef ve vergi yaratacak, siyasî ve askerî açıdan güç ve kuvvet doğuracak bir unsurdur.

18. yüzyılda ortaya çıkan *fizyokrasi* düşünce sistemini benimseyenler, hızlı nüfus artışının tarımsal üretimi olumsuz etkileyebilecek bir etmen olduğu noktasından hareketle, stratejik olarak gördükleri bu üretim tarzındaki sorunların, tüm ekonominin dengesini bozacağından endişe etmişti. Onun içindir ki fizyokratların nüfus artışına karşı olmamakla

birlikte, bu konuya ihtiyatlı baktıkları gözlenmekteydi. Özetlemek gerekirse; merkantilistler nüfus artışının zenginliği, fizyokratlar ise zenginliğin nüfusu artıracığını savunmuşlardı.

Klasik Okul diye adlandırılan topluluğun nüfus konusunda ileri sürdükleri görüşlerden en dikkat çekenini, R.T. Malthus'a ait olanıydı. Malthus'a göre, gıda maddeleri üretimi ile nüfusun artış hızı arasında uyumsuzluk söz konusuydu. Malthus, nüfusun geometrik (1, 2, 4, 8, 16, ...), gıda üretiminin ise aritmetik (1, 2, 3, 4, 5, ...) artacağını, gıda üretimi aleyhine olan bu durumun sonucunda nüfus artışının insanlığa refah getirmeyeceği, hatta insanlığı felakete sürükleyeceğini ön görmüştü. Malthus'un o devirde bu konuya getirdiği çözüm önerileri, tespitleri kadar ilgi uyandırmıştı. Çünkü fakirlerin evlenmemeleri veya zenginlerin evlenmeleri gerektiğini ve evliliklerin geciktirilmesini önermişti.

Endüstri devriminden sonra, Avrupa'da nüfus artışı hızı yavaşlamakla kalmadı, aynı zamanda tarımsal teknoloji ve endüstriyel gelişmeler sayesinde üretimde artış da meydana geldi. Yeni durum zamanında büyük yankı uyandıran Malthus'un fikirlerinin tartışılmasına yol açtı. 2.Dünya Savaşı sonrası gelişmeler ise, Malthus'un fikirlerinin yeniden canlanmasına neden oldu (*Neo Malthusianlar*). Bu görüş sahipleri, nüfus artış oranlarını düşürmek için, yoğun denetim programlarının uygulanmasını savunmaktaydı. Bu düşünce, 1993'te akademik destek de kazanmış ve 58 ulusal akademi, "*yerkürenin toplumsal, ekonomik ve çevresel sorunlarının çözümünde nihai başarının, istikrarlı bir dünya nüfusuna kavuşmadan elde edilemeyeceğine inanıyoruz. Hedef, çocuklarımızın yaşam süreleri boyunca sıfır nüfus artışı olmalıdır*" şeklinde ortak bir bildiri yayınlamıştı.

1968'de toplanan ve sonradan *Roma Kulübü* diye anılan, bilim, devlet, ekonomi ve eğitim alanlarında uğraş veren bir grup insan, "*insanlığı tehdit eden sorunlar projesi*" şeklinde ele aldığı ve 1974'te "*büyümenin sınırları*" adını verdikleri bir çalışma yayınladılar. Bu proje, dünyada ekonomik büyümeyi belirleyen ve sınırlayan; nüfus, tarımsal üretim, doğal kaynaklar, endüstriyel üretim ile çevresel bozulma ve kirlenmeden oluşan beş temel unsurun, aralarındaki etkileşimlerin denetim altına alınmaması halinde, insanlık sisteminin dünyanın sınırlarına ve dünyanın taşıma kapasitesinin doyma noktasına ulaşacağı konusuna vurgu yapmıştı. Bölgesel farklılık ve eşitsizlikleri dikkate alan "*dönüm noktasındaki insanlık*" adlı raporda, dünya sorunlarının geçici değil, devamlı olduğu ve ancak küresel sistem sayesinde sorunlara çözüm üretilebileceği fikri öne çıkmıştı.

Nüfus artışı ve doğurganlıkla ilgili bir ekonomik teori geliştirmeye öncülük edenlerin başında Leibenstein ve Becker gelir. Onlarla birlikte Todaro ve Easterlin de nüfus konusunun mikro temellerine inmiş, ailelerin çocuk talebini etkileyen ekonomik faktörleri incelemişlerdi (Yumuşak, 1998: 171).

Leibenstein'a göre aileler çocuktan esas olarak üç şekilde fayda sağlamaktadır. Bunlardan birincisi, çocuğun tüketim malı olarak aileye verdiği zevk ve neşe nedeniyle aileye sağladığı faydadır. İkincisi, çocuğun belli bir aşamadan sonra aileye üretici olarak katkıda bulunup gelir sağlamasından ortaya çıkan faydadır. Çocuğun aileye son faydası ise anne ve babanın yaşlılığında ya da hastalığında onlara sosyal güvenlik sağlamasından doğmaktadır. Leibenstein'a göre gelir artışı ile çocuktan üretim aracı olarak fayda sağlama arasında negatif bir korelasyon vardır (Yumuşak, 1998: 171).

Becker'e göre; aileler çocuk sahibi olma konusunda karar verirken herhangi bir tüketim malı alıyormuş gibi hareket ederler. Başka bir söylemle, çocuk sahibi olmak istediklerinde sağlayacağı fayda ile maliyetini karşılaştırırlar. Ailelerin geliri arttığı zaman daha çok sayıda çocuk talep etmeleri beklenir. Gerçek hayatta varlıklı ailelerin genellikle çok sayıda çocuk sahibi olmadıklarının gözlemlenmesine rağmen Becker'e göre çocuklar arasındaki nitelik farkından dolayı, gerçek böyle değildir. Aileler çocuk sahibi olma konusunda karar verirken yalnız sayı değil aynı zamanda niteliği üzerinde de dururlar, kendisine yüksek düzeyde harcama yapılan çocuklar daha nitelikli sayılabilir. Ayrıca Becker, doğurganlık ile gelir arasında görülen ters ilişkinin düşük gelir gruplarının doğum kontrolü konusunda yeterli bilgi seviyesinde olmamalarından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Bu sorun ortadan kaldırılsa, gelir-doğurganlık ilişkisinin pozitif olduğu ortaya çıkacaktır.

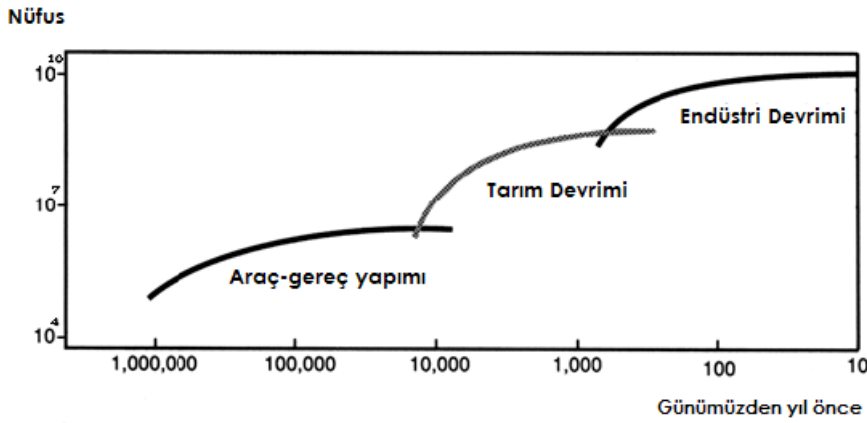
Todaro, düşük gelirli toplumlarda çocuk talebini, belirli değişkenlerin bir fonksiyonu olarak görmüş ve bu değişkenleri şöyle sıralamıştır: hane halkı gelir seviyesi, çocuğun net değeri (*çocuğun potansiyel geliri, yaşlılıkta faydası, annenin zamanının alternatif maliyeti ve umulan maliyetler arasındaki fark*), diğer ihtiyaçların fiyatları ve çocuğa nazaran diğer ihtiyaçların beğeni seviyesi.

Easterlin'e göre doğurganlık ile ilgili karar, ailenin ellerindeki imkânları belli tercihleri ile karşılaştırmanın bir ürünü olarak çıkmaktadır. Öte yandan ailelerin doğumlar dâhil tüketimle ilgili tüm davranışlarında önem taşıyan üç faktör: gelir, zevkler ve fiyatlardır (Yumuşak, 1998: 172).

2.DÜNYA NÜFUSUNUN BÜYÜMESİ ve DEĞİŞİMİ

2.1.Dünya Nüfusunun Büyümesinde İki Önemli Dönem: Tarım ve Endüstri Devrimleri

Dünya nüfusu son 100 bin yılda iki ana aşamada hızlı bir artış göstermiştir (Cipolla, 1980; Deevey, 1960; Peters ve Larkin, 2005; Stoddard vd., 1986). Birinci aşama günümüzden 10 bin yıl önce, bitki ve hayvan ıslahıyla başlamıştır ki, bu radikal değişim, Tarım Devrimi (*agricultural revolution*) olarak bilinir. İkinci aşama ise, üretimde makine kullanımını sağlayan fosil yakıtların enerjiye dönüştürülmesiyle ortaya çıkan Endüstri Devrimi (*industrial revolution*) sayesinde gerçekleşmiştir.

Şekil 2. Dünya nüfusunun logaritmik büyüme eğrisi

Kaynak: E.S. Deevey, "The Human Population", Scientific American, 1960.

Her iki devrim de mekânsal ve ekolojik bakımdan sorunlar yaratmıştır ve insanlığı derinden etkileyen bu olaylar, iki nedenden dolayı önem taşımaktadır. İlk olarak bu sorunların nereden kaynaklandığı bilinerek, eski insan topluluklarının çevrelerine karşı nasıl tepki verdikleri öğrenilebilir, diğer taraftan da Tarım ve Endüstri devrimleri sonucunda dünya nüfusunda meydana gelen artış ve dağılım değişiklikleri anlaşılabilir. Aslında Tarım ve Endüstri devrimleri, nüfusa bağlı şekilde araziden yararlanma, yerleşme şekilleri, ekonomi, göç kalıpları ve sosyal hareketlilikte değişiklikler yarattıkları için önemlidir.

Antropologlar Primatların Afrika'da ilk ortaya çıkışını muhtemelen 85 milyon yıl öncesine tarihlendirmektedir. Etiyopya'da 2003'te yapılan araştırmalarda modern insana ait kafatasının yaşı yaklaşık 160 bin yıl öncesi olarak belirlenmiş, Avrupa'da modern insanın 30-40 bin yıl önce görüldüğü ortaya konmuştur (Peters ve Larkin, 2005).

Tarım Devrimi'nin hemen öncesinde, avcı ve toplayıcılardan oluşan insan toplulukları dünyaya yayılmıştı. Günümüzden 10 bin yıl öncesinde yer yüzünde yaklaşık 5-10 milyon insanın yaşadığı tahmin edilmektedir. Elliden az sayıdaki insandan oluşan gruplar halindeki bu nüfus içinde, erkekler avlanırken, kadınların yemek için bitki topladıkları sanılmaktadır.

Birbirlerinden ayrı ve izole halde yaşayan bu grupların, 100 kilometre kareye 4 kişi düşecek tarzda düşük bir yoğunluk gösterdiği ve iklimsel dalgalanmalar gibi çevresel değişimlere karşı savunmasız oldukları tahmin edilmektedir (Stoddard vd., 1986: 11; Peters ve Larkin, 2005: 10).

Bu çağlarda zehirli bitkilerin tüketimi, hastalık ve açlığa daha dayanıksız olan çocukların yüksek ölüm oranı, çocuk düşürme, insanların birbirlerini katletmeleri gibi nedenler, nüfus artışını engellemiştir. Ölüm oranlarının yüksekliği yanında, doğum oranlarının da yüksek düzeyde gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Çünkü ölümlerin fazlalığına rağmen insanların ortadan silinmemelerini başka türlü açıklamak imkânsızdır. Nüfus artışının fazla olmaması, avlanmak ve yiyecek bulmak için kullanılan alanın taşıma kapasitesinin aşılmaması anlamına geliyordu.

Nüfus, tarımın gelişmesinden önce kıtaların bazı bölgelerinde yoğunlaşmıştı. M.Ö. 8000'de avcı-besin toplayıcı gruplar, Avrupa, Asya, Avustralya, hatta Amerika'ya göç ettiler. Avcılar organize bir şekilde, ellerindeki ilkel, ama etkili silahlarla bir bölgeye hâkim olduktan sonra ilerlemelerini sürdürdüler ve sahip oldukları ateş, deri, barınaklar ve araç-gereçler sayesinde yeni çevrelere uyum sorunlarını çözdüler.

Her ne kadar Tarım Devrimi geçmiş ile kesin bir ayrılığı belirtse de, birkaç yüzyıla yayılan yavaş bir değişim yaşanmıştır. Tarımın gelişimi ile insanların daha iyi beslendiği, hastalıklara karşı zaman içinde dirençlerinin arttığı, yaşam sürelerinin uzadığı ve dolayısıyla nüfusun arttığı bilinmektedir. Ancak ilk tarım toplumlarında nüfus artışının ölümlerin azalmasına bağlı olarak gerçekleştiğini iddia etmek de mümkün değildir. Zira hastalıkların yayılma ihtimali ve hızı, kapalı toplumlarda daha az ve yavaş, buna karşılık aynı çevre içinde ve birbirlerine yakın yaşayan toplumlarda, daha fazla ve hızlı olmaktadır. Dolayısıyla ilk tarım toplumlarında ölüm oranlarının yüksek olması kuvvetle muhtemeldir. Tarım toplumuna geçiş sürecinde nüfusun arttığı bilindiğine göre, bu devrede doğum oranlarının da artmış olması gerekir. Bunda beslenme sisteminin etkili olduğu düşünülebilir. Toplumdaki sosyal değişim de nüfusun artışını etkilemiş olabilir. Avlayan ve toplayan insan gruplarının sayıca artmasını engelleyen ve kaynaklarla dengede yaşamasını sağlayan yaptırımlar, besin üretimi için daha fazla işgücüne ihtiyaç duyan tarım toplumunda gevşemeye başlamıştır.

Tarım, sadece nüfus yoğunluğunu artırmak ve yerleşik hayatı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda iş çeşitliliğini artırmış, kap kacak gibi malzeme yapımını başlatmış ve sosyal sınıfların doğmasına neden olmuştu. Zamanla ortaya çıkan, ekonomik güç, toprak ve besin kaynaklarını ellerinde tutan yönetici, asker ve din adamı gibi elit sınıflarla pek de eşit görünmeyen besin üreticisi köylüler, daha fazla çocuk yapmayı avantajlı görmüştü.

Tarım Devrimi, insanın faydalanabileceği bitki ve hayvan varlığını denetim altına alma, artırma ve ıslah etme sürecidir. Yemek için yetiştirdiği bitki ve hayvanlardan sağladığı kimyasal enerji, yine bir kısım bitkilerden elde edilen ısınma enerjisi ve yük hayvanlarından alınan mekanik enerji sayesinde insanoğlunun kazandığı toplam enerji miktarı, Paleolitik toplumlarda hayal bile edilemeyecek boyutlara varmıştı. İnsanlığın nüfusu, o zamana kadar ulaşabildiği en yüksek miktarı da aşarak çoğalmaya başlamıştı. Köylerin doğmasıyla, insanların daha kalabalık topluluklar halinde yaşamaya başlaması, ihtiyaç fazlası ürün birikimi sayesinde besin arama zorunluluğundan kurtulmuş olan insanlar, iş bölümü yapmaya başlamış, boş zamana ihtiyaç gösteren bir takım yüksek kültür ve zihin faaliyetlerinde bulunmuş, pek çok keşif ve icat yapmıştı (Cipolla,1980: 35-36).

Endüstri öncesi toplumların nüfusunda önemli dalgalanmaların yaşandığı bilinmektedir. Bunlar genel olarak hastalıklara bağlı olarak ortaya çıkan ölüm oranlarındaki oynamalarla ilgiliydi. Örneğin, “Kara Ölüm Dönemi” diye adlandırılan 14. yüzyılda, veba hastalığı tüm Avrupa’yı sarmış, bazı bölgeler nüfuslarının 1/3’ünü kaybetmişti. Hastalık, özellikle kalabalık ve kanalizasyonu olmayan kırsal bölgelerde çok hızlı bir şekilde yayılmıştı.

Ölüm oranları, üretimdeki değişmelerle de ilgiliydi. İki veya üç yıl üst üste iyi ürün alınmaması, hastalıklara ve ölümlere neden olmuş, üretimin kötü olması, toprağa sadece tek çeşit ürünün ekildiği yerlerde nüfusu daha fazla etkilemişti. İklim şartlarında meydana gelen değişiklikler de az besin, kötü beslenme, hastalık, göç ve yükselen ölüm oranlarını beraberinde getirmişti.

Özetlemek gerekirse, endüstri öncesi tarım toplumu; yüksek bebek ölüm oranlarının, kısa hayat süresinin, dönemsel kıtlık ve az beslenmenin, deri hastalıklarına karşı hassaslığın, yüksek doğum-ölüm oranlarının ve bunlardaki dalgalanmaların görüldüğü bir dönemi yaşadı ve nüfusun azaldığı belirgin dönemlere rağmen yine de artmayı başardı.

Dünya nüfusunu derinden etkileyen ikinci olay, Endüstri Devrimi’dir. 18. Yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında bu devrimin etkilerinin görüldüğü Avrupa’da, tarımsal faaliyetlerin yerine imalât ve hizmet faaliyetleri, ekonomik yapıda öne çıkmaya başlamıştı. Makine gücü, artan şekilde insan gücünün yerini aldı, kişi başına üretim arttı, ürünler küçük kasaba ekonomilerinde ve yerel pazarlarda satılmaktan çok, bölgesel, ulusal ve uluslar arası pazarda satılmak üzere üretilir oldu. İnsanoğlu, doğa üzerinde kurduğu hâkimiyetle elde ettiklerinin önemli bir bölümünü, bir kere daha sayıca çoğalmaya yöneltti, Endüstri Devrimi ile birlikte bir nüfus patlaması ortaya çıktı.

Yapılan tahminlere göre;

Antikçağ döneminde dünya üzerindeki nüfus 250 milyon kişiydi.

17. Yüzyıl ortalarında bu nüfus, yaklaşık 500 milyon,

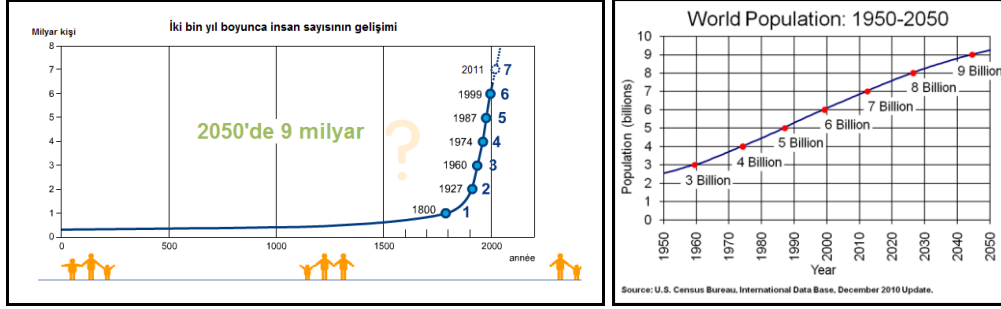
1800'de 1 milyar,

1927'de ise 2 milyar,

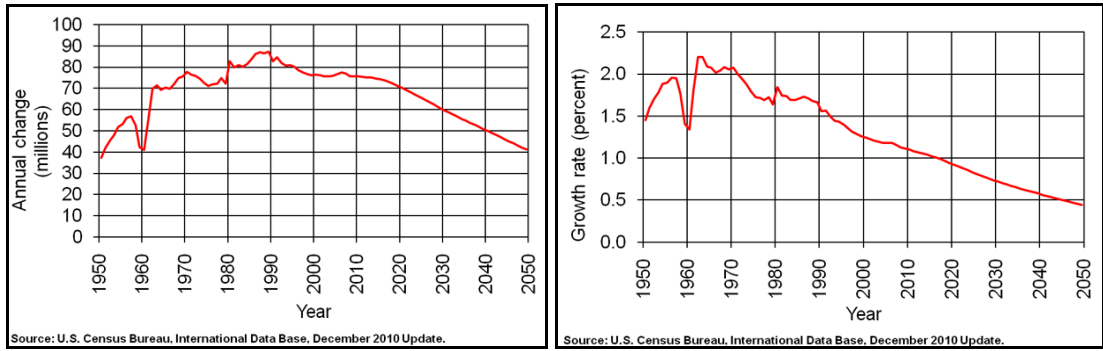
1974 yılında 4 milyar olmuş,

20. Yüzyılın sonunda ise 6 milyarı bulmuştur¹ (Şekil 3 ve 4).

2011 başında ise dünya nüfusunun 6.9 milyar olduğu hesaplanmaktadır.

Şekil 3. Dünya nüfusunun gelişimi

Şekil 4. Dünya nüfusunun yıllık değişim miktar ve hızları (1950-2050)

Buna göre dünya nüfusu; Antikçağ ile Yeniçağ arasındaki 2000 yılda, daha sonra 1600 ile 1800 arasında geçen 200 yılda, 1800 ile 1927 arasındaki 127 yıllık bir sürede, 1927 ile 1974 arasındaki 47 yılda ikişer kat artmıştır. Böylece dünyada nüfusun ikiye katlanma süresi gittikçe kısalmıştır². Avcılık ve toplayıcılıkla geçinen toplumlarda yüksek doğum oranlarını dengeleyen yüksek ölüm oranlarıydı. Tarım toplumlarında mekanizma, yüksek ama pek fazla değişmeyen bir doğum oranına karşılık, yüksek ve aynı zamanda çok büyük değişmeler gösteren bir ölüm oranı şeklinde işliyor ve denge böyle sağlanıyordu. Endüstri toplumunda ise, ölüm oranı oldukça düşük bir düzeye gerilemiş ve denge esas itibarıyla, doğum oranının bu düşük düzeye uyum gösterecek şekilde değişmesiyle sağlanmıştır (Cipolla, 1980: 93-95).

¹ Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu'nun belirlediği tarihe göre 12 Ekim 1999'da dünya nüfusu 6 milyara ulaşmıştır.

² Şimdiye kadar yaklaşık 110 milyar insan doğmuştur. 20. yüzyılın son 70 senesinde dünya nüfusu tarihte en fazla yükselişini göstermiştir. Birleşmiş Milletler tarafından 2002 yılında yayınlanan tahminlere göre dünya nüfusu 2011 veya 2012'de 7 milyara ulaşacaktır.

Gelişim seyri ve buna bağlı olarak yapılan hesaplamalara göre dünya nüfusunun artış hızı 1970'lerden itibaren yıllık %2'nin üzerindeki düzeyinden yavaş yavaş düşmeye başlamış, 2010 da %1'in biraz üstünde olan hızın 2050'de %0.5 düzeyine gerileyeceği tahmin edilmektedir (Şekil 4). Dünya nüfusuna yıllık olarak eklenen insan sayısı ise 1990'lardan itibaren azalma eğilimine girmiştir. Ama buna rağmen her yıl dünya nüfusuna 75-80 milyon kişi katılmaktadır. 21.Yüzyılın ortalarında bu miktarın 40 milyona gerilemesi beklenmektedir. Böylece mevcut artış eğilimlerini koruduğu takdirde dünya nüfusu 2030'lara doğru 8 milyara, 2050'de ise 9 milyara erişecek gibi gözükmektedir.

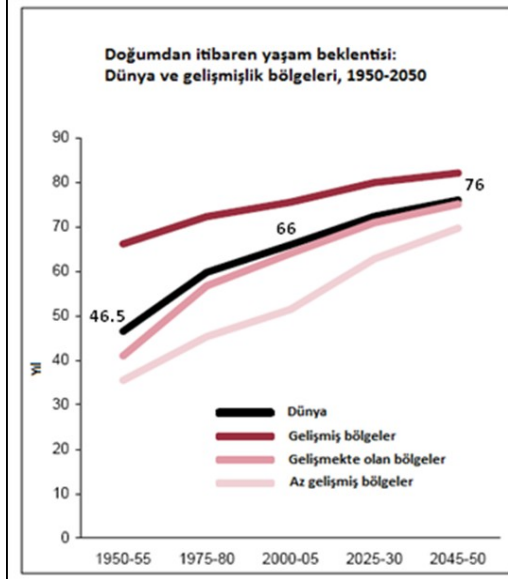
2.2.Dünya Nüfusunun Artış Nedenleri ve Mekânsal Zıtlıklar

Bilindiği üzere bir yerdeki nüfusun belirli bir zaman zarfında değişime uğraması, dinamik bir olay olan nüfus için olağandır. Burada olağan olmayan durum, dünya nüfusunun son birkaç yüzyılda, özellikle 20. yüzyılda çok hızlı artmasıdır. Başka bir deyişle doğum ve ölüm olayları arasındaki ilişkiye bağlı olarak ortaya çıkan görünümün (*doğal nüfus artışının*) sürekli ve gittikçe artan bir tempoda pozitif olması, dünya nüfusunun (*özellikle de bazı bölgelerin*) aşırı kalabalıklaşmasıdır.

İnsanlık tarihinin uzunca bir bölümünde nüfusun ağır bir seyir izleyerek artmıştı. Ancak bu durum, 18. Yüzyıldan itibaren değişerek artış hızlanmıştı. Dünya üzerinde bir endüstri toplumunun oluşmaya başlaması ve tarımsal gelişmeler sayesinde elde edilen üretim fazlalığı, nüfusun hızlı artış sürecinde önemli unsurlardı. Bu yeni dönemde, doğum oranlarının yüksek düzeyde seyretmesine karşılık, ölüm oranlarında yaşanan düşüş, nüfusu geçmişle kıyaslanamayacak derecede artırmıştı. Ölüm oranlarındaki düşüşün halk sağlığı ve tıp alanındaki yeni buluş ve gelişmelere paralel şekilde, 19. Yüzyıla kadar çok yaygın ve toplu ölümlere yol açan kolera, veba, tifo, tifüs, çiçek gibi salgın hastalıkların teşhis ve tedavisinin mümkün olmasıyla yakından ilişkiliydi. Bu sayede, ortalama insan ömrü uzamak suretiyle, 20. Yüzyılda bir önceki yüzyıla göre iki katına çıkarak, dünyaya gelen insanlar eskiden olduğu üzere çabuk gitmeyerek, yenileri de sürekli olarak gelmeye devam ederek, muazzam bir insan kitlesinin birikimine neden olmuştur (Şekil 5).

Nüfus artışı, dünya üzerinde eşit bir dağılım göstermez ki bazı bölgeler, diğerlerinden çok daha fazla artış hızlarına sahiptir. 17. Yüzyılda 500-600 milyon insan, Eski Dünya'da (Asya, Avrupa ve Afrika'da) yaşıyordu. Avrupa'daki insan sayısı aşağı yukarı Afrika'daki ile aynıydı. Bu yıllardan sonra Asya ve Avrupa'nın nüfusları gün geçtikçe artarken, Afrika nüfusu, neredeyse hiç değişmeden aynı kalmıştır. 19. Yüzyılın başlarında Avrupalıların toplam nüfusu, Afrika'nın iki katını bulurken, dünya nüfusunun yarısı, Asya'da barınıyordu. 19. Yüzyılda nüfus gelişimi, Kuzey ve Latin Amerika'da, Avrupa'dan gelen göçmenlerin, endüstri ve ticarî tarımı geliştirmeye başlamasıyla kendini göstermiştir. Öncelikle Kuzey

Amerika’da nüfus daha çabuk büyümüş, diğer tarafta Latin Amerika’da bu büyüme, 20. yüzyıla sarkmıştır.

Şekil 5. Doğumdan itibaren yaşam beklentisindeki değişim

1950 ile 1987 arasında 40 yıldan daha az bir sürede dünya nüfusu ikiye katlanarak 2.5 milyardan 5 milyara fırlamıştır ki, Soğuk Savaş, dünyada nüfusun artışı ve insanların coğrafi toplanmasındaki değişimi görmezden gelinmesine neden olmuştur Nüfusun arttığı bu yıllar boyunca coğrafi olarak eşitsiz bir dağılım ortaya çıkmıştır. Nüfus artışının %85'ten daha fazlası Gelişmekte Olan Ülkeler 'de meydana gelmiştir. Günümüzün Gelişmiş Ülkeleri'nin çoğunda doğurganlık, nüfusun kendini yenileme düzeyinin altına inmiş veya ona yakın değerler göstermektedir (Peters ve Larkin, 2005: 14).

20. yüzyılda özellikle 1950'den beri nüfus artış hızları, Latin Amerika ve Afrika'da (yıllık ortalama %3 kadar olacak şekilde) yükselmiştir. Asya nüfusu da aynı tarihlerden bu yana, oldukça hızlı artmaktadır. Ancak yine de artış yüzdeleri, Afrika ve Latin Amerika'ya göre düşük kabul edilebilir. Bununla birlikte Asya nüfusu, o kadar fazladır ki küçük bir artış oranı bile, toplam nüfusa kalabalık bir insan kitlesinin ilâvesi anlamına gelmektedir.

20. yüzyıl Avrupa'sında nüfus artış hızı, diğer kıtalardan düşük gerçekleşmiştir. Hatta artık nüfusun artmak yerine durağanlaşma/azalma sürecinin yaşandığı gözlenmektedir. Okyanusya (*Avustralya ve Pasifik adaları*) nüfusu, ancak 25-30 milyon kadardır. Buradaki artış yüzdesi, Avrupa'ya göre daha yüksektir. Amerika kıtasındaki Avrupa'dan olan insan göçü bir dereceye kadar artış oranının yüksekliğini açıklar.

Nüfus artış hızındaki farklılıklar, her kıtanın kendi içinde de belirlenir. Nüfusları çok hızlı artan bu ülkeler, genellikle Ortadoğu, Afrika ve Latin Amerika'da yer almışlardır (Şekil

4). Bu ülkeler, önemli nüfus toplanma alanlarının genellikle dışında bulunan yerlerdir. Nüfusu hızla artan ülkelerin büyük bir bölümü, kurak ya da sıcak, yağışlı, tropikal iklim alanlarında yer almaktadır. Üstelik nüfusları hızla artan bu ülkelerin çoğunluğu, göçebe çobanlık ve ilkel geçim tarımı gibi ekonomilere sahiptir. Bunun anlamı, az gelişmiş ülkelerde nüfus artış oranının, gelişmiş endüstri ülkelerinden daha hızlı olduğudur.

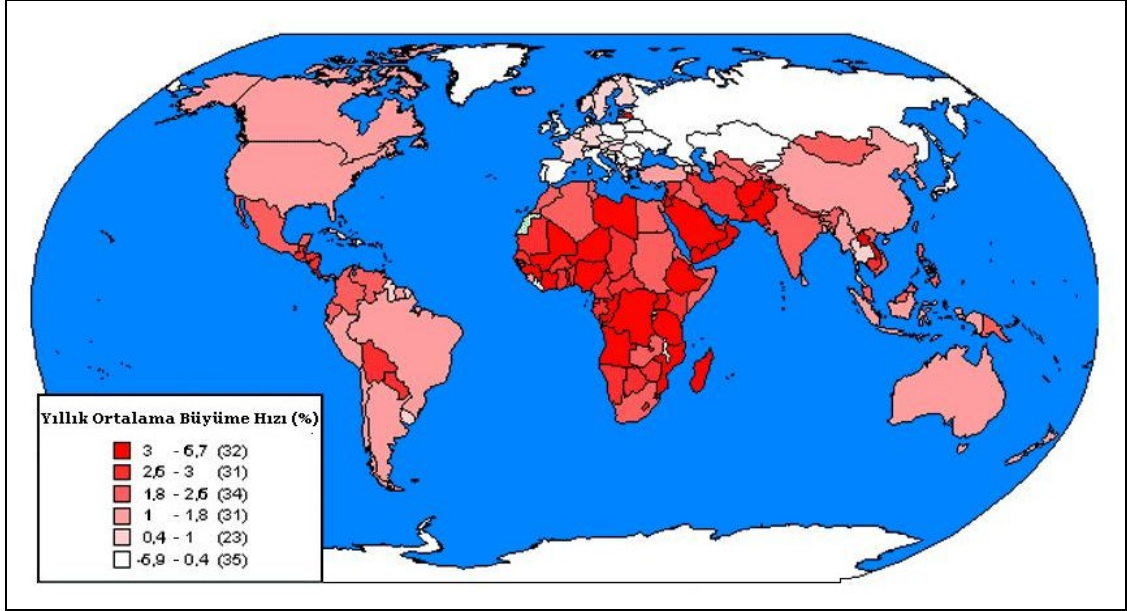
Dünya genelinde doğum oranları ölüm oranlarından fazla olduğundan sürekli nüfus artışı söz konusudur. 2006 yılı itibariyle dünya için ortalama doğal nüfus artış hızı %1.1'dir. Bu konuya ülkelerin gelir düzeyleri perspektifiyle bakıldığında farklı ve çelişki uyandıran bir görünümle karşılaşılır ki, kişi başına ortalama 36.500 ABD doları düşen, yüksek gelire sahip ülkelerde yıllık ortalama nüfus artış hızı % 0.5 iken, kişi başına ortalama 3050 dolar düşen orta gelir grubundaki ülkelerde bu hız % 0.8, kişi başına 650 dolarla yetinmek zorunda olan düşük gelir grubu ülkelerdeyse %1.8 düzeyindedir (<http://web.worldbank.org>).

2.2.1.Nüfusu Azalan veya Yavaş Artan Ülkeler

Nüfusun azalması veya çok az artması, Avrupa, Kuzey Amerika, Okyanusya ile Japonya gibi ileri derecede sanayileşmiş bölgelere özgü bir durumdur (Şekil 6). Yaşlanmış nüfusun sabit ölüm oranı ve düşük doğurganlık oranı nüfusun kendi kendini yenileyememesine neden olmaktadır. Bir yerde nüfusun kendini yenileyebilmesi için, doğurgan çağdaki her kadının ortalama 2.1 çocuk doğurması gerekmektedir. Başka bir deyişle doğurganlık indisi ikinin üzerinde olmalıdır. Doğurganlık oranı Avrupa'da ortalama 1.4, İngiltere ve İsveç'te 1.6 ve düşük olarak İtalya'da ve İspanya'da 1.2 dir. Bugünkü görünümde, gelişmiş Avrupa'da, doğurgan yaştaki kadın oranı düşmekte, nüfus yapısı yaşlanmakta, bu eğilim tersine çevrilmedikçe ve doğum oranı tekrar artmadıkça durum daha da kötüleşmektedir.

Batı Avrupa ülkelerinde nüfus, 20. yüzyılda önce Birinci Dünya Savaşı, sonra dünyayı etkisi altına alan 1930'lardaki ekonomik buhran nedeniyle, tehlikeli bir döneme girmişti. Doğal nüfus artışı son derece yavaşlayan Avrupa ülkeleri, bu durumu değiştirmek için çeşitli önlemler aldılarsa da, İkinci Dünya Savaşı, bu önlemlerin boşa çıkmasına veya gecikmesine yol açmıştı. Savaş sonrasının doğal bir sonucu olarak nüfusta bir canlanma belirlenmiş, ancak buna rağmen nüfusun artış hızı bu ülkelerde %1'i aşamamıştı. Çünkü doğumlarda hafif bir artış görülmesine karşılık, yaşlı nüfusun fazlalığı, aile boyutlarının büyümesi imkânını ortadan kaldırmaktadır. Çocukların eğitimi ve yetiştirilmesinin pahalılığı, kadınların bir kısmının çalışmasının aile plânlaması isteğini pekiştirmesi gibi birçok toplumsal ve ekonomik nedenden dolayı, doğum sayılarında bir donma söz konusu olmuştur.

Dünya savaşlarından Avrupa kadar etkilenmeyen ABD'de de doğal artış %1'in altındadır. Buna rağmen Batı Avrupa'ya oranla genç bir ülke görünümü sunar. Amerikalıları asıl düşündüren konulardan biri siyah ve beyaz ırkların artış tempolarındaki eşitsizliktir. Zira siyahların doğum oranları beyazlarınkinden daha yüksektir.

Şekil 6. Dünyada yıllık büyüme hızlarının dağılımı.

Endüstrileşmiş ülkeler arasında Japonya'nın nüfus gelişimi bakımından özel bir yeri vardır. İkinci Dünya Savaşı'na kadar Japonya %1.7-2'lik bir doğal artış temposuyla az gelişmiş ülkelerin nüfus kategorisi içinde yer alıyordu. Savaşın siyasal ve ekonomik sistemi tahrip etmesi nedeniyle Japonya, savaş sonrasında doğum oranlarını düşürmeye büyük çaba sarf etti. Doğum oranları, kontrol yöntemlerinin uygulanması ve kürtajın serbest bırakılması sayesinde yarı yarıya azaldı ki, oranlar Batı Avrupa'nın düzeyine geriledi. Ölüm oranlarının da gerilediği bu ülkede, bu sayede 1930-1940 devresine göre çok farklı, düşük bir doğal artış oranı yakalanmış oldu. Japonya'da yıllık ortalama nüfus artış hızı, 1995-2000 döneminde %0.2'dir.

Geçen on beş yıl boyunca doğum oranlarının fazlaca düşmeye başlamasından ve nüfusun hızla yaşlanmasından ve yenilenememesinden endişelenen gelişmiş ülkelerin sayısı hızla artmaktadır. Avrupa ülkelerinden bazılarında (*Rusya, İsveç, Fransa ve Almanya gibi*) mevcut nüfus miktarının gerileyeceği endişesi belirmiştir. California büyüklüğünde dağlık üç adaya sahip olan Japonya da, bir süre nüfusu kontrol etme gayretleri sergilemiş ve 128 milyonluk bir nüfus büyüklüğüne sahip olmasına rağmen düşük doğurganlık oranından (kadın başına 1.4 çocuk) kaygı duymaktadır. 1990'da Japonya Maliye Bakanlığı, nüfusun yaşlanmasının ve genç nüfus ile çalışma yaşındaki insanların azalmasının sosyal refahla ilgili olduğunu belirlemiştir. Gelişmiş ülkelerde yaşlanan nüfusun desteklenmesi konusunda

gerçek bir endişe ortaya çıkmıştır. Bu endişeleri taşıyan ve birbirine yakın nüfus yapısına sahip Japonya, İsveç ve diğer bazı ülkeler doğum oranını yeniden artırmak için etkin adımlar atmaya çalışmaktadır.

2.2.2.Nüfusu Hızlı Artan Ülkeler

Günümüzde hızlı nüfus artışı sadece az gelişmiş ülkelerin sorunudur. Az gelişmiş ülkelerin neredeyse tamamı, hızlı nüfus artışına sahne olan ülkeler sınıfına girmektedir. Afrika kıtasında doğurganlık hızı (kadın başına 5.2 çocuk), dünya ortalaması olan 2.6 değerinin iki katıdır. Oranlardaki nispi azalmaya rağmen bir takım ülkelerde doğurganlık hızı ve çocuk doğurabilme yaşındaki kadınların payı fazladır. Afrika ülkelerinden Somali'de doğurganlık indisi 7.3, Angola'da 6.8, Burkine Faso'da 6.6, Asya ülkelerinden Yemen'de 7.6, Güney Amerika ülkelerinden Paraguay'da 4.2'dir. Doğurganlık oranının gelişmiş ülkelerdeki seviyeye düştüğü (kadın başına 1.8 çocuk) Çin'de bile 1.3 milyarlık nüfusun esas kısmını genç yaş yapısı oluşturmaktadır ki doğurgan yaştaki kadınların sayısının yükselmesi nüfus artışına yol açmaktadır.

Bu ülkelerde yıllık ortalama nüfus artış hızı en düşük %2 iken, bir kısmında %3'ü aşmaktadır. Bu ülkelerin bir diğer ortak özelliği, nüfusun yakın tarihlerde artmaya başlamasıdır. Genel olarak ölüm oranlarının azalması ve doğum oranlarının yüksek bir seviyede kalması bu durumu açıklar. Hekimlerin çalışmaları, aşılama kampanyaları, sıtmanın geniş alanlarda ortadan kaldırılması, bebeklerin sağlık taramasından geçirilmesi, sağlık ve temizlik hizmetlerinin geliştirilmesi ölüm oranlarını, özellikle de bebek ölümlerini dikkat çekici bir şekilde, yarı yarıya azaltmıştır. Bununla birlikte, yoksulluk, yetersiz beslenme, konut noksanı; yüksek hastalık riskini devam ettirmektedir. Ancak, genç nüfus oranının fazlalığı yüksek ölüm oranlarını bir ölçüde maskeleyebilmektedir.

Burada az gelişmiş veya gelişmemiş ülkeler açısından bir kısır döngü ortaya çıkmaktadır. Zaten zengin olan ülkeler daha az artarken, fakir ülkeler, bu fakirliklerini pekiştirecek boyutlarda daha fazla ve hızlı çoğalmaktadır. Sonunda umut edilen, gelişmekte olan ülkelerin nüfus gelişim çizgisinin, doğum oranının düştüğü endüstrileşmiş ülkelerin nüfus eğilimlerini takip etmesidir. Katı tutum sergileyen ülkeler hariç, dünyanın pek çok yerinde Çin ve Singapur'da olduğu üzere hükümetler, yaygın bir aile planlama kampanyası uygulamaya çalışmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin bazılarında doğurganlık hızlarının inişe geçtiğinin işaretleri vardır. Ancak henüz nüfus gelişimi tüm dünyada kontrol altına alınamamıştır.

3.NÜFUS DEĞİŞİMİNİN BİLEŞENLERİ

3.1.Nüfus Değişiminin Ölçülmesi

En kolay ve en çok kullanılan nüfus değişimi ölçme yöntemi, ham doğum ve ölüm oranlarıdır. Ham doğum oranı (HDO), bir toplumdaki, bir yıl içindeki doğum sayısının, aynı yıl içindeki toplam nüfusa (*yıl ortası toplam nüfusa*) bölünmesiyle ortaya çıkan değerdir. Bu oran normal olarak binlik tabanda gösterilir.

$$\text{CBR} = (\text{bir yıl içindeki canlı doğum sayısı} : \text{yıl ortası toplam nüfus}) \times 1000$$

Bir A bölgesinde (*nüfusu 20.000*) bir yıl boyunca 420 doğum gerçekleşiyorsa, doğumların toplam nüfusa oranı 0.021 (*21/1000*) olur.

Ham ölüm oranı (HÖO) ise; yıl başına düşen ölüm sayısının, toplam nüfusa oranıdır.

$$\text{CDR} = (\text{bir yıl içindeki ölüm sayısı} : \text{yıl ortası toplam nüfus}) \times 1000$$

Yine A bölgesinde, bir yılda 180 kişi ölmüşse, ham ölüm oranı 0.009 (*9/1000*) olur.

İnsanların bir bölgeye göç etmesi veya bir bölgeden ayrılmasından kaynaklanan nüfus değişimlerini kapsamayan doğal nüfus artış hızı (DAH), doğum oranı ile ölüm oranı arasındaki farktır. Bu genelde yüzde ile ifade edilen bir kavramdır.

$$\text{NGR} = \text{CBR} - \text{CDR}$$

A bölgesindeki doğal artış, $0.021 - 0.009 = 0.012$, yani %1.2'dir.

5.000.000'lük bir nüfusa sahip B ülkesinde, doğum oranı binde 35 ve ölüm oranı binde 14 ise, bir yıl sonunda 175.000 bebek doğmuş ve 70.000 kişi ölmüş olacaktır. Doğal artış oranının %2.1 olduğu bu ülkede, nüfus bir yıl sonra 5.105.000 kişi olacaktır.

Bir yerde, aynı yıl içinde doğanlardan ölenler çıkarılır, elde edilen değere +/- net göç miktarı eklenir/çıkarılır, bulunan değer o yılın toplam nüfusuna bölünür ve çıkan sonuç 100 ile çarpılırsa büyüme hızı (GR, yani, *yıllık ortalama artış/azalış hızı*) elde edilir.

$$\text{GR} = [(\text{doğum} - \text{ölüm}) +/- \text{net göç miktarı}] : \text{toplam nüfus} \times 100$$

Yukarıdaki örnekteki yer, bir yıl içinde 100.000 kişilik bir net göç almışsa, yıl sonu nüfus, 5.205.000 kişiye ulaşacak, bu durumda artış oranı, %4.1'i bulacaktır. Büyüme hızı

(*growth rate*), doğal artış oranı (NGR) ile net göç hızının (NMR) toplanmasıyla da bulunabilir ($GR = NGR + NMR$).

Yıllık nüfus artış hızına bağlı olarak bir yerin nüfusunun ikiye katlanma süresi değişmektedir (Çizelge 2). Bu süre; $(D_t) = \frac{\ln 2}{r}$ formülü ile hesaplanabilir.

D_t = nüfusun ikiye katlanacağı süre, $\ln 2$ = sabit sayı (0.69315), r = yıllık ortalama nüfus artış hızıdır.

Yıllık ortalama % 2'lik büyüme hızıyla bir yerdeki nüfusun iki katına çıkması için 35 yıllık bir süre yeterli olmaktadır. 1990-2000 döneminde Türkiye nüfusu %1,83 oranında arttığına göre, bu hızla artmaya devam ederse Türkiye nüfusu yaklaşık 40 yıl sonra iki katına çıkacak demektir.

Çizelge 2. Farklı nüfus artış hızlarına göre nüfusun ikiye katlanma süresi.

<i>Yıllık ortalama nüfus artış hızı (%)</i>	<i>Nüfusun ikiye katlanma süresi (yıl)</i>
0.5	139
1.0	70
2.0	35
3.0	23

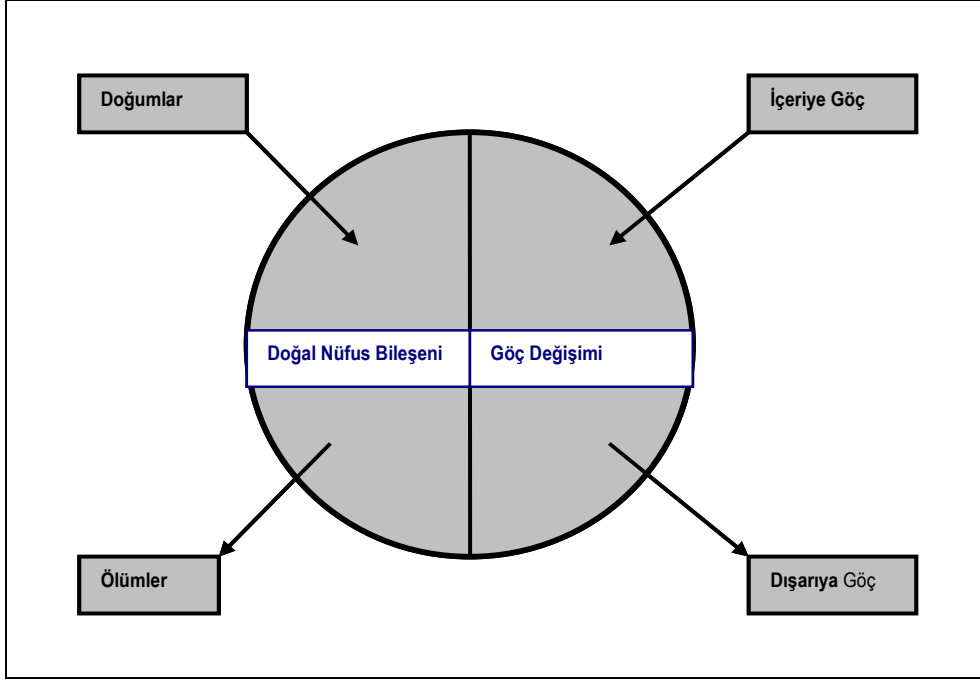
3.2. Nüfus Değişimini Etkileyen Etmenler

Nüfus, sürekli değişim halinde olan bir olaydır. Bir yerdeki nüfusun belli bir dönem boyunca artması, azalması veya aynı kalması şeklinde gösterdiği durumlara, nüfus değişimi denir (Şekil 5). Nüfusta değişimi yaratan unsurlar, doğumlar, ölümler ve göçlerdir (Hornby ve Jones, 1990: 2). Bu üçlünün etki derecesine bağlı olarak nüfus, pozitif veya negatif yönde değişiklik gösterir ki, çok nadiren ve kısa süreli olarak da nüfusun aynı kalması söz konusu olabilmektedir. Eğer doğumlar ölümlerden fazlaysa, nüfusun doğal artışından, aksi durumda ise azalışından söz edilebilir. Bu mutlak eksilme şeklinde olabileceği gibi, doğal artışı perdelemek suretiyle artış hızının yavaşlamasına da yol açabilir. Eğer belli bir zaman diliminde, bir alana gelen göçmen sayısı, orayı terk edenlerin sayısından fazlaysa, nüfus orada da artma eğiliminde olur (Şekil 7).

Bu konuya Türkiye'den örnekler verilebilir. 1980-1985 dönemi için yapılmış bir çalışmanın sonuçlarına göre, Tunceli ilinde doğal nüfus artışı %1.4 olduğu halde, göçler marifetiyle aynı dönemde nüfusta % 0.8'lik bir eksilme gözlenmiştir. Ağrı ilinde doğal nüfus artışı % 4 iken, yıllık ortalama nüfus artışı %2.7 olarak gerçekleşmiştir. Burada doğum ve ölümler arasındaki ilişkiye bağlı olarak ortaya çıkan doğal artış hızı, göç olaylarıyla yavaşlamıştır. Buna karşılık diğer tarafta İstanbul ilinde nüfusun doğal artış hızı %3.1 olarak

hesaplandığı halde, yıllık ortalama artış %4.2 şeklinde, yani doğal artışın üzerinde gerçekleşmiştir (Gümüş, 1992:184).

Şekil 7. Nüfus değişiminin bileşenleri

Kaynak: P. Haggett, Geography: A Modern Synthesis, 1975

3.2.1. Doğurganlık

3.2.1.1. Doğurganlığın Ölçülmesi

Doğurganlığın ölçülmesinde çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Bu yöntemlerden en basiti daha önce üzerinde durulan *Ham Doğum Oranı* (crude birth rate) idi. Bunu dışında *Çocuk-Kadın Oranı* (child-woman ratio-CWR), *Genel Doğurganlık Hızı* (general fertility rate-GFR), *Yaşa Özel Doğum Hızı* (age specific birth rate-ASFR), *Toplam Doğurganlık Hızı* (total fertility rate-TFR), *Ham Üreme Hızı* (gross reproduction rate) ve *Net Üreme Hızı* (net reproduction rate) sayılabilir.

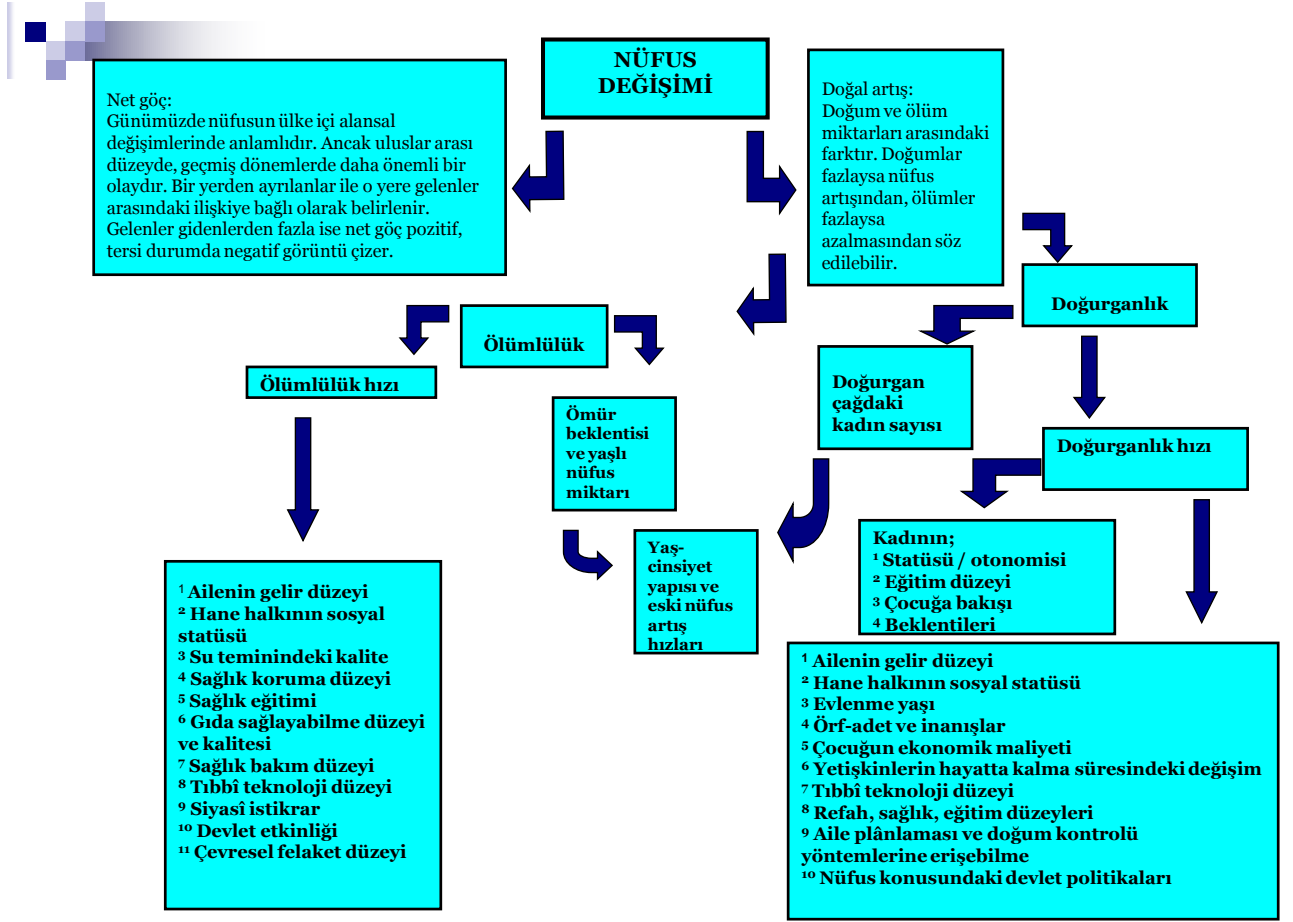
Çocuk-kadın oranı (CWR), doğurganlığın dolaylı ölçüm yöntemlerindedir. Bu yöntem, doğum kayıtlarının tutulmadığı veya olmadığı yerlerde, çoğunlukla da geri kalmış ülkelerde doğurganlığın tahmini için kullanılır. *Çocuk-kadın oranı, doğurgan çağdaki 1000 kadına düşen 5 yaşından küçük çocuk sayısına işaret eder* (Üner, 1972: 60). Bu yöntemin bir sakıncası vardır ki o da 0-4 yaşlarda meydana gelmiş çocuk ölümlerini hesaba katmamasıdır.

$$CWR = (P_{0-4} : F_{15-49}) \times 1000$$

P_{0-4} = 5 yaş altı toplam çocuk sayısı

F_{15-49} = 15-49 yaş grubundaki toplam kadın sayısı.

Şekil 8. Nüfus değişimini etkileyen etmenler

Genel doğurganlık hızı (GFR), ham doğum oranı veya çocuk-kadın oranı yöntemlerinden daha iyi bir yöntemdir. Bu formülde ham doğum oranı hesaplamasında olduğu gibi güncel (belli bir periyottaki) doğum sayılarından yararlanır. Kullanılan oranlamanın paydasında, toplam nüfus yerine doğurgan çağıdaki (çoğunlukla 15-49 yaş grubundaki) toplam kadın sayısı yer almıştır (Plane ve Rogerson, 1994:82).

$$\mathbf{GFR = (B : F_{15-49}) x 1000}$$

B = Bir yıllık bir periyottaki toplam doğum sayısı

F_{15-49} = 15-49 yaş grubundaki toplam kadın sayısı.

Yaş özel doğurganlık hızı (ASFR), kullanışlı bir ölçüm yöntemidir. Çünkü doğum yapma yaşla kuvvetli ilişkisi olan bir durumdur. Genelde doğurgan dönemin başında ya da sonunda olan yaş gruplarında doğurganlık hızları düşüktür. Bu yöntem genel doğurganlık hızına benzer. Pratik oluşundan dolayı doğurgan çağıdaki kadınların beşer yaşlık gruplar (15-19, 20-24, ..., 45-49 yaş grupları) halinde doğurganlık hızları hesaplanır. Böylece 7 yaş grubunun yaşa özel doğurganlığı bulunabilir (Peters ve Larkin, 2005: 150).

$$\mathbf{ASFR = (B_a : F_a) x 1000}$$

B_a = Bir yaş grubundaki (15-19 yaşlar gibi) kadınların gerçekleştirdiği doğum sayısı

F_a = Aynı yaş grubundaki toplam kadın sayısı.

Toplam doğurganlık hızı (TFR), en kullanışlı doğurganlık ölçüm yöntemidir ve bu yöntem bir nüfusun yaşa özel doğurganlık hızının özeti gibidir. Bu kavram, soyut nüfus kuşağı esasına göre kadınların 15-49 yaşlar arasında doğurgan oldukları süre boyunca ortalama olarak doğurabilecekleri çocuk sayısını gösterir (Peters ve Larkin, 2005: 151).

$$\mathbf{TFR = 5 \sum_{a=1}^7 B_a : F_a}$$

B_a = Bir yıllık bir periyotta, bir yaş grubundaki (a) kadınların doğum sayısı

F_a = Belli bir yaş grubundaki (a) toplam kadın sayısı

a= Beşer yaşlık yaş grupları (15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44, 45-49 dan oluşan toplam yedi ayrı grup).

Başka bir şekilde söylenecek olursa; her bir yaş grubunun yaşa özel doğurganlık hızının toplanması, bu değer 5 ile çarpılması ve çıkan değer 1000 ile çarpılması işleminin sonucu toplam doğurganlık hızını verir (Plane ve Rogerson, 1994:83).

2000 yılında Türkiye’de yaşa özel doğurganlık hızları 5’er yaş için aşağıdaki gibidir.

$$TFR = [(33.5 + 130.9 + 142.7 + 95.5 + 52.4 + 20.0 + 8.2) \times 5] : 1000$$

$$TFR = (483.2 \times 5) : 1000 = 2416 : 1000 = 2.42$$

TFR = 2.42 , yani kadın başına düşen ortalama çocuk sayısı, 2.42’dir.

3.2.1.2. Doğurganlık Paterni ve Doğurganlığın Ana Belirleyicileri

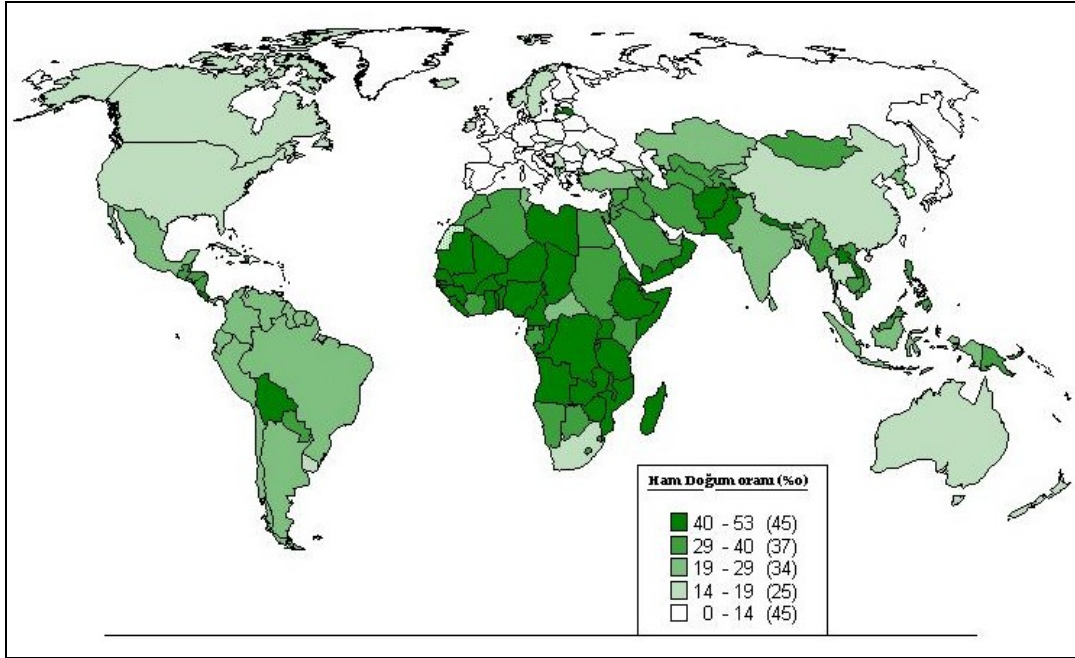
Doğumlar, nüfus değişimi üzerinde dünyanın birçok yerinde ölümlerin ve göçlerin yaptığı etkilerden daha fazla etki sahibi olduklarından, nüfus artışında esas belirleyici rolü üstlenmiştir. Doğum oranları, eşlerin eğitim düzeyi, sosyal/ekonomik statüsü ve geliri, ülkelerin şehirleşme derecesi, aile sistemi, din başta olmak üzere kültürel değerleri, devletin nüfusa bakışı gibi toplumsal, ekonomik, fizyolojik, psikolojik ve politik etkenlerin etkisi altında ortaya çıkmaktadır.

Genellikle doğum oranları, gelişmiş ülke veya bölgelerde düşük (*binde 20’nin altında*), az gelişmiş veya gelişmekte olan yerlerde yüksektir (*binde 40 veya daha fazla*). Almanya’da doğum oranlarının binde 9 iken, Afrika ülkelerinden Nijer’de binde 55 olması, gelişmişlik farkına işaret etmektedir (Şekil 9). Dünya üzerinde doğum oranlarının yüksek düzeyli olduğu bölge, Afrika’dır (özellikle Sahra altı Afrikası). Türkiye, doğum oranları düşen ülkeler arasında yer almakta ve doğum oranları son 40 içinde ciddi şekilde düşmüştür.

Bir nüfusta üreme davranışı, biyolojik, toplumsal ve ekonomik bir bileşimin sonucu olarak ortaya çıkar ki, bu davranış yere ve zamana göre değişebilir (Peters ve Larkin, 2005: 152). Doğurganlık konusundaki mekânsal ve belli bir döneme ait değişiklikleri anlamak için bu belirleyiciler üzerinde düşünmek gerekmektedir. Son zamanlarda dünya üzerinde doğurganlık hızlarında bir düşüş gözlenmektedir. Bu görünümün ortaya çıkışı, sosyal, ekonomik, yönetsel ve demografik etmenlerle yakından ilgilidir.

- *Nüfusun Yaş ve Cinsiyet Yapısı:* Yaş, sağlık, beslenme durumu ve çevre koşulları, doğurganlığın biyolojik belirleyicileri arasında sayılmaktadır. Pek çok toplumda üreme, esas olarak genç yetişkinler tarafından gerçekleştirilen bir eylemdir. Dolayısıyla genç yetişkinlerin yüksek orana sahip olduğu bölgelerde, doğum oranlarının da yükselmesi eğilimi beklenir. Tersine, yaşlı ve kadınların az bulunduğu yerlerde düşük doğum oranlarıyla karşılaşılabilir. Doğurganlık hızının hesaplanmasında genel olarak kadının üreme dönemi, 15-49 veya 12-49 yaşlar arasında kabul edilir ve ergenlik çağı üreme yeteneğinin başlangıcı, menopoz ise sonu olarak kabul edilmektedir. Doğurgan olmama halinden doğurgan olma

haline geçiş, birden bire olmamaktadır. Bazı değişiklikler göstermekle birlikte 26-30 yaşlar doğurganlıkta olgunluk devresidir. Erkeklerde ergenliğe giriş üreme yeteneğinin başlangıcıdır. Bununla birlikte erkek üreme döneminin sonunu açık şekilde sınırlandırmak mümkün olamamaktadır. Modern bilim, yaşlı kadınların çocuk doğurabilme dönemlerini uzatmaya çalışmaktadır. Özellikle 40'lı yaşlardaki kadınların hamile kalabilmesi, Yardımla Üreme Teknolojisi (*Assisted Reproductive Technology*) denilen bir faaliyetle, son 20 yılda önemli mesafe kat etmiştir. ABD. bu yöntemle doğan bebeklerin sayısı 1985'te 260 iken 2001'de 40.687'ye ulaşmıştır (Peters ve Larkin, 2005: 153).

Şekil 9. Dünyada ham doğum oranlarının coğrafi dağılımı

- *Doğurgan Yaş Grubundaki Düşüş:* Doğum oranlarındaki düşmeyle özellikle gelişmiş ülkelerde, nüfus yaşlanmakta ve çok az kadın doğurgan yaş grubu içinde kalmaktadır. Ancak doğum oranları tersine çevrilirse o zaman doğurgan yaştaki kadın başına düşen çocuk sayısı artacaktır. Günümüzde çiftleri aile büyüklüğünü artırmak konusunda teşvik önlemlerini almak, bazı hükümetler için oldukça önemli hale gelmiştir.
- *Sağlık ve Beslenme Durumu:* İyi sağlık ve refah koşulları, bebek ölüm oranlarının belirgin olarak düşmesine neden olurken, daha az çocuk sahibi olma isteğini artırır. Bu durum, yüzyılın sonlarına doğru Batı Avrupa ülkelerinin, yakın zamanlarda da Güney Avrupa'nın bir özelliğidir. Bir kişinin sağlığı dönemlere göre

doğurganlığı etkileyebilir. Genelde iyi bir sağlığa sahip olan insanların doğum yapma ihtimalini artırır. Hastalık türlerinden biri geçici veya devamlı olarak doğurganlığı azaltabilir. Bu konuda en önemli hastalıklar zührevi hastalıklardır. Yoksulluk nedeniyle çok yetersiz beslenen insanlarda, nedeni belli olmamakla birlikte, yüksek doğurganlık gözlenmiştir. Bu gibi alanlarda, yüksek doğum oranları, yoksulluğun ve kötü beslenmenin sürmesini temin eden bir kısır döngü oluşturmaktadır. Ailelerin sosyal statüsü, tıbbî teknoloji düzeyinin de sağlık bilgisi yanında doğumlarda etkili olduğu bilinmektedir.

- *Kültürel Etmenler:* Dinsel düşüncelerin çoğu (*Müslümanlar ve Katoliklerde olduğu gibi*), geniş aileyi teşvik eder. Bazı inanışlar, her tür gebeliği önleme çabasına karşı çıkarlar. Böyle ülke veya ülke içi alanlarda, dinsel bakış açısı, doğum oranlarının hatırı sayılır derecede yükselmesinde etken konumundadır. Oysa toplum sekülerleştikçe doğurganlık hızlarında düşüş yaşanmaktadır. İtalya, İrlanda Cumhuriyeti, Latin Amerika ülkeleri bu konuda örnek oluştururlar. Kanada'da yakın zamanlara kadar, Katoliklerin yaşadığı Quebec eyaletinde, Protestanların oturduğu komşu Ontario eyaletine göre, 3 kat daha yüksek bir doğum oranı vardı. Müslümanların çoğunlukta olduğu Cezayir'de, doğum oranlarının binde 50'ye yakın değerler göstermesinde, din faktörünün etkisi inkâr edilemez. Evlilik kavramı, toplumsal ve kültürel gruplar itibariyle değişikliğe uğrar. Bazı yerlerde, erken evlenme, doğum oranlarının seviyesinin artışına katkıda bulunur. Hindistan gibi kimi ülkelerde, kızların evlilik yaşı geleneksel olarak 16'dır. Hindu inanışındaki bu insanların ilk çocukları genelde, 18 yaşında dünyaya gelmekte, sonraki yıllarda 8-9 çocuk daha doğurma ihtimali yüksek olmaktadır. Evlilik yaşı yükseldikçe, bir kadının doğurabileceği çocuk sayısının azalma eğiliminde olması doğaldır. Bazı toplumlarda, erkek mirasçıya büyük önem verildiğinden, hiç değilse, bir erkek çocuğun hayatta kalmasını sağlamak amacıyla, geniş aileler yaygınlaşabilmektedir.
- *Sosyal ve Ekonomik Değişimler:* Doğumların azalmasında etken olan etmenler, modernleşmenin yarattığı sosyal ve ekonomik değişimler ile örtüşmektedir. Genel bir kanıyla, erişilen ileri eğitim seviyesiyle ailelerin boyutlarında bir küçülme söz konusu olmaktadır. Eğitimle birlikte doğum kontrolü bilgisi, toplumsal çekinceler ve geniş bakış açılı davranış seçimi kendini gösterir. Daha özgür ve iyi eğitim almış kadınlar, geç evlenmekte ve ev dışındaki kariyerleri için daha çok vakit harcamaktadır. Bu durum, çocuk doğumu için gerekli olan evlilik süresini azaltmakta, aynı zamanda ortalama olarak ilk çocuğun daha geç doğmasına yol açmaktadır. Eğitim, toplumsal sınıflarla da ilişkili olabilir. Genelde toplumsal

katmanların alt kesiminde yer alan aileler, orta sınıflara göre, az eğitilmiş ve kalabalık bir yapı ortaya koyarlar. Yüksek gelirli ve boş zaman imkânı olan eşler bile, ailede çok çocuk istememektedir. Yeni araştırmalar, evli çiftlerin ikiden fazla çocuk istememelerinin nedeninin çocukların gelecekleriyle ilgili olduğunu göstermektedir. Ayrıca hayat pahalılığı da bir engeldir. İngiltere ve Japonya’da barınacak yer maliyetinin yüksekliği, evlilikte çocuk sahibi olma süresini geciktirmekte ve mevcut geliri azaltacağı için de az çocuk isteyen kişilerin sayısı artırmaktadır. Çocuk yetiştirme maliyeti ve eğitimin aile büyüklüğü üzerinde sınırlayıcılığı, kariyer engelinden çok, boş zaman önceliği ve tüketim alışkanlıklarıyla ilgilidir. Böyle bir tepkinin düzeyi, muhtemelen ilerlemiş bir endüstri toplumunun diğerlerinden ayrılmasına neden olmaktadır.

- *Hükümet Politikaları:* Devletlerin nüfusu artırıcı veya azaltıcı politikalar sergilemesinin de doğumlar üzerinde etkilerinden söz edilebilir. Milyarın üzerindeki nüfusuyla yoğun bir nüfus baskısı altında bulunan Çin, bu konuda iyi bir örnek oluşturmaktadır. 1979’da Çin yönetimi ailelerin tek çocuk sahibi olmalarını dayatan bir politika izlemeye başlamıştır. Oysa aynı Çin, çok değil bu tarihten 5 yıl önceki bir konferansta nüfus politikalarını, “gelişmekte olan ülkelerin gücünü azaltmayı hedefleyen emperyalist tasarımlar” olarak nitelendirmiştir. Politikalarındaki gelgitlere rağmen zor aile planlaması politikasını başarıyla tamamlayan tek ülke muhtemelen Çin’dir. Hindistan’da aile planlaması ve sağlığı için 500 milyon dolar ayrılmasına rağmen, siyasi partiler ideolojileri nedeniyle aile planlamasını desteklememektedir. Çünkü bu program, birçok seçmen tarafından benimsenmemiştir. Aynı zamanda aile planlaması programının malî harcamaları da göz önünde tutulmaktadır. 1930’lu yıllar boyunca, İtalya ve Almanya, doğurgan çağdaki kadınları, prim ve madalya gibi çeşitli teşviklerle, çocuk doğurmaya sevk etmiştir. 1948’de sıkı bir aile plânlaması sürecine girmiş olan Japonya’da yöneticiler, 1991’den itibaren yeniden geniş aileyi özendirici tutumlar içine girmiştir. Hayat pahalılığı ve çocukların artan maliyeti yanında, hükümetlerin vergilendirmeye aile büyüklüğünü sınırlandırmaya gitmesi, aile refahı için bir çiftin sahip olacağı çocuk sayısı üzerinde önemli bir etki yapmaktadır. İngiltere’de vergi oranlarının yüksek olması, ailelerin maaşlarının yetersizliği, kreş olanakları ve çocuk bakım imkânlarının sınırlı olması, çiftlerin yılmasına, bir veya iki çocuktan fazlasını istememelerine neden olmaktadır. Doğum oranlarını yükseltmeyi teşvik etmek için aktif adımlar atan hükümetlerde olumlu sonuçlarla da karşılaşmaktadır. İsveç’te bir aile çocuk istediği zaman ücretli olarak işten izin alabilmekte ve çocuk bakımı için anneye hoşgörülü yaklaşmaktadır. Bu tip uygulamalarla doğum oranlarındaki eğilim tersine

çevrilmiştir ki, bu ülkede, 1975'den 1987'ye kadar geçen sürede kadın başına düşen çocuk sayısı 1,65'den 1,84'e yükselmiştir. Singapur'da 1987'den beri 3 veya daha fazla çocuğa sahip çiftlere yıllık 5500 dolar para verilmesi, 1990 yılında çift başına düşen çocuk sayısının 1,5'ten 1,9'a yükselmesine yardımcı olmuştur. Tayland, dünyadaki en başarılı aile planlaması programlarından birine sahiptir. Bu ülkede yöntem; medyadan yararlanma, ekonomik teşvik verme ve doğum kontrol yöntemlerine karşı toplumun ilgisini artırma şeklinde işlemektedir. *Aile planlamasını geliştirmek için ailelerin bilgilendirilmeleri gerekmektedir.* Bu durumda doğum oranlarında çarpıcı bir düşüş meydana geldiği görülmektedir. Bangladeş de olduğu gibi 1970'den günümüze doğurganlık oranı düşme eğilimindedir. 1970'de 7 olan değer 1991'de 5,5'e, günümüzde 3.6'ya düşmüştür. Son Kahire Nüfus Zirvesi'nde insanlara damışarak aile planlamasını ilerletmenin önemini altı çizilmiştir. Hükümetler bunu hayat standardının ve eğitimin artırılmasıyla sağlamaya çalışmaktadır. Bu sayede çiftlerin bilinçli olmaları ve uygun kararları alabilmeleri beklenmektedir.

- *Savaşlar:* Savaşların nüfusun artışı doğal olarak sınırlandırdığı, çok sık kaleme alınan bir gerçektir. İki dünya savaşında, toplam 60 milyon insanın kaybı, buna örnek teşkil eder. Savaşlar ve seferberlikler genellikle, bir nesil için nüfusu azaltır. Ancak savaş sonrasında, doğum oranlarındaki artışlarla, savaşlarda eksilen nüfus yeniden tamamlanır. Devam eden düşmanlıklar, çatışmalara yol açtığına, öncelikle erkekler evlerinden uzaklaşırlar ve doğumların sayısı önemli ölçüde düşer. Olağanüstü bu hâlin ardından, askerler evlerine dönerler ve doğumlar birden bire yükselir. Avrupa ülkeleri bu tecrübeyi, 1918-1920 ve 1946-1949 yılları arasında, Türkiye, Kurtuluş Savaşı'nı ve II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda yaşamıştır.
- *Diğer Etmeler:* Genel ekonomik durum ile çocuk isteği arasında da bağlar saptanmıştır. Ülkelerin yaşadığı ekonomik kriz dönemlerinin ardından doğum oranlarında bariz bir düşüş, refah dönemlerindeyse artış ortaya çıkabilmektedir (Tümertekin- Özgüç, 1997: 234). Yaşanılan yerin özellikleri, daha doğrusu *kentleşme* doğumlar ve çocuk sayısı üzerinde dolaylı etkilerde bulunmaktadır. Kentlerde yaşayan ailelerin, kadının da kentsel işlerde ücretli veya kendi hesabına çalışma hayatına katılmasıyla birlikte, daha az çocuğa sahip olmayı istedikleri gözlenmektedir. *Çocukların ekonomik maliyeti yanında ekonomik yararları da doğum oranları üzerinde etkili olmaktadır.* Doğum oranları dünyanın her yerinde hızla düşerken, Tropikal Afrika'da iş gücüne ihtiyaç duyulması, düşüşü çok yavaşlatmıştır. Çünkü Afrika'da, 19. yüzyıldaki esir ticareti ve kırdan şehre göç

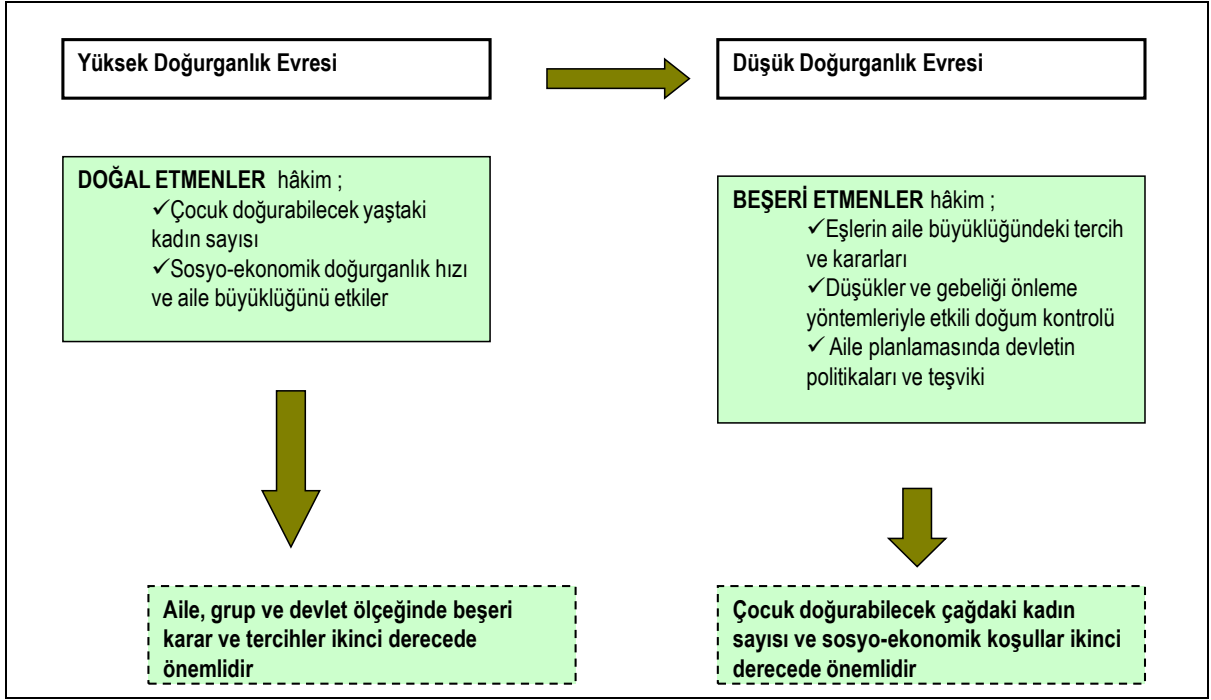
nedeniyle nüfus noksanı ortaya çıkmış, çiftliklerde hissedilir iş gücü eksikliği kendini göstermiştir. Bu nedenle çocuklar çiftlik hayvanlarının bakımına ve toprağın işlenmesine yardım etme ihtiyacı ile dünyaya getirilmiştir. Çok çocuk aynı zamanda yaşlılar için ekonomik ve sosyal güvence anlamını taşımaktadır. *Yoksulluk yüksek doğum oranını teşvik etmektedir.* Yoksulluk, özellikle kadınlar için eğitim fırsatının olmayışı anlamına gelmektedir. Kadınlar geleneklerin çok daha fazla himayesindedir ki, onların çocuk doğurmak ve ev halkına bakmak gibi ikili bir görevden kaçma imkânları yoktur. 1974 ve 1984 yıllarında yapılan Dünya Nüfus Konferansları'nda yoksulluğun kökünün kazınması ve daha iyi eğitim fırsatlarının yaratılmasının aile planlaması ve doğum kontrolünün kabulünden geçtiği ve çiftler için bir adım oluşturduğu vurgulanmıştır.

Avrupa'daki ve diğer bölgelerdeki endüstrileşmiş ülkelerde doğurganlık geçişi süreci 19. ve 20. yüzyılda tamamlanmıştır. Bu süreç, doğum ve doğurganlık oranlarında belirgin düşüşlerin başarıldığı gelişmekte olan ülkelerde halen devam etmektedir. Örneğin, Çin, Singapur, Tayland, Costa Rica ve Sri Lanka'da aile planlaması yöntemleri yaygın olarak kabul edilmiştir. Türkiye de doğurganlık geçişinin son aşamasına yaklaşmış ve toplam doğurganlık hızı 2.23 ile, nüfusun kendini yenileme düzeyi olan kadın başına 2.1 çocuğa çok yakındır.

Bongaarts'ın Doğurganlık Modeli: Doğurganlık geçişi (*fertility transition*) de denilen bu modele göre; toplumlarda zaman içerisinde doğal doğurganlıktan kontrollü doğurganlığa geçiş olduğu savunulmaktadır. Bongaarts'ın modelinde, doğum oranlarının yüksek olduğu toplumlarda doğal etmenler etkilidir. Sosyal ve ekonomik koşulların doğum ve doğurganlık üzerinde dolayısıyla da aile büyüklüğünün çok etkili olduğu birinci aşamadan (yüksek doğurganlık evresinden) düşük doğurganlık evresine geçişte, eşlerin aile büyüklüğündeki tercih ve kararları, devlet politikaları ve yatırımları, gebeliği önleme ve düşükler yoluyla doğumların denetim altına alınmasının, sosyo-kültürel etkileşimin dolayısıyla da beşeri etmenlerin rolü egemen durumdadır (Şekil 10). Avrupa'nın çok önceleri yaşadığı doğurganlık geçişi sürecinde, kadının eğitimi ve statüsü, kalkınma göstergeleri gibi yapısal etmenlerin yanında toplumların kültürel ve sosyal özelliklerinin çok önemli olduğuna vurgu yapılmaktadır (Lesthaeghe, 1977, 1995). Sosyal etkileşim, etnik ve dinsel kimlik, dil homojenliği, sekülerleşme, toplumsal norm ve değer yargıları bu bakımdan dikkat çeken anahtar sözcüklerdir.

Sonuç olarak dünya genelinde doğum ve doğurganlık oranlarının anlamlı bir şekilde düşmeye devam ettiğini yinelemek gerekmektedir. Ayrıca dünya nüfusunun aşırı büyümesi, denetim altına alınma noktasına doğru yaklaşmaktadır. 1994 Kahire Konferansı, demografik hedefler yerine bireysel ihtiyaçlara odaklanan önemli adımlar atmıştır. Kahire'de dünya

ulusları kadının eğitimine ve sağlığına, bebeklerin ve küçük çocukların hayatta kalmasına, kadınlara yetki verilmesi konusunda imkân tanınmasına özel önem verilmesi kararlaştırılmıştır. Konferansta, eğer hükümetler sosyal politikaları ve üreme sağlığı hizmetlerini garanti altına alırlarsa, bu olumlu adımlar sayesinde nüfusun toplumsal eşitliğe yaklaşması ve yüksek nüfus gelişim oranının düşmesi mümkün olabilecektir düşüncesi de

Şekil 5. Bongaarts'ın Doğurganlık Geçiş Modeli.

3.2.1.3. Türkiye'nin Doğurganlık Düzey ve Eğilimleri : 1923-2000

Türkiye'de toplam doğurganlık hızları (TDH), cumhuriyetin ilanından (1923) bu yana belirgin farklılıklar göstermiştir (Yücesahin ve Özgür, 2008). Buna göre, Türkiye'de toplam doğurganlık hızlarının düzeyi ile ilgili üç dönem ayırt edilebilir: Birincisi, 1960'ların ortalarına kadar süren yüksek düzeyli doğurganlık dönemidir "*geçiş öncesi evre*" (1923 ve 1963 arası).

Bu dönem, Balkan Savaşları, I.Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi savaşların hemen sonrasına rastlamaktadır. Bu nedenle Türkiye'de cumhuriyet döneminin özellikle ilk 20 yılında göreve gelen hükümetler, doğurganlığı artırıcı bir nüfus politikası uygulanmıştır. Bu yıllarda savaşlarda ölen nesli telafi etmek ve işgücü eksikliğini tamamlamak için doğumlar özendirilmiştir (HUIPS, 1975; Üner, 1984; Kongar, 2004). Buna bağlı olarak TDH, kadın başına 7.1 (1933'te) çocuğa denk gelebilecek kadar yüksek düzeylere ulaşmıştır. Ancak bu dönemde, II. Dünya Savaşı yıllarında erkek nüfusun askere alınması, evlenmelerde ve evli çiftlerin çocuk sahibi olmasında az da olsa azaltıcı bir etki yapmıştır (Şekil 10).

II. Dünya Savaşı'nın ardından doğurganlık hızı yine doğal bir biçimde artış göstermiş ve kadın başına 6.85 (1948'de) çocuk düzeyine yükselmiştir. Doğurganlık, 1948'den 1963'e kadar ise çok az bir düşüş göstermiştir. Doğurganlık geçişi itibariyle Türkiye, geçiş öncesi evrede diğer gelişmekte olan ülkelerde de görüldüğü üzere, kalkınma hamlelerinin bir cevabı olarak değil, doğurganlığın doğal seyir gösterdiği (Cleland, 2001; Bongaarts, 2002) ülkelerden biri olarak kalmıştır.

Türkiye'de 1960'lı yılların ortalarından itibaren doğurganlıkta sürekli ve hızlı bir düşüş gerçekleşmiştir. Geçişin başladığı bu ikinci dönem "*geçiş başlangıcı evresi*", 1980'lerin ortalarına kadar sürmüştür. Bu evrede, 1963'te 6.23 olan TDH, 1985'te 2.59'a kadar inmiştir (Şekil 10). Türkiye'de bazı demograflar, 1965 sonrasında devletin doğurganlığı azaltmayı hedefleyen yeni nüfus politikasının, çok fazla etkili olamadığını savunmaktadırlar (Behar, 1980; Üner, 1984). Dahası devletin 1970'lerin sonlarında nüfusun boyutları ve büyüme hızı ile ilgili bir amacının kalmadığı Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Plânı'nda ifade edilmiştir. Nüfus artış hızının azalması, ekonomik ve sosyal gelişmenin etkisine bırakıldığı iddia edilmektedir (Üner, 1984).

Türkiye'de 1985-2008 arası, doğurganlık hızları bakımından üçüncü bir döneme "*orta/ileri geçiş evresi*"ne karşılık gelmektedir. Geçiş sürecinin erken dönemindeki hızlı düşüş, bu dönemde yerini daha yavaş ve dirençli bir azalmaya bırakmıştır (Şekil 10). 1990, 1993 ve 1998'de TDH değerlerindeki, olağandışı ve tersine doğrultulu hafif artışlar, bu

dönemde ortaya çıkan dirence işaret etmektedir (Salehi-Isfahani, 2000; Bongaarts, 2002; Population Reports, 2003).

Türkiye'nin 2008'deki ulusal TDH düzeyi (kadın başına 2.16 çocuk), nüfusun kendini yenileme düzeyine oldukça yaklaşmıştır (HUIPS, 2004). Türkiye bu yüzden gelişmekte olan ülkeler içerisinde orta/mutedil doğurganlık düzeyi veya geçiş sürecinin orta ve son aşamasında olan ülkeler içerisinde değerlendirilmektedir (Behar, Courbage ve Gürsoy, 1999; Cleland, 2002; Guengant, 2002; Lim, 2002; Population Division, 2002; Sinding, 2002).

Böylece, gelişmekte olan ülkelerin bir özelliği olarak (Casterline, 2001; Cleland 2001; Bongaarts, 2002) sosyal ve ekonomik kanallarla meydana gelen gelişmelerin yayılma ve etkileşimi (Üner, 1984; Gökçe, 2004; Kongar, 2004), bölgesel dengesizliklere rağmen, Türkiye'nin doğurganlık geçişi aşamalarında etkili olmuştur. Türkiye'de sosyal etkileşim sürecini etkin kılan ve doğurganlık geçişini sağlayan asıl nedenler ise; batı bölgelere göç ve kentleşmeye bağlı olarak geniş aile formasyonundan çekirdek aile yapısına dönüşüm, kültürel entegrasyon, eğitimdeki ilerlemeler, kişi başına düşen gelir artışı ve tarım dışı kesimlerde istihdam artışı ve medyanın etkinliğidir.

Kaynak: DİE, 1995 ve 2003 ve HUIPS, 1999.

Şekil 10. Türkiye'nin doğurganlık geçişi (1923-2008).

3.2.1.4. Türkiye'nin Doğurganlık Bölgeleri

Türkiye'de toplam doğurganlık hızlarının bölgesel düzeyde değerlendirilmesine imkân tanınması açısından iller, 2000 yılında yansıttıkları TDH değerlerine göre dört gruba ayrılmıştır. Bu dört grup, Türkiye'nin 2000 yılındaki doğurganlık bölgeleridir (Yücesahin ve Özgür, 2008). Doğurganlığı nüfusun kendini yenileme düzeyinin (2.1) altında olanlar (Düşük Doğurganlıklar-İller-LFP) bir grubu nitelerken, kadın başına 5'ten fazla çocuk isabet eden iller (Çok Yüksek Doğurganlıklar-İller-VHFP) diğer grubu oluşturmaktadır. Ayrıca, kadın başına 2.1

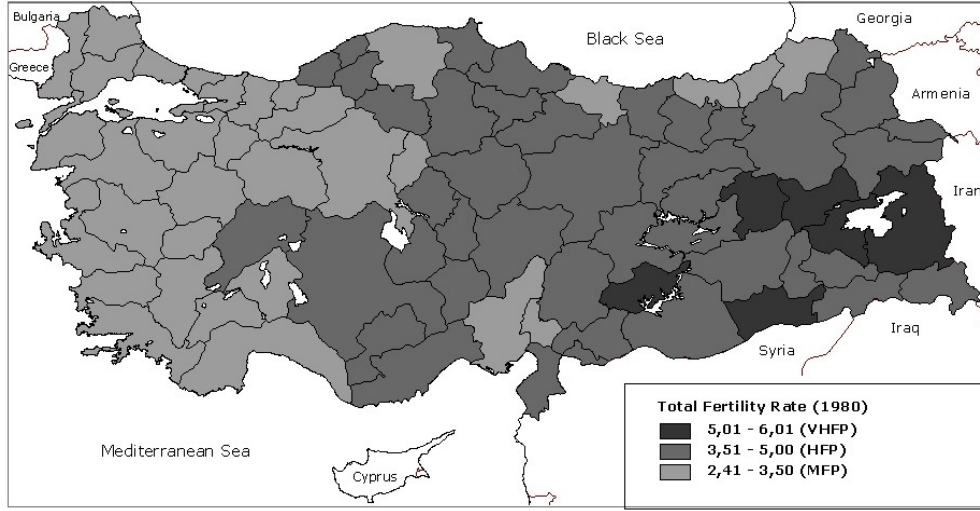
ila 5.0 çocuk isabet eden iller de kendi arasında 2.1-3.5 arasında olanlar (Orta Doğurganlıklı İller-MFP) ve 3.5-5.0 arasında olanlar (Yüksek Doğurganlıklı İller-HFP) olarak iki gruba ayrılmıştır (Şekil 12 ve 13). İllerin bu mekânsal gruplaması, bölgesel doğurganlık farklılıklarını açık bir biçimde betimlemektedir. Diğer yandan, 2000 yılı için bölgesel gruplamada kullanılan TDH eşik değerlerinin, 1980 yılına da uyarlanması, 20 yıllık periyotta doğurganlığın iller düzeyindeki mekânsal değişimini göstermiştir.

Türkiye’de 1980 yılında orta ve yüksek düzeyli doğurganlık yaygındı ve doğurganlık bölgesel olarak çok büyük farklar göstermemektedir (Şekil 12). 1980’de TDH, batı illerinde 2.41-3.50 arasında iken (MFP), geri kalan illerin büyük çoğunluğunda 3.51-5.00 (HFP) arasında değişmekteydi ve çok az bir kısmında da 5.00’in (VHFP) üzerine çıkmaktaydı. Bu yılda batıdaki iller (33 adet), 2.4-3.5 (alt-orta doğurganlık düzeyi), geri kalanlar ise büyük çoğunlukla 3.6-5.0 (üst-orta doğurganlık düzeyi) arasında doğurganlık hızlarına sahipti.

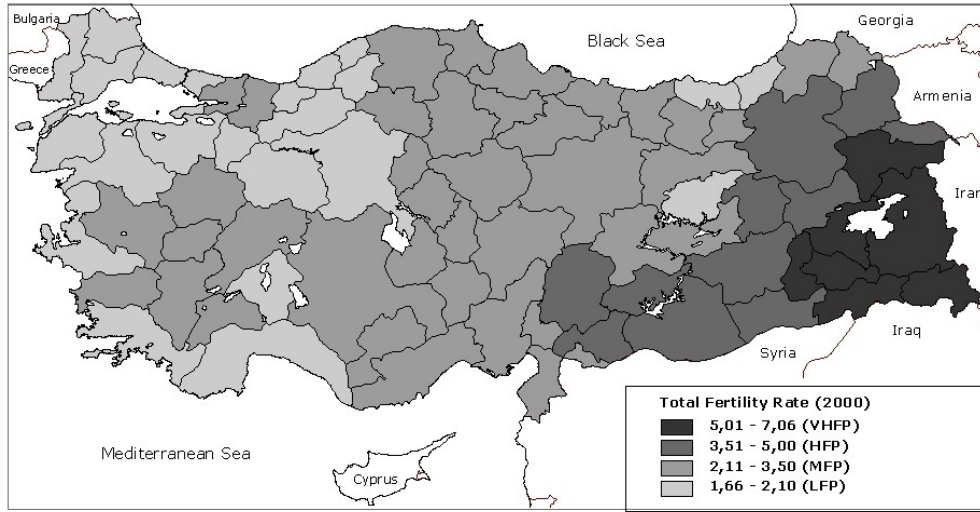
2000 yılında TDH ’nin mekânsal paterninde önemli bazı değişiklikler olmuştur: Birincisi ülkenin batı bölgelerinde bulunan ve sosyo-ekonomik gelişmişlik bakımından en iyi durumdaki 23 ilde TDH 2.1’in altına inmiştir (Şekil 12). Bu illerde (LFP) TDH, kadın başına ortalama 1.90 çocuk düzeyindedir ve 1980-2000 arasında toplam doğurganlık hızındaki negatif değişim dikkat çekicidir (Şekil 13). Bu gruptaki iller, doğurganlık geçişinin son aşamasına ulaşmışlardır. İkincisi, 1980’de orta ve yüksek doğurganlıklı iller (MFP ve HFP) grubunda yer alan illerde de TDH düşmüştür. Doğurganlıktaki bu düşüş, öncekilerde (MFP’lerde) belirgin bir oranda (-44.2%) gerçekleşirken, sonrakilerde (HFP’lerde) daha az (-4.4%) olmuştur. MFP’ler kadın başına 2.58 çocuk TDH düzeyi ile doğurganlık geçişinin son aşamasına hızla yaklaşmaktadırlar. Buna karşılık HFP’lerde 20 yılda doğurganlık hızı düşse de, TDH kadın başına ortalama 4.03 çocuk düzeyindedir ve bu gruptaki iller geçişin henüz başındadır.

Üçüncüsü ve en ilginç olanı, 1980’de dağınık haldeki çok yüksek doğurganlıklı iller (VHFP), 2000 yılında bir bölge oluşturmuşlardır. Türkiye’nin güneydoğusundaki bu bölgede, 2000 yılında kadın başına düşen ortalama çocuk sayısı 5.94’tür. Asıl şaşırtıcı olan durum ise bu bölgede TDH’nin çok yüksek düzeyli olması yanında, 1980-2000 arasında 8 ilde TDH’nin artmış olmasıdır. Bu illerde TDH’de ortalama %21.9 artış olmakla birlikte, Şırnak ilinde artış hızı %51.2 ‘ye kadar çıkmıştır (Şekil 14).

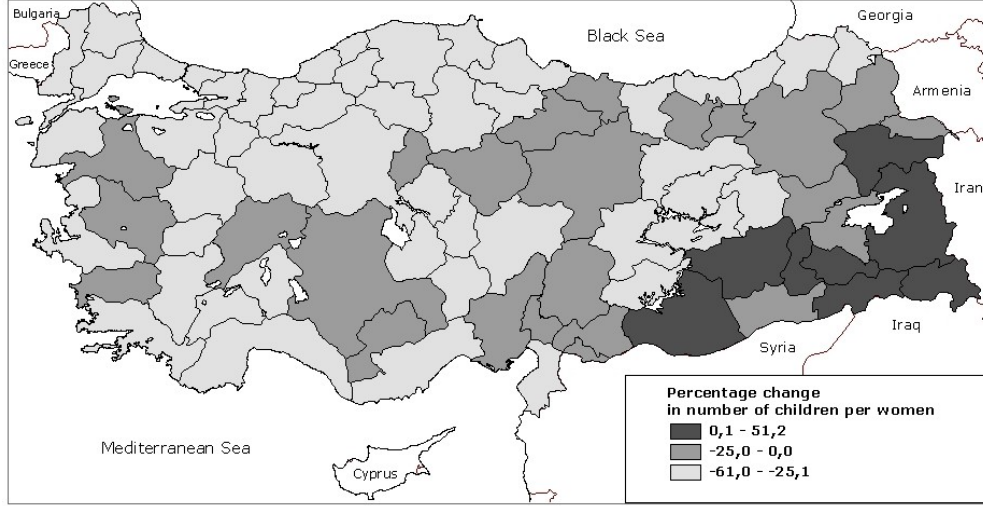
1980-2000 döneminde TDH’nin ulusal ortalamasının %-25.8 düşüşüne özellikle 1990’lı yıllarda ortaya çıkan dirençlerle (Bongaarts, 2002) mekânsal doğurganlık farklılıkları arasında ilişki olduğu düşünülebilir. Bu düşünce, 20 yıllık dönemde illerin büyük bir çoğunluğunda (73 ilde) TDH değerleri az ya da çok düşüşler gösterirken, 8 ilde artış meydana gelmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan Türkiye’de bölgeler arasındaki toplam doğurganlık hızı farkları da gün geçtikçe artmaktadır.

Şekil 12. Türkiye’de 1980 yılında toplam doğurganlık hızının coğrafi paterni

Şekil 13. Türkiye’de 2000 yılında toplam doğurganlık hızının coğrafi paterni

Şekil 14. Türkiye’de toplam doğurganlık hızındaki değişim (1980-2000).

3.2.2.Ölümlülük

3.2.2.1.Ölümlülüğün Ölçülmesi

Ölümlülüğün ölçülmesinde kullanılan ham ölüm oranı daha önce, bir yıl ortası nüfusta, 1000 kişiye düşen aynı yıl ölenlerin sayısı olarak tanımlanmıştı (Haupt ve Kane, 1998: 25). Ölümlerin toplam nüfustaki payı hesaplandığı için ham orandan söz edilir. Oysa belirli bir zaman diliminde ölüm olasılığı herkes için aynı değildir. Bu nedenle nüfusun yaş yapısıyla ilintili daha rafine/özel bir ölümlülük ölçüm yöntemi ortaya koymak gerekir. Yaşa özel ölüm hızı bu ihtiyaçtan yola çıkılarak geliştirilmiştir. Çünkü belirli bir zaman aralığında ölüm olasılığı biraz da yaş ile ilişkilidir ve genellikle ölüm oranları yetişme çağındakiler ve genç yetişkinlerde düşüktür (Peters ve Larkin, 2005: 116). Bu yüzden kadın ve erkeklerin yaşa göre ölüm oranlarını gösteren eğriler, “J” şeklindedir (Şekil 15).

Yaşa özel ölüm hızı (age-specific death rate);

$ASDR = (D_a : P_a) \times 1000$, formülüyle ifade edilir. Bu formüle;

D_a = Bir yaş grubundan ölenlerin sayısını

P_a = Aynı yaş grubunun yıl ortası nüfusudur.

Bebek ölüm hızı (infant mortality rate), birinci yaş gününe henüz ulaşmamış bebekler arasında, bir takvim yılında kaydedilen ölümlerin, o takvim yılındaki doğumlara oranıdır (Üner, 1972: 35). Başka bir deyişle belirli bir yıl içindeki her 1000 canlı doğan bebek

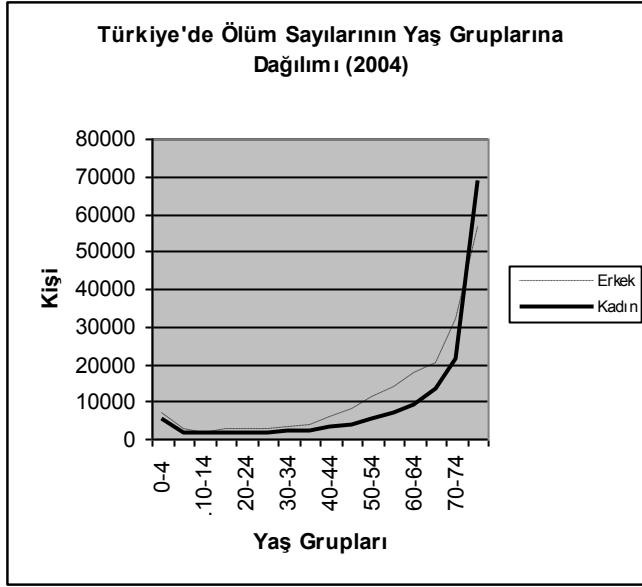
için bir yaşını doldurmadan ölen bebek sayısı, bebek ölüm hızını vermektedir (DİE, 2003: 21). Bu ölçüm yöntemi;

InMR = (D : B) x 1000, şeklinde formüle edilebilir. Bu formülede;

D = Henüz bir yaşını doldurmadan ölen bebek sayısı (sıfır yaş grubundaki),

B = Aynı yıl doğan bebek sayısıdır.

Şekil 15 Türkiye’de ölüm sayılarının yaş gruplarına dağılımı (2004)

3.2.2.2. Ölüm Oranlarının Coğrafi Paterni

İyi sağlık önlemleri ve beslenme, iyileştirilmiş çevresel şartlar ölüm oranlarını bugünkü gelişmiş ülkelerdeki seviyeye düşürmekte ve ortalama ömür süresinde göze çarpan bir artışı beraberinde getiren önemli etmenleri oluşturmaktadır. Bununla birlikte, nüfusun yaşlanması ölüm oranları üzerinde tehlike arz eden bir etmendir.

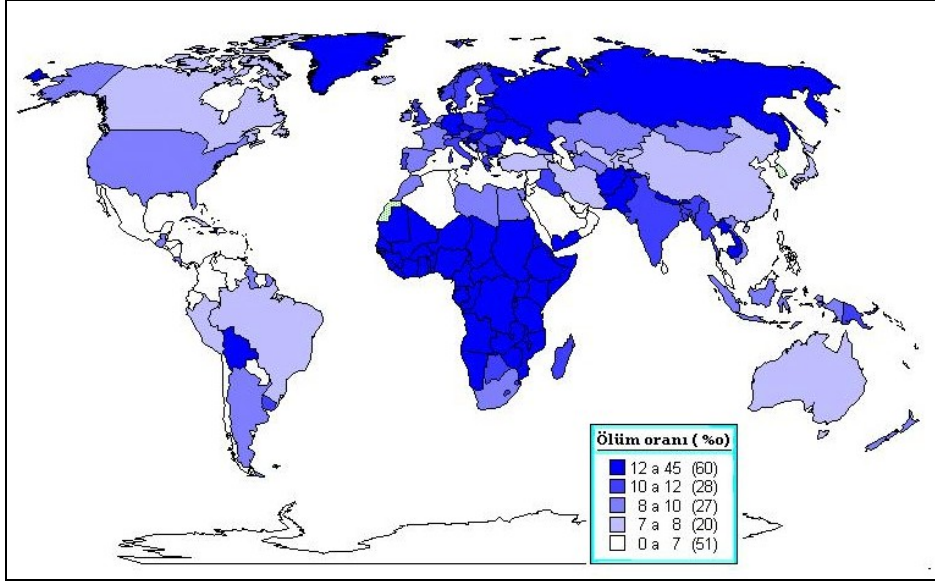
Nüfusun yaşlanmış bölümündeki artışı, ölüm oranını artırmaktadır. Yaşlı nüfus ölüme daha yakın grubu oluşturmaktadır. Böylece bütün nüfus içindeki en yüksek ölüm, büyük ölçüde yaşlı nüfus kısmında (65'ten fazla olanlarda) görülmektedir. İlerlemiş hayat koşulları ortalama ömür süresini uzatmakta, böylece nüfus içindeki yaşlıların oranı artmaktadır.

Gelişmiş ülkelerde ölüm oranları binde 9 civarındadır ki, bu seviye bugünkü gelişmekte olan bir kısım ülkelerin ulaştığı seviyedir. Bazı ülkelerde ölüm oranları gelişmekte olan ülkelerdeki oranları aşmıştır. Örneğin İsveç'te ve Danimarka'da binde 11 ve Norveç'te

binde 10, hatta Monako'da binde 16'dır. Oysa Türkiye'de ve Meksika'da binde 5, Sri Lanka'da binde 6 ve Brezilya'da binde 7'dir.

Dünyada ölüm oranlarının coğrafi paternini gösteren bir haritaya bakıldığında Afrika'da kötü sağlık ve beslenme koşulları, çevresel felaketler ve çatışmalar nedeniyle, Avrupa'da ise nüfusun yaşlanmasına bağlı olarak ölüm oranlarının arttığı gözlenmektedir (Şekil 16).

Şekil 16. Dünyada ham ölüm oranlarının coğrafi dağılımı.

3.2.2.3. Ölüm Oranlarını Etkileyen Etmenler

Ölüm oranlarını etkileyen etmenler ülkeden ülkeye ve zamana göre değişmekle birlikte aşağıdaki şekilde genellemeler yapılabilir:

(1) *Nüfus Yapısı*: Her hangi bir ülke ya da bölgede, yaş yapısında dengesizlikler olabilir. Yaşlı nüfus oranlarının yüksekliği, genellikle yüksek ölüm oranlarına yol açar. İngiltere'nin emekli olanların sıkça yerleştiği güney kıyıları, bu konuda örnek oluşturabilir. Kadınlara göre erkeklerin sayıca üstün olduğu yerlerde de yüksek ölüm oranlarıyla karşılaşılabilir. Aksi durumda, tersine bir manzara ortaya çıkar.

(2) *Sağlık ve Eğitim*: Daha fazla tıbbi donanım ve hizmetler, ölüm oranlarının düşmesi demektir. Tıbbi imkânlar kadar, belli bir alanda, hastalara düşen doktor sayısı, hatta bu doktorların uzman ya da pratisyen olma durumu da önemlidir. Ortalama olarak doktor başına düşen hasta sayısı, gelişmiş ülkelerde az, gelişmekte olan ülkelerde daha fazladır. Gelişmişlik farkı bulunan iki grup arasındaki fark, 50 katı bulmaktadır. Orta Afrika'nın birçok fakir ülkesinde, her

70-80 bin kişiye bir doktor isabet etmektedir. Ölüm oranlarının düşmesinde Batı'nın etkisine ek olarak annelerin eğitim seviyesi de önemli bir etmen olarak düşünülebilir. Eğitimli anneler muhtemelen çocuk hastalıklarına karşı daha bilinçli olmakta ve aşı yaptırmaktadır. Aynı zamanda sağlık bilgisi, temel bakım, yemek pişirme ve hazırlama konularında da eğitimli annelerin daha iyi davranış biçimleri geliştirmeleri söz konusu olur. Ayrıca her geçen gün tıbbî teknolojide yaşanan gelişmeler, ölümcül olsun olmasın hastalıkların tedavisinde etkili olmakta ve ortalama ömrü uzatmaktadır.

(3) *Gelir ve Toplumsal Statü:* Toplumun az gelirli kesimleri, genellikle zenginlere göre, yüksek ölüm oranlarına sahiptir. Fakir kesim insanları, dengeli beslenme ve yeterli sağlık hizmetleri için gerekli paradan yoksun halde, düşük standartlı evlerde ve sağlıksız şartlar altında yaşarlar. ABD'de gelir seviyesi nispeten düşük zenci nüfusun ölümlülük oranı, beyaz nüfusunkinden daha yüksektir. Örneğin siyah Amerikalıların beyaz Amerikalılara oranla 6 yıl daha erken öldükleri tahmin ediliyor. Deliller bunun genellikle zayıf yaşam koşullarından kaynaklandığını göstermektedir. Zenci ailelerin %31'i fakirlik ile orta hallilik arasındaki gelir sınırında yaşamaktadır. Beyaz ailelerin ise ancak %9'u bu koşullar altında yaşar. İngiltere ve Fransa'daki yabancı kökenlilerin ölüm oranlarında elverişsiz sağlık ve çevre koşullarının benzer etki yaptığı gözlenmektedir. Sosyal güvenlik ve devlet güvencesi olan ülkelerde, ölümlülük seviyeleri ile sınıf ilişkisi nispeten azalmıştır. Meselâ İngiltere'de, herkese büyük ölçüde ev, beslenme ve sağlık hizmeti düzeyi, oldukça iyi durumdadır.

(4) *Ekonomik Faaliyet Türü:* İnsanların çalıştıkları bazı faaliyet kolları, diğerlerine nazaran daha tehlikelidir. Bu durum, ölüm sayılarında büyük bir artışa yol açar. Kömür işçileri, ölümlü sonuçlanabilecek kaza riski taşırlar. Aynı zamanda bu işçiler, toz solumaktan ileri gelen akciğer hastalığı (*pneumoconiosis*) ve verem benzeri solunum hastalıklarıyla da sıklıkla karşı karşıyadır. Gerçekten de ağır şartlar altında çalışılan işlerin fazla olduğu bölgelerde, ölüm oranlarında bir artış belirlenir. Maden ve taş ocakları, asbestle ilgili işler, yapı ve inşaat sektörü bu kapsama giren bazı işlerdir. Yüksek seviyede sorumluluk isteyen işlerde de sık sık ölümlerle karşılaşılır.

(5) *Oturulan Yer:* Genel olarak, ölüm oranları, şehirsal alanlarda, yeterli sağlık hizmetleri sunulan kırsal bölgelere göre, daha yüksek düzeydedir. Kalabalık bir ortamda, aşırı trafik yoğunluğu, hava kirliliği, sinir gerginliği gibi etmenlerle ölümler arasında ilişki kurmak imkân dâhilindedir. Buna karşın yoksulluğun ve

gıdasızlığın yok edilmeye çalışıldığı az verimli kırsal bölgelerde ve şehirlerdeki gecekondu yerleşmelerinin büyüdüğü alanlarda da ölüm oranları artmaktadır. Örneğin, Bangladeş'te binde 114 olan ulusal ortalamaya karşı, yoksul şehir bölgelerinde bebek ölüm oranı binde 140'dır. Araştırmalar yüksek kalp hastalığı oranlarının İngiltere'de eski ağır sanayi bölgelerinde ve şehir merkezinde fakirlerin yaşadığı bölgelerde yoğunlaştığını göstermektedir. Akciğer kanseri, hava kirliliğinin yüksek olduğu endüstrileşmiş ve yoğun nüfusa sahip bölgelerde oldukça yaygındır.

- (6) *Su ve Gıda Temini/Kalitesi*: Dünyanın pek çok yerinde temiz su ve yeterli gıda temini yaşamsal bir sorundur. Özellikle Afrika'da ve az gelişmiş ülkelerde yanlış kentleşmenin doğurduğu sefalet mahalleleri bu bakımdan sıkıntı içindedir. Gelişmiş ülkelerde ölüm nedeni olan hastalıklar arasında, kalp, kanserli tümör, beyin-damar, kronik alt solunum sistemi hastalıkları (Peters ve Larkin, 2005: 123) ilk sıralarda gelirken, az gelişmiş ülkelerde özellikle Sahra altı Afrika'da sıtma, nehir körlüğü, çeçe sineğiyle yayılan uyku hastalığı, karaciğeri etkileyen *bilartzia*, kolera ve AIDS (HIV virüsü) gibi hastalıklar yanında, beslenme bozukluğu ve yetersizliğine dayalı *marasmus* (zayıflayıp kuruma şeklinde görülür), *kawashiorkor* (protein eksikliğine bağlı), *beriberi* (B vitamini türü olan Thamine eksikliğine bağlı) en yaygın ve ölümcül hastalıklardır (Tümertekin ve Özgüç, 1997: 241-245).
- (7) *Devletin Etkinliği ve Siyasî İstikrar*: Devletlerin bütçeden sağlığa ayırdıkları pay, koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetlerine yaptığı yatırımlar, aşı kampanyaları ölüm oranlarının azalmasında etkin rol oynarken tersi durumda ölümlerin artışı şaşırtıcı olmasa gerektir. Siyasî istikrarın kalkınma, uluslar arası ilişkiler bağlamında etkileri söz konusudur. İç çatışmaların ölüm oranlarını artırıcı etkilerini kabile savaşlarının yaşandığı Afrika ülkelerinde yakından görmek mümkündür.
- (8) *Çevresel Felaketler ve Savaşlar*: Deprem (17 Ağustos 1999 Marmara depreminde 30.000'e yakın, 8 Ekim 2005 Pakistan depreminde 75.000 insan yaşamını yitirmiştir), sel, fırtına, heyelan, çığ, kuraklık vb. çevresel felaketlerin ölüm oranlarına gün geçtikçe özellikle az gelişmiş dünyada etkileri daha fazla olmaktadır. Çeşitli nedenlerle çıkan savaş ve çatışmaların etkisini de göz ardı etmemek gerekir. Değişik zamanlarda Filistin'de, Eritre'de, Bosna'da, Çeçenistan'da, Afganistan'da, Irak'ta (her ay ortalama 3000 kişi ölüyor) ve

dünyanın diğer sıcak çatışma bölgelerindeki kanlı savaşlar bu konuda örnek oluşturur.

3.2.2.4. Doğumdan İtibaren Ortalama Yaşam Süresi

Dünyada doğumdan itibaren ortalama yaşam süresi (ortalama ömür) gittikçe artmaktadır. Sağlık koşullarının düzenlenmesi ve su kalitesinin artırılmasından dolayı günlük besinin artması ve iyi sağlık koşulları ölüm oranlarının belirgin bir şekilde düşmesine neden olmakta ve bu suretle dünyada doğumdan itibaren yaşam süresi uzamaktadır (Çizelge 3 ve Şekil 16). Örneğin 1960'a kadar Hindistan'da ortalama ömür süresi 40 yaşına kadardı, fakat 20 yıl sonra bu artarak 1980'de 54 olmuş ve nihayet 2001'de ise 63'e ulaşmıştır.

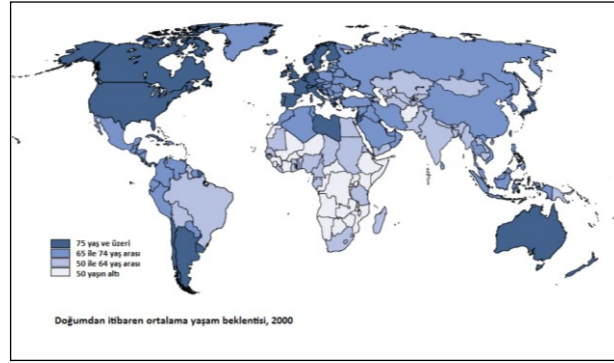
Dünya ortalaması 1975'te 60 iken, bu değer 2001'de 67'ye ulaşmıştır. Ancak dünya üzerindeki gelişmişlik farklarının ortalama ömür üzerinde de etkili olduğu gözlenmektedir. Buna göre, gelişmiş ülkelerde insanların ortalama yaşam süresi 78 yaş olurken, gelişmekte olan ülkelerde 70, geri kalmış ülkelerdeyse 59'dur. Ülkeler ayrı ayrı ele alındığında, Japonya, İsveç, İsviçre gibi ülkelerde ortalama yaşam süresi 80 yıla ulaşmakta, buna karşılık Sierra Leone, Zimbabwe, Botswana, Malawi gibi Afrika ülkelerinde 40'ın altına düşmektedir (Çizelge 3). Diğer taraftan dünyanın hemen her yerinde kadınlar erkeklere oranla daha fazla ortalama ömre sahiptir. Avrupa'da kadınların yaşam süreleri erkeklere nazaran 9, Afrika'da 3 yıl daha fazladır. Türkiye'de ise fark ortalama 6 yıldır.

Çizelge 3. Çocuk ölüm oranları ve ortalama yaşam süresindeki değişim (1990-2008)

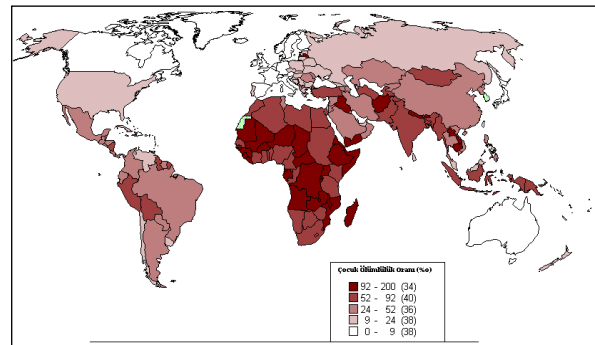
Bölge	Beş yaş altı çocuk ölüm oranı (binde)		Doğuştan itibaren yaşam beklentisi (yıl)	
	1990	2008	1990	2008
Dünya	92	67	65	69
Gelişmiş Ülkeler	12	7	76	80
Gelişmekte Olan Ülkeler	85	57	64	69
Geri Kalmış Ülkeler	160	118	54	59
Türkiye	84	22	65	72
Japonya	6	4	79	83
İsviçre	8	5	78	82
Rusya Fed.	27	13	69	68
Çin	46	21	68	73
Çad	201	209	51	49
Afganistan	260	257	41	44

Kaynak: 2010 World Development Indicators, World Bank

Gelişmekte olan ülkeler hızlı nüfus gelişim periyoduna girmektedir. Bebek ölüm oranındaki düşüşler ve yaşam ümidinin artması ölüm oranlarının azalması için önemli bir göstergedir. Gelişmekte olan ülkelerde ölüm oranları halen çevresel koşullardan etkilenmektedir. Çevresel koşullar; beslenme, su ihtiyacı, sağlığı koruma (hıfzısıhha), sağlık şartları, sıtma ve uyku gibi yerel hastalıkları kapsar. 1950 ile 1980 yılları arasında ölüm oranlarındaki ve özellikle bebek ölümlerindeki düşüşte, refah ve çevresel koşulların iyileşmesinde, gelişmiş ülkelerin önemli katkısı olmuştur. Nüfusta hızla yayılan ve ölüm oranlarının artmasına neden olan yerel hastalıkların yok edilmesiyle ölüm oranlarında gözle görülür bir azalma gerçekleşmiştir. Bu azalma, Batılı nüfusun temas düzeyinin arttığı yerlerde daha da etkilidir. Erken çağda öldürücü olabilen hastalıklara karşı (sıtma, çiçek hastalığı, tüberküloz ve kızamık gibi) aşılama çalışmalarının katkısı çok önemlidir. Zira gelişmekte olan ülkelerde 5 yaş altı çocuk ölüm nedenlerinde başta ishal (ölümlerin %27'si) olmak üzere, kızamık, boğmaca, verem, kazıklı humma, çocuk felci gibi bağışıklık sistemi hastalıkları (ölümlerin %25'i), akut solunum yolu enfeksiyonları, sıtma ve diğer enfeksiyon ve parazit hastalıkları ilk sıralarda gelmektedir (Şekil 18).

Şekil 17. Dünyada doğumdan itibaren ortalama yaşam beklentisinin dağılımı, 2000.

Şekil 18. Dünyada bebek ölüm oranlarının coğrafi dağılımı, 2000.

3.2.3. Demografik Geçiş Modeli

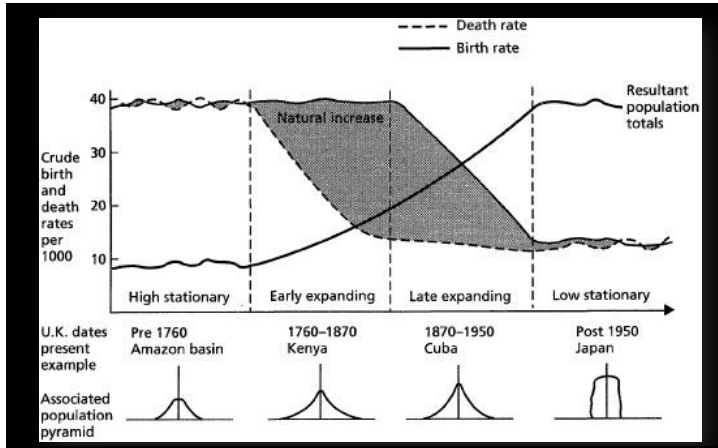
Ülkelerin gelişmişlik düzeyi ile doğum-ölüm oranları yani, nüfusun doğal artış/eksiliş temposu arasında ilişki kuran bir teori de, Demografik Geçiş Modeli'dir (Şekil 19 ve 20). Endüstrileşmiş Avrupa ülkelerinin deneyimleri üzerine oturtulmuş bu nüfus teorisi, 4 aşamalıdır.

Birinci aşama, tarım ve geleneksel hayat tarzlarının hâkim olduğu, geri kalmışlığın belirgin olduğu toplumlarda, doğum oranlarının son derece yüksek olması yanında, ölüm oranlarının da çeşitli nedenlerden dolayı yüksekliği, nüfusta yavaş bir gelişme yaşanmasına neden olmaktadır (*Yüksek Durağanlık Aşaması*). Doğum ve ölüm oranları yüksek ülkeler, Afrika ve Güney Asya'da, özellikle, Afganistan, Nepal, Bhutan ve Laos gibi nispeten ayrı ülkeler ile Avrupalıların az bulunduğu Zaire, Nijerya ve Gana gibi Orta Afrika'da toplanmıştır.

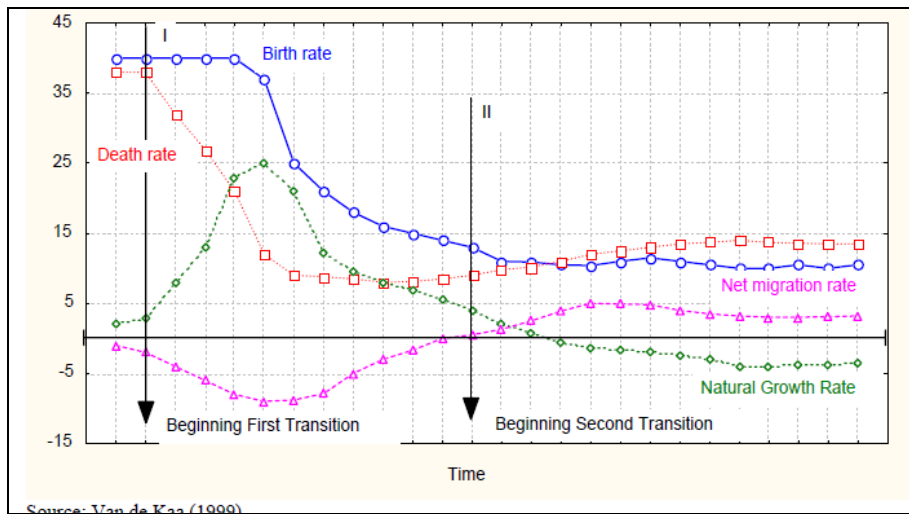
Söz konusu bu ülkelerde doğumlar, ölümlerden yüksek seviyede gerçekleşmektedir. Ne var ki ölüm oranları, dünyanın diğer ülkeleriyle karşılaştırıldığında yüksek bir düzey sergiler. Bu gibi toplumlarda, erken evlenme, eğitim seviyesindeki düşüklük, tarımda insan gücüne olan talebin fazlalığı, kültürel özellikler, doğum oranlarının artmasını sağlarken; üretim ve gelir azlığı, temiz su, kanalizasyon, yol gibi hizmetlerin yetersizliği, sağlık hizmetlerinin ihtiyaca cevap veremeyişi, zaman zaman beliren kuraklık ve kıtlıklar, salgın hastalıklar, savaşlar, ölüm oranlarının yüksek seviyelerde kalması sonucunu doğurmaktadır. Demografik geçiş modeline göre, bu ülkelerin başından yakında bir nüfus patlaması tecrübesi geçmesi beklenmektedir. İkinci aşamada, endüstrileşmenin başlamasıyla birlikte hayat tarzında modernleşme ve ekonomideki ilerleme, farklı bir nüfus gelişim çizgisine yol açmaktadır. Bu gruptaki ülkeler, doğum oranlarının yüksek, fakat aynı zamanda, ölüm oranlarının binde 20'nin altında olacak şekilde düşük olduğu yerlerdir. Gıda arzının artması, sağlıkla ilgili iyileşmelerin görülmesi, doğum oranlarının yüksek kalması, ama ölümlerin hızla düşmesine neden olmuştur. Avrupa nüfusunu 19. yüzyılda, dünya nüfusunu 20. yüzyılda aşırı artıran aşama budur (*Erken Gelişme Aşaması*).

Üçüncü aşama, ikinci aşamanın biraz daha ileri durumudur. Endüstrileşme, modernleşme ve şehirleşmenin yarattığı, geleneklerden uzaklaşma, eğitim seviyesindeki yükselme, şehirlerde azalan çocuk sahibi olma arzusu, evlilik yaşındaki yükselme, kadının şehirsiz işlerde daha fazla yer alması gibi sonuçlar, doğurganlığın aniden hız kesmesine ve doğal nüfus artış hızının yavaşlama eğilimine girmesini sağlamaktadır (*Geç Gelişme Aşaması*). Modele göre nüfus artışı hâlâ önemli bir yer tutar ki, artış oranı aşağı seviyelere yavaş iner (Türkiye, bu gruptadır).

Demografik geçişin dördüncü aşamasında, tarım toplumundan endüstri toplumuna geçilmiş olması nedeniyle, yüksek bir şehirli nüfus oluşmakta, eğitim herkese ulaşmakta, ev dışı işlerde çalışan kadın sayısındaki artışa bağlı olarak anneliği erteleme ya da çocuk istememe durumları yaygınlaşmaktadır. Böylece doğumlar, neredeyse ölümler seviyesine düşmektedir. Nüfus, bu refah düzeyi yüksek toplumlarda ya çok az artmakta ya da gerilemektedir. Gelişmiş ekonomilere sahip ülkelerde bu durağanlık evresiyle, nüfusun yaşlılık aşamasına ulaşılmış ve nüfus kendi kendini yenileme noktasından uzaklaşmaya başlamıştır (*Düşük Durağanlık Aşaması*). Bu aşamanın ülkeleri, Avrupalı göçmenlerin en fazla yerleştiği ılıman topraklarla birlikte, Avrupa'nın hemen hepsini, Japonya ve Rusya'yı kapsar. Kanada, ABD, Şili, Arjantin, Uruguay, Avustralya da bunlara örnek olarak verilebilir. Küba, Barbados ve Porto Rico gibi birkaç Batı Hint adası ülkesi de bunlar arasında yer alır. Bu son anılanlarda doğum oranları Avrupa ortalamasına nazaran biraz yüksektir, bunun yanı sıra, ölümler dikkat çekecek derecede düşük oranlıdır.

Şekil 19. Demografik geçişin evreleri

Şekil 20. Birinci ve İkinci Doğurganlık Geçişi

Çizelge 4. Demografik geçiş modeline bir örnek: Finlandiya.

Finlandiya, demografik geçişin dört aşamasını da yaşayan bir ülke olarak iyi bir örnektir.

I. AŞAMA (1785-1790)

Yüksek doğum ve ölüm oranı = az nüfus artışı ya da nüfusun artmaması

Doğum Oranı = ‰ 38

Ölüm Oranı = ‰ 32

Doğal Artış Oranı = ‰ 0.6

II. AŞAMA (1825-1830)

Yüksek doğum ve düşen ölüm oranı = yüksek nüfus artışı

Doğum Oranı = ‰ 38

Ölüm Oranı = ‰ 24

Doğal Artış Oranı = ‰ 1.4

III. AŞAMA (1910-1915)

Düşen doğum ve nispeten düşük ölüm oranı = yavaşlayan nüfus artışı

Doğum Oranı = ‰ 29

Ölüm Oranı = ‰ 17

Doğal Artış Oranı = ‰ 1.2

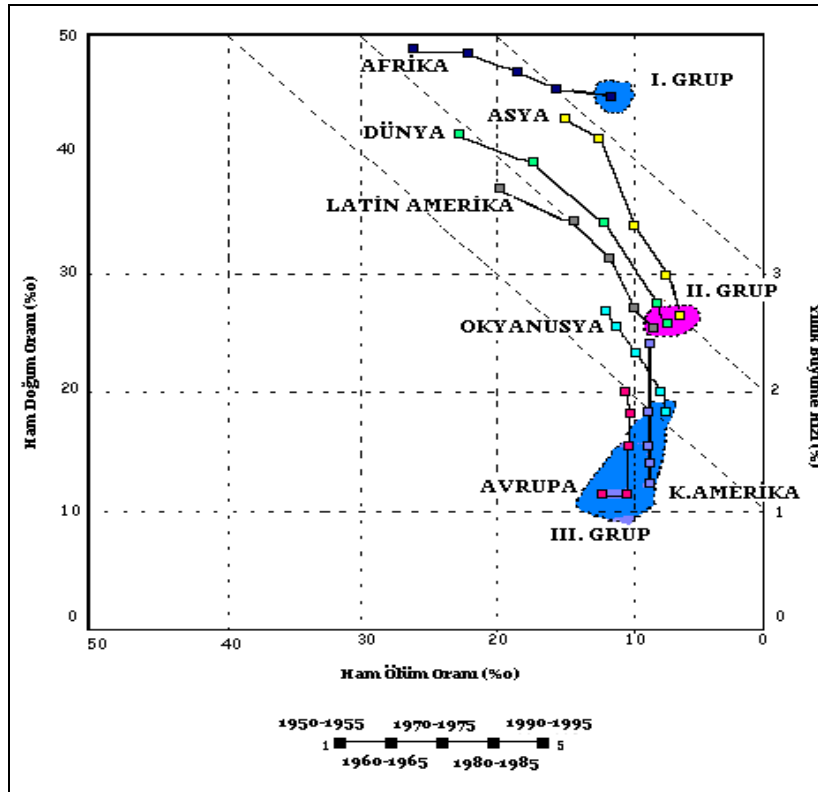
IV. AŞAMA (1996)

Düşük doğum ve düşük ölüm oranı = çok düşük nüfus artışı

Doğum Oranı = ‰ 12

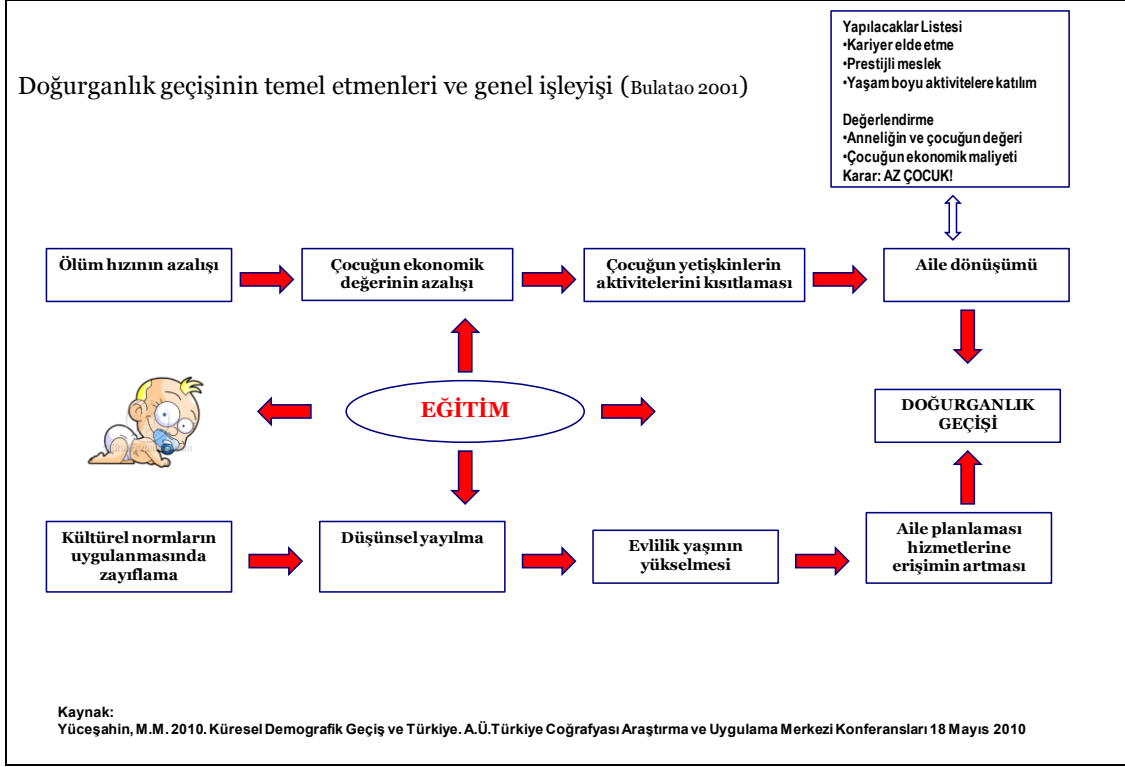
Ölüm Oranı = ‰ 10

Doğal Artış Oranı = ‰ 0.2

Şekil 21. Demografik geçiş ve küresel eğilimler

Şekil 22. Doğurganlık geçişinin temel etmenleri ve genel işleyişi

3.2.4.Göç

İnsanların bir yerden başka bir yere hareket etmesi, yani göçü, nüfus ile kaynaklar arasındaki dengeyi ve nüfus dağılımını bozan bir olaydır. Göç, demografik, sosyal ve ekonomik olayları etkileyen bir etmendir. Göç yoluyla sağlık, gıda tüketimi ve endüstriyel verimlilik gibi olaylar arasındaki denge bozulmaktadır. Göç, insanın yaşadığı doğal ortamın değişmesinde hem neden hem de sonuçtur. Doğal şartlardaki değişme, büyük ölçüde göç hareketlerine bağlanabilir. Meydana gelen değişiklikler, doğaya aşırı yüklenmeler, yine göçlere yol açabilmektedir.

3.2.4.1.Göçün Ölçülmesi

Göçün ölçülmesiyle ilgi en temel araçlardan ikisi, içeriye ve dışarıya göç hızlarıdır. İçeriye göç hızı (*in-migration rate veya immigration rate*) bir yere dışarıdan gelen nüfusun yıl veya dönem ortası nüfusa bölünmesi ve çıkan rakamın 1000 ile çarpılmasından elde edilen değere eşittir. Dışarıya göç hızı (*out-migration rate veya emigration rate*) ise; bir yerden dışarıya giden nüfusun yıl veya dönem ortası nüfusa bölünmesi ve çıkan rakamın 1000 ile çarpılmasından elde edilen değere eşittir (Çizelge 5).

Çizelge 5 İçeriye, dışarıya, brüt ve net göç hızlarının hesaplanması

Simge	Açıklama	Örnek
k	Göç olayına sahne olan yer	
P _k	Bu yerin yıl veya dönem ortası nüfusu	250.000
IM _k	Belli bir yıl/dönem boyunca bir yere (içeriye) göçle gelen nüfus miktarı	35.000
OM _k	Belli bir yıl/dönem boyunca bir yerden (dışarıya) göçle giden nüfus miktarı	70.000
IMR _k	(k) nin İçeriye Göç Hızı (%o olarak) (Gelenler : Yıl/dönem ortası nüfus) x 1000 IMR_k = (IM_k : P_k) x 1000	(35.000 : 250.000) = 0.14 x 1000 = 140 %o
OMR _k	(k) nin Dışarıya Göç Hızı (%o olarak) (Gidenler : Yıl/dönem ortası nüfus) x 1000 OMR_k = (OM_k : P_k) x 1000	(70.000 : 250.000) = 0.28 x 1000 = 280 %o
GMR	Brüt Göç Hızı (%o olarak) [(Gelenler+Gidenler) : Yıl/dönem ortası nüfus] x 1000 GMR=(IMR_k + OMR_k)	[(35.000 + 70.000) : 250.000] x 1000 = (105.000 : 250.000) x 1000 = 0.42 x 1000 = 420 %o veya (140 + 280) = 420 %o
NMR	Net Göç Hızı (%o olarak) [(Gelenler - Gidenler) : Yıl/dönem ortası nüfus] x 1000 NMR=(IMR_k - OMR_k)	[(35.000 - 70.000) : 250.000] x 1000 = (- 35.000 : 250.000) x 1000 = - 0.14 x 1000 = - 140 %o veya (140 - 280) = - 140 %o

Brüt göç hızı (*gross migration rate*), bir yere gelenlerle o yerden ayrılanların toplamını ifade eden bir kavramdır. Önce brüt göç hızı hesaplanacak alana gelen nüfus ile bu alandan giden nüfus toplanır. Daha sonra çıkan sonuç yıl/dönem ortası (*yıl ortası nüfus, yılın 1 temmuz tarihindeki nüfusunu ifade eder, dönem ortası nüfus en basit şekliyle sözü edilen dönemin başlangıç ve bitiş tarihlerindeki nüfuslar toplanarak ikiye bölünmesiyle hesaplanan değerdir*) nüfusa bölünür ve elde edilen rakam 1000 ile çarpılırsa brüt göç hızı hesaplanmış olur. Başka bir şekilde söylenecek olursa içeriye göç hızı ile dışarıya göç hızının toplamı brüt göç hızını verir (Çizelge 5).

Bir yerden göçle ayrılan ve o yere dışarıdan göçle gelen nüfus arasındaki kurulacak bağlantıyla net göç denilen kavrama ulaşılabilir. Gelen nüfustan giden nüfus çıkarıldığında net göç miktarı bulunur (NM_k= IM_k - OM_k). Bulunan değer bazen (-) bazen de (+) olabilir. Başka bir deyişle eğer dışarıya göç miktarı (bir yerden ayrılan nüfus), içeriye göç miktarından (o yere gelen nüfustan) fazla ise net göç değerleri negatif (-), tersi durumdaysa pozitif (+) olacaktır. Net göç hızı (*net migration rate*) ise, net göç miktarının yıl ortası nüfusa bölünmesinden sonra bulunan rakamın 1000 ile çarpılması suretiyle elde edilir (Çizelge 5).

3.2.4.2.Göçün Tipleri ve Nedenleri

İnsan göçlerinin özellikleri karmaşık olmasına rağmen göç olgusunu daha açık anlayabilmek için sınıflandırma esas olduğundan değişik göç sınıflandırma girişimleri olmuştur. Göç tipolojisi adı altında toplanan bu sınıflandırmalarda önemli bazı değişkenler kullanılmıştır (Guinness, 2002: 7) :

- Göçün (hareket) mesafesi
- Göçün geçici veya devamlı oluşu

- Göçün nedenleri
- Göçün seçiciliği
- Göçün uluslar arası veya iç göç oluşu

Örneğin Smith, göçleri ulusal ve uluslar arası göç diye ayırdıktan sonra:

- Kırdan kente
- Kentten kıra
- Ülkeden ülkeye (bölgeden bölgeye)
- Yerel hareketler şeklinde alt tiplere bölümlemiştir (Guinness, 2002: 7).

Göçün çeşitli şekilleri vardır ve gelişmiş ülkelerdeki insanların çoğu, bir yerden başka bir yere, bireysel veya aile olarak serbestçe yer değiştirmeyi bu her zaman tipik göç paterni olmasa da göç akışı olarak düşünürler. Pek çok göç tipi tanımlanmış olmakla birlikte ilk düzenlemeyi demograf W.Petersen (1958) yapmış, daha sonra bu tipolojide bazı değişikliklere gitmiştir (Peters ve Larkin, 2005, Yalçın, 2004). Onun göç tipolojisi şöyledir:

1. *İlkel göç*, bir anlamda insanın doğal çevre ile olan ilişkisinin bir sonucu olarak ortaya çıkan yer değiştirmelerdir (Guinness, 2002:8). İlkel göçlerde dikkat çeken bir yön, doğal afetler (volkanik patlama, deprem, sel veya kuraklık gibi) karşısında insanın çaresizliğinden kaynaklanıyor olmasıdır (Yalçın, 2004: 14). Geleneksel toplumlarda hayvan yetiştiriciliği veya tarım için yapılan göçler bu kapsamda düşünülebilir.

2. *Zorunlu göç*, ilkel göçlerde itici güç doğal etmenler iken zorlama ile yapılan göçlerde, daha çok toplumsal yapı ön plandadır. Bu tipte göç edenler (Nazi Almanyasındaki Yahudi göçü gibi) göç kontrolünün tamamen dışındadır. Geçmişte köle ticareti, günümüzde sivil iç savaş ve çatışmalar nedeniyle gerçekleşen insan hareketlerini anlatır (Weeks, 2002: 267).

3. *Serbest göç (Bireysel göç)*, tehdit veya zorlamanın göç kararında bir etmen olmadığı ve göç edenlerin kendi kararlarıyla gerçekleşen göçleri içerir. Bu göçler, daha çok bireysel arayışlardan kaynaklanan göçlerdir (Yalçın, 2004: 15).

4. *Kitlesel göç (Grup göçü)*, Avrupalıların Kuzey Amerika'ya yaptıkları tarihteki en büyük kitlesel göç gibi çok sayıda insanın katıldığı göçlerdir. Kitlesel göçün bir diğer şekli kolonizasyondur. Sömürgeleştirmenin başlangıç evresinde kitlesel nitelik taşıyan göçler, ilerleyen zamanlarda bireysel göçe veya aile göçlerine dönüşmektedir (Peters ve Larkin, 2005:197).

Yukarıdaki bilgiler ışığında tarihteki tüm göçler zorunlu ve isteğe bağlı (gönüllü) göçler diye iki gruba ayrılabilir. Buna bir bakıma irade esasına göre göç tipolojisi diyebiliriz (Yalçın, 2004: 17). Zorunlu göçler, günümüzde de yaşanan ve insanların dini, etnik özelliklerinden dolayı ya da savaş ve çatışmalar nedeniyle istekleri dışında bir yerden başka bir yere gidişlerini içeren bir göç tipidir. Halen dünyanın çeşitli bölgelerinde bu şekilde göç

etmiş, mülteci konumuna düşmüş milyonlarca insan yaşamaktadır. Afrika'dan zencilerin köle tüccarları tarafından Amerika'ya götürülüşü, Türkiye'nin doğu bölgelerinde, özellikle 1980'li ve 1990'lı yıllarda yaşanan olaylar sonucunda, insanların büyük şehirlere gitmek zorunda kalışı da bu tip nüfus hareketlerine örnek oluşturmaktadır. Savaş ve çatışma tehlikesi, siyasi istikrarsızlık, terör olayları, dikta rejimlerinin muhaliflere ve başka gruplara karşı baskı ve tehditleri, insanların zorla başka bir yere gönderilmelerine veya bu ortamdaki kendiliklerinden kaçmalarına yol açan iki tip zorunlu göçü doğurur. Belki bunlara doğal afetlerin zorlayıcılığıyla gerçekleşenler de katılabilir.

İsteğe bağlı göçler, kişi veya insan topluluklarının kendi iradeleriyle gerçekleştirdikleri hareketleri kapsamaktadır. İsteğe bağlı göçlerde, göçe (gidilecek yer dâhil) karar verme ve göçü gerçekleştirmede irade bireyler ve/veya ailelerdedir. İnsanlar başka bir yere gidip gitmeme konusunda özgürdürler (Yalçın, 2004: 17).

Ülke içinde meydana gelen yer değiştirme hareketleri iç göç, ülke sınırlarını aşan hareketler ise uluslar arası göç (dış göç) olarak isimlendirilmektedir. Bir yerden ayrılmaya dışarıya göç (iç göçte out-migration, uluslar arası göçte emigration), bir yere gelmeye içeriye göç (iç göçte in-migration, uluslar arası göçte immigration) denilmektedir (Guinness, 2002: 4, Newman ve Matzke, 1984: 160, Weeks, 2002: 249). İç göçler kendi arasında kırdan kıra, kırdan şehre, şehirden şehre ve şehirden kıra şeklinde gruplandırılabilir. Az gelişmiş ülkelerde kırdan şehre, gelişmiş ülkelerdeyse şehirden şehre ve/veya şehirden kıra göçler daha dikkat çekicidir.

Yer değiştirme hareketlerinin bir diğer şekli olan geçici nüfus hareketleridir. Mevsimlik, periyodik veya günlük şeklinde cereyan eden bu yer değiştirmeler, dolaşım ile ilgili (sirkülasyon) hareketlerdir (Whyne-Hammond, 1987: 58). Tarım sezonunda mevsimlik işçi olarak çalışmaya gitme, yazlığa gitme sezonluk bir yer değiştirme niteliği taşıırken, devri olarak belirli dönemlerde gerçekleşen yer değiştirmeler periyodik hareketlerdir. İnsanların alış veriş, çalışma amaçlı gün içerisindeki gidiş-gelişleri günlük hareketleri meydana getirir.

Günümüzde insanların üstünde doğup, öldükleri yerlerin sayısı gittikçe azalmaktadır. Buna karşılık, hayatın iki ucu arasında duraklanan yerlerin sayısı artmakta, kat edilen mesafeler uzamaktadır. Bunun çok sayıda ve şartların doğurduğu zorunluluklardan kaynaklanan, ekonomik baskılara ya da kişisel tercihlere bağlı nedenleri vardır.

İnsanoğlu çoğu kere farkında olmadan her zaman dünya üzerinde, *bilinçsizce göç* etmiştir. Eski zamanlarda bu hareket açık bir şekilde belli değildi. İnsanlar gittikleri yerleri bilmeden dolaşır ve uygun buldukları yerlere de yerleşirlerdi. Medeniyetlerin beşiği olan

Mezopotamya da insanlar tarafından bu şekilde bulunmuş ve zaman içerisinde bu bölgeye başkaları akın etmiştir.

Göçler bazen zorunluluklar nedeniyle gerçekleşmiştir. Çoğu *zorunlu göç*, dini, askeri, siyasi ve ekonomik temele dayanan baskılar yoluyla gerçekleşmiştir. Orta Çağın başlarında bir çok topluluk Fransa krallığı tarafından yaşadığı topraklardan kovulmuştur. Bunun gibi köle ticareti de insanları yer değiştirmeye mecbur bırakmıştır. İspanyol, Alman, Fransız ve İngilizler, Afrika'dan getirdikleri zenci köleleri Yeni Dünya'daki büyük tarımsal işletmelerinde çalıştırmışlardır. 19. yüz yılda 10 milyondan fazla kara insan, Amerika kıtasına göç ettirilmiştir.

20. yüzyılda yaşanan büyük savaşlar da nüfusun yer değiştirmesinde kuvvetli bir etki yapmıştır. I. Dünya Savaşı sonunda yaklaşık 6 milyon insan, yenilmiş ülkelerden göç etmek zorunda kalmıştır. Savaş sonrasında Ege Denizi'nin iki kıyısındaki Türkler ve Rumlar karşılıklı yer değiştirmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında ise 60 milyon kadar insan göç etmiştir. 1930'lu yıllarda pek çok Alman, Nazi zulmünden kurtulmak için ülkelerinden ayrılmışlar, bazıları ise ağır baskı altındaki bölgeleri boşaltmışlardır. Barış sağlandığında bile göç devam etmiş ve çeşitli etnik gruplar başka ülkelere gönderilmiştir. Polonyalılar, Almanya ve Rusya'dan ülke dışına sürülmüş, Slavlar, Çekoslovakya içlerine doğru göç ettirilmiştir. Aynı şekilde yaklaşık 12 milyon Hindu ve Müslüman Hintli karşılıklı göç ederek, Hindistan ve Pakistan'da toplanmıştır.

Bir başka siyasal kökenli göç hareketi de sömürge imparatorluklarının parçalanmasıyla ortaya çıkmıştır. Endonezya'ya yerleşmiş Hollandalıların yurtlarına dönüşü ve bir kısmının yeniden göçmesi, Kuzey Afrika'daki Avrupalı nüfusun ülkelere aktarımı, Japon İmparatorluğu'nun II. Dünya Savaşı sonrası dağılışını takiben Kore, Büyük Okyanus adaları ve Sahalin'e göçmüş Japonların geri gelmeleri bu konudaki başlıca örneklerdir. Bu hareketler, ulusal toplulukların yeniden anavatanlarına sığınmalarının ve 19. yüzyıldaki yayılma serüvenlerinin sonu olmuştur.

Yine, 20. yüzyılın ikinci yarısında, Sovyet yöneticileri, yerleştirme programı çerçevesinde çorak ve verimsiz arazileri ıslah ederek, buraları tarıma açmak veya buralarda endüstri tesisleri kurmak suretiyle, Sovyet halklarını göçe zorlamıştır.

Zorunlu göçe tabi olanlar arasına totaliter rejimlerden kaçan veya yönetim değişikliklerinin kurbanı olan mültecileri de katmak gerekir. *“İrki, dini, milliyeti, belirli toplumsal grubun üyesi oluşu ya da siyasal görüşleri nedeniyle zulüm göreceğinden korkan, uyruğunda olduğu ülkenin dışında bulunan ve söz konusu ülkenin korumasını istemeyen ya da söz konusu korku nedeniyle isteyemeyen ya da yaşadığı ama uyruğu*

olmadığı ülkelerin dışında bulunan ve söz konusu olaylardan ötürü dönemeyen veya yukarıda sözü edilen korkular nedeniyle dönmek istemeyen” mültecilerin hareketleri, etkileri uzun bir zamana yansıyan radikal olaylardan (*devrimler*), bazen de sık sık tekrarlanan çatışmaların sonucunda gerçekleşirler. Afrika bu zorunlu yer değiştirmelerin sıklıkla görüldüğü kıtadır. 1960’lı yılların sonunda Nijerya’daki yabancı işçilerin sınır dışı edilmeleri, Doğu Afrika’da Tutsi ve Hutu kabileleri arasında patlayan çatışmalar, Mozambik ve Angola’daki kanlı kardeş kavgaları sonucunda ortaya çıkan hareketler, bu tip göçlere örnek oluştururlar (George, 1991: 101-102). Bunlara daha yakın tarihlerde yaşanan Afganistan, İran, Irak, Bosna-Hersek, Kosova, Arnavutluk ve Karabağ’daki (*Azeri-Ermeni çatışması nedeniyle*) olaylarla ortaya çıkmış mültecileri de ekleyebiliriz.

Dünya üzerinde isteyerek bir yerden başka bir yere giden insan grupları da olmuştur. *Gönüllü / isteğe bağlı göç* olarak nitelenebilecek bu hareketler, insanların doğdukları yerlerin doğal, sosyal ve ekonomik şartlarındaki elverişsizlikler, aynı zamanda bu insanların daha iyi yaşayabileceklerini düşündükleri yerlerin varlığı nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Çeşitli iticilikler ve çekiciliklerden, daha doğrusu kaynak bölge ile hedef bölge arasındaki yaşam koşulları ya da biçimlerinin eşitsizliklerden kaynaklanan göç etme isteği, genel olarak hayat standartlarını yükseltme amacı gütmektedir (Şekil 23). İki yer arasındaki sosyal ve ekonomik farklar ne kadar kuvvetliyse, göç eğilimi de o kadar artmaktadır.

Bu konuda Kuzey Amerika, Avustralya, Güney Amerika (*Brezilya, Arjantin ve Şili’ye*), Uzakdoğu’da Çinlilerin Mançurya’ya XIX. Yüzyılda gerçekleşen nüfus göçleri iyi birer örnek oluşturur. Bu hareketler günümüzde şartların değişmesi nedeniyle son bulmuştur. Aynı şekilde Avrupa’da Endüstri Devrimi’nin etkisiyle, doğum oranlarının yüksek cereyan ettiği fakir kırsal bölgelerden, fabrika ve madencilik bölgelerine yönelen işgücü hareketleri de ekonomik kökenli bir başka göç tipi meydana getirmiştir. Böylece İngiltere, Almanya ve Fransa gibi ülkelerin nüfus dağılımı yeniden şekillenmiştir. 1960’lı yıllardan itibaren Türkiye’den Avrupa ülkelerine doğru olan göçleri de bu kapsamda düşünmek gerekir. Karşılıklı talepler sonucunda ortaya çıkan bu gelişme daha sonra ekonomik olmaktan çıkarak, toplumsal bir boyut kazanmıştır. Her yıl Türkiye üzerinden batıya ulaşmaya çalışan, bazen hazin bir şekilde sonuçlanan, binlerce Pakistanlı, Afgan, Bangladeşli, İranlı, Iraklının göçü, bu toplumsal farkların bir sonucu olsa gerektir.

Bazı insanlar sadece yakındaki kasaba ya da şehirlere göç ederler. Bazıları ise daha uzak mesafelerdeki yerlere göçerler. Genel olarak iç göçler kısa mesafelerde gerçekleşir. İç göçlerde, göçün kaynaklandığı yerdeki yetersiz iş imkânları ve büyük şehirlerde yaşama arzusu etkili olmaktadır. Bu nedenle iç göçler, genellikle kırsal yerleşmelerden şehirselleşmiş yerleşmelere, fakir bölgelerden zengin bölgelere doğrudur. Ancak son yıllarda, özellikle

gelişmiş ülkelerde, bunun tam tersi bir durum yaşanmaktadır. Buralarda insanlar, büyük şehirlerden küçük kırsal yerleşmelerine göç etmektedir. Ekonomik gelişme ve refah düzeyinin yükselmesi, şehirlerde yaşayanları buralardan ayrılmaya, şehir gürültüsünden ve stresinden uzak başka ortamlarda yaşamaya itmektedir. Bunun yanı sıra, şehirsiz yerleşme merkezleri arasında da yeni bir sınıflandırma ortaya çıkmakta, şehirler arası rekabet yeni eğilimler doğurmaktadır. Mesela, ABD’de Kaliforniya (*Silikon Vadisi*), Teksas ve Georgia’da beliren yeni teknolojilere dayalı faaliyetler, insanları Güneş kuşağı (*Sunbelt*) denilen kuşağın şehirlerine çekmektedir. Güneyin çekiciliği Avrupa’da da yaşanmaktadır.

Uluslar arası göçle kat edilen mesafe, iç göçlere oranla daha fazladır. İç göçlere göre nedenleri daha karmaşık olan bu hareketlerle insanlar, kendi ülkelerinden ayrılp, iklimi, kültürü, düzeni, siyasi sistemi, dili farklı ülkelere göç etmektedirler. O nedenle de her şeyi farklı bu yeni ortamlara ayak uydurmaları, iç göçlere göre daha zor ve zaman alıcı olmaktadır.

Periyodik yer değiştirmeler diğer göç tiplerine göre daha eskiye dayanır. Bu tip göçler her yerde çeşitli ekonomik, kültürel, geleneksel ve fiziksel etmenlere bağlı şekilde değişiklik gösterirken, süresi birkaç ay ile sınırlıdır. Mevsimlik göçler, normalde tarımsal faaliyetler ve iklim koşullarıyla ilişkili bir takvime sahiptir. Gelişmekte olan bölgelerde karşılaşılan, tarıma dayalı iş gücü göçleri de bu gruba girmektedir. Kurak bölgeler, yağışlı dönemlerde kendilerine işçi çekmektedirler. Yaz aylarında yüksek alanlardaki çayırarda hayvanların otlatılması için yaylaların, kış aylarında ise alçak kesimlerin, ovaların kullanılması amacıyla insanların yer değiştirmeleri de mevsimlik göçlere girer. Bu durum Alplerde, Türkiye’de, İran’da veya Himalayalarda oldukça sık görülen bir durumdur.

Büyük çiftlik sahipleri, hasat mevsiminde fazlaca işçi çalıştırırlar ve işçiler genelde başka bölgelerden gelirler. Bu tür geçici işçiler gelişmekte olan ülkelerde, mono kültür olarak yetiştirilen kakao, kahve gibi ürünlerin hasat zamanlarında çalışmaktadırlar. Gelişmiş ülkelerde de meyve, şeker kamışı, patates ve üzüm hasatlarında çalıştırılmak üzere sonbahar aylarında geçici işçiler getirilmektedir. Bu işlerin bulunduğu bölgelere yakın yerlerde yaşayan yoksul insanlar, buralarda çalışmaktadırlar.

Geçici hareketlerin bir diğer türü de endüstride çalışan işçilerle ilgilidir. Ekonomik olarak zayıf olan bölgelerin insanları belli dönemler için çalışabilecekleri işler aramaktadırlar. Böyle bir iş bulunca geçici olarak oraya yerleşmekte ve yeteri kadar para kazandıktan sonra tekrar memleketlerine dönmektedirler. Güney Afrika’da altın madenlerinde çalışan işçilerin durumları buna benzer. Bir başka geçici yer değiştirme türü turizme dayalıdır. Gelişmekte olan ülkelerde turizmin yoğun olduğu alanlara mevsimlik olarak gidişler olmaktadır. Turizm, önemli bir geçim kaynağı yarattığı için, bu faaliyetlerin yoğun olduğu alanlar, turizm sezonu boyunca nüfus almaktadır.

3.2.4.3. Göç Teorileri

- Ravenstein'in Göç Kanunları

Dünyada gerçekleşen göçlerle ilgili olarak bazı bilim insanları, çeşitli teoriler üretmişlerdir. Bu teoriler, değişik alanlarda yaşanan göçlerin genel sonuçlarına bakarak, göçün işleyişindeki ortak noktaları içermektedir. Söz konusu teoriler içinde Ravenstein'a ait olanı, İngiltere, ABD ve Avrupa'daki nüfus hareketlerini, deneysel bir tabana oturtmak suretiyle, ilk defa sistemleştiren bir çalışmadır. Onun ileri sürdüğü fikirlerden bir bölümü, yere ve zamana göre bazı değişiklikler gösterse de, hazırladığı kanunlardan hâlâ geçerliliğini koruyanlar vardır. Bu göç kanunları özetle şöyle sıralanabilir:

1. *Göçlerin büyük bir kısmı, kısa mesafelidir.*
2. *Art ülkeden (hinterlandtan) şehre doğru hareketler, çoğu kere kademelidir.*
3. *Uzun mesafelerde hareket eden insanlar, genellikle büyük endüstri ve ticaret merkezlerine yönelmektedirler.*
4. *Her göç dalgası, karşılığında daha az bir karşı göç üretir.*
5. *Şehirlerin yerlileri, kırsal alanlardaki insanlara göre daha az göç ederler.*
6. *Kadınlar doğdukları bölge içinde göçe, erkeklere göre daha çok katılırlar.*
7. *Doğdukları yerlerden ayrılmak söz konusu olduğunda, ailelerden çok yetişkinler bu harekete katılırlar. Büyük şehirler, doğal artıştan ziyade göçler vasıtasıyla kalabalıklaşırlar.*
8. *Göçün temel nedeni ekonomiktir.*

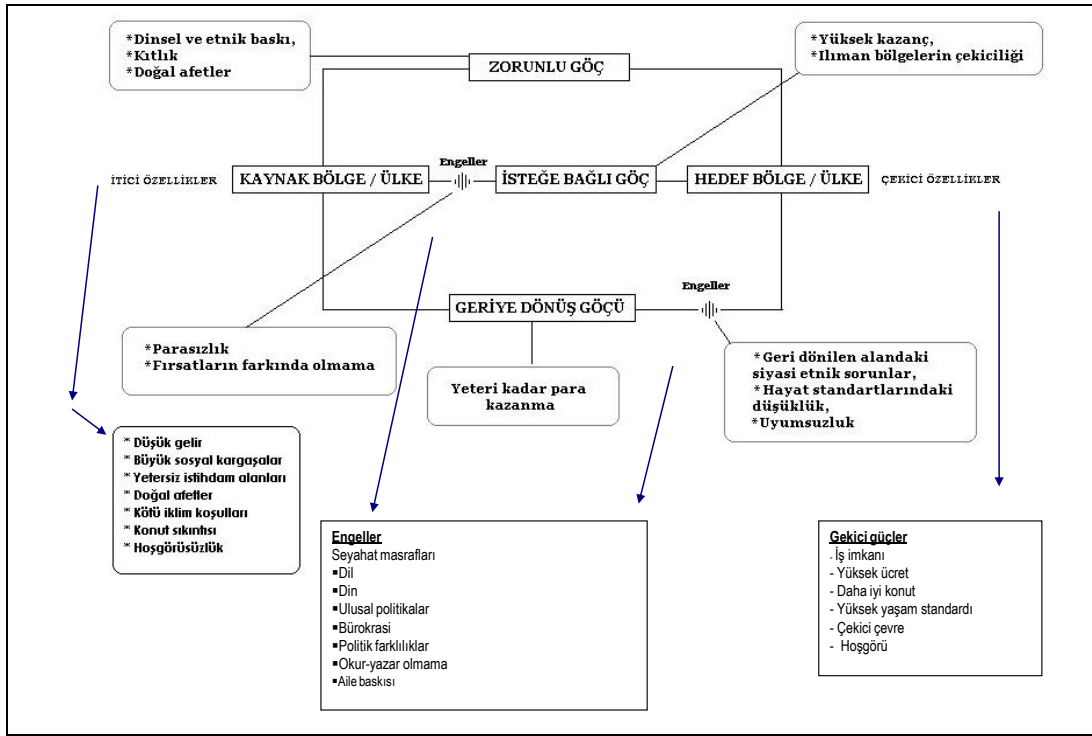
- Lee'nin Göç Modeli

Göç konusunda önemli bir kavramsal çerçeve Lee (1966) tarafından öne sürülmüştür. Lee, göçü etkileyen unsurları aşağıdaki şekilde sınıflandırmıştır:

1. Göç edenlerin kaynak alan ile ilişkili etmenler
  2. Göç edenlerin hedef alan ile ilişkili etmenler
  3. Aradaki engeller
  4. Kişisel etmenler
- İnsanlar iş değiştirme/arama, evlilik, boşanma, emeklilik, mezuniyet, hukuki bir zorunluluk gibi değişik bir nedenle hareket ederler. Bu hareketler, kaynak veya hedef alandaki koşullar, bazen de her ikisinin bileşimi nedeniyle olur. Belirli bir alandaki insanların tamamı koşulları aynı şekilde algılamazlar, aynı uyarıcılara farklı cevap verirler. Lee, iyi iklim koşullarının çoğunluk tarafından çekici, tersinin ise istenmeyen bir durum olduğunu ileri sürmektedir. Bu nedenle yakın zamanlarda bazı

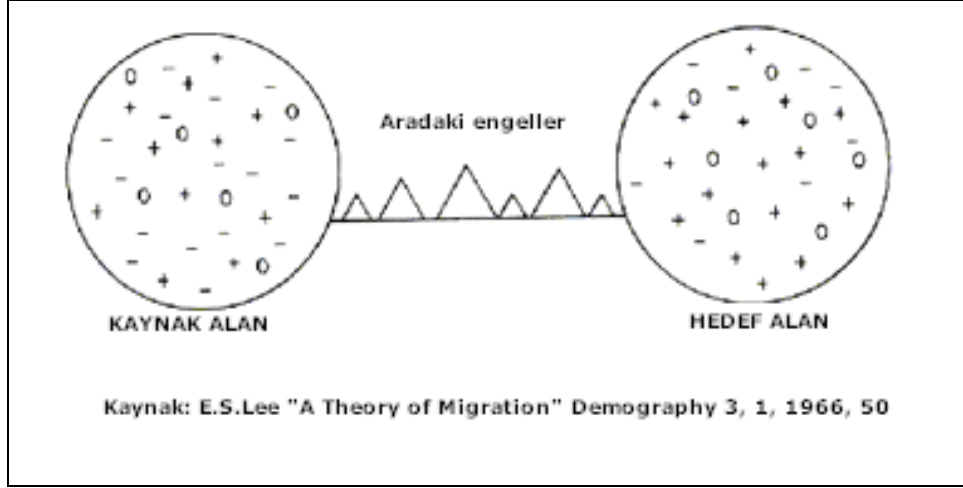

araştırmacılar göç paternlerinde çevresel tercihlerin rolünü araştırmaya odaklanmışlardır. Lee'nin modeli şekil 24'te özetlenmektedir. Bu şekilde kaynak ve hedef alanlar; artılar, eksiler ve sıfırlara sahip daireler ile gösterilmiştir. Artılar muhtemel göçmenler/göç edecekler için olumlu, eksiler olumsuz, sıfırlar ise önemsiz unsurlara işaret etmektedir. Kavramsal olarak muhtemel bir göçmen/göç edecek, artıları ve eksileri kaynak alan ve bir veya daha fazla sayıdaki hedef alan için toplar,aha sonra artı-eksi dengesini göz önünde bulundurarak hareketlenme veya yerinde kalma konusundaki kararını verir. Göçle ilgi itme-çekme modeli, kaynak alanın göç edenler bakımından itici bazı unsurları, diğer taraftan hedef alanın çekici unsurlarının gözlenmesi yoluyla türetilmiştir. Bunun yanında göçe katılanlar hareketlenme kararında, aile, arkadaş ve topluluk bağlarının kopacağı düşüncesini de bir veri seti olarak alır.

Şekil 23. Göç Tipleri ve Nedenleri

Göç kararında muhtemel göç edeceklerin sağlığı, yaşı, medeni durumu, çocuk sayısı gibi kişisel etmenler de etkilidir. Açıkçası bir kişinin göç kararı almasında pek çok hususu dikkate almasını gerektirmektedir. Göç gerçekleşmeden önce bu hususların olgunlaşmış olması önemlidir.

Şekil 24. Lee'nin Göç Modeli.

- Zelinsky'nin Hareketlilik Geçiş Modeli

Genel olarak Ravenstein'in görüşlerinin bir bölümü, onun araştırmalarını yaptığı zamanın şartlarını yansıtmaktadır. Daha sonraları bu genellemelere yenileri de eklenmiştir. W.Zelinsky bunlardan biridir ve Zelinsky, 5 aşamalı hareketlilik modelini meydana getirmiştir. Bu model demografik geçiş modeliyle ilişkilidir.

Hareketlilik modelinin I. Aşamasında, yani doğum ve ölüm oranlarının her ikisinin de yüksek olduğu dönemlerde, küçük ölçekli göçler oluşmaktadır. Dış veya iç göçlerin (*kırdan şehre ya da şehirden şehre*) bu dönemde belli belirsiz olduğu söylenebilir (Şekil 25).

II. Aşamada, hızlı bir nüfus artış devresine karşılık gelen demografik geçiş aşamasıdır ki, ölüm oranlarındaki ani düşüş, fakat aynı zamanda doğum oranlarının hâlâ yüksek seviyelerde dolaştığı bu dönemde büyük miktarlı göç zamanı gelmiştir. İnsanlar, koloni bölgelerine veya bilinmeyen uzak diyarlara doğru, kıtalar arası göçlere katıldıkları gibi, ülke içinde de yoğun şekilde, kırdan şehre ve şehirden şehre olan hareketlere, büyük ivme kazandırmışlardır.

Zelinsky'nin ortaya attığı III. Hareketlilik aşaması, nüfus artışında önemli bir yavaşlamanın görüldüğü devreyle çakışır. Koloni bölgelerine göç azalmış, hatta kimi yerde sona ermiş, kırsal alanlardan şehirsal alanlara olan hareketler eski temposunu yitirmiştir. Bunun yanında, şehirsal yerleşmelerden başka şehirsal yerleşmelere hareket sürmektedir.

Göçün IV. Aşaması, nüfus artış hızının çok yavaşlamış ya da durmuş olduğu bir devredir. Bu devrede göçler, şehirlerin içinde veya şehirler arasında etkin hâle gelmiştir. Kırsal alanlardan şehirlere olan hareketlerin azalması, yeni yerleşmeler kurma şeklinde sonuçlanan hareketlerin durma noktasına gelmesi, az gelişmiş alanlardan vasıfsız ve fazla

niteliği olmayan işçi göçleri ile uluslar arası düzeyde nitelikli ve profesyonel insan göçleri, bu dönemin diğer belirtileridir.

Bu hareketlilik modelinin V. Basamağı, gelecek için ön görüleri içerir ki, iç göçlerin ana özelliğinin şehirselleşen alan içi ve şehirler arasında süreceği, uluslar arası göçlerin devletler tarafından sıkı denetim altında tutulacağı, bazı vasıfsız işçi hareketlerinin olacağı, bu ön görülerdendir.

Şekil 25. Zelinsky'nin (Demografik Geçiş Modeline Uyumlu) Hareketlilik Geçiş Modeli, 1971

Hareketlilik Geçiş Evreleri	
I.	Demografik geçişin birinci evresi olan yüksek durağanlık evresinde göçler belli belirsizdir.
II.	Bu evrede hızlı nüfus artışına paralel olarak her tip göçün attığı belirlenmiştir.
III.	Nüfus artış hızının nispeten yavaşladığı bu dönemde, kırdan kente göçler birkaç belli bir düzeye erişmiş ve bu düzeyini korurken, uluslar arası göçler (a) ile yeni yerleşim alanlarına olan göçlerde (b) bir yavaşlama gözleniyor. Kentten kente göçler ve kent içi yer değiştirmeler (d) artmaya devam ediyor.
IV.	Bu evrede kırdan kente göçlerde hızlı bir düşüş, kentten kente göçlerde devamlılık, uluslar arası göçler düşük düzeyde yatay bir seyir izlemektedir. Yeni yerleşim alanlarına göç durmuştur.
V.	Geleceği ifade eden bu tahmin evresinde kentler arası göçler ve kent içi nüfus hareketleri en önemli yer değiştirme tipini oluştururken, uluslar arası göçler belli bir düzeyde devam edecek, kırdan kente göçler ise sona erme noktasına gelecektir.

- Uluslar arası Göç Teorileri
- Neoklasik Ekonomi: Makro Teori (Neoclassical economics: Macro theory)

Bu teoriye göre insanların gidecekleri ülkede kazanmayı umdukları yüksek ücretler, göç sırasında ödeyecekleri bedellerden daha yüksekse hareket edeceklerdir (faydayı maksimize etme). Dolayısıyla uluslar arası göç (muhtemelen iç göç de) işgücü arz ve talebindeki coğrafi farklar nedeniyle olmaktadır. Emeğin sermayeye göre sınırlı olduğu ülkelerde yüksek ücretli; emeğin sermayeye göre bol olduğu ülkelerde ise düşük ücretli bir işgücü piyasası vardır. Ortaya çıkan ücret farkları, çalışanların ücretlerin düşük olduğu ülkeden yüksek olduğu ülkeye doğru hareket etmelerine neden olmaktadır. Hareketin bir sonucu olarak sermaye bakımından yoksul olan ülkede işgücü arzı düşerken, ücretler yükselir; sermaye zengini ülkede ise işgücü arzı artarken ücretler de düşer.

- Neoklasik Ekonomi: Mikro Teori (Neoclassical economics: Micro theory)

Bireysel rasyonel aktörler, fayda-maliyet hesabı yaparak pozitif net getiri beklentisiyle göç eder. İnsanlar, sahip oldukları becerileriyle daha verimli olacakları yere hareket etmeyi isterler. Ancak onlar tercihen yüksek ücret isterler ve çalışmak için gitme veya kalmanın bedellerini gözden geçirirler. Yolculuğun maddi bedellerini, masraflarını, yeni bir dil ve kültürü öğrenme, yeni emek piyasasına uyum sağlama, yeni birilerine uyum ve eski bağları kesmenin psikolojik bedellerini gitme-kalma değerlendirmesinde dikkate alırlar.

- Emek Göçünün Yeni Ekonomisi (The new economics of labor migration)

Bu teoriye göre göç kararları yalnız bireysel aktörler tarafından alınmamaktadır. İlişkili insanlar grubunun (genellikle aileler veya hane halklarının) ortaklaşa kararıyla sadece beklenen geliri maksimize etmek için değil; riskleri minimize etmek ve emek piyasalarından başka piyasalardaki bozuklukların kısıtlamalarını çözmek için de alınmaktadır.

- Bölünmüş Emek Piyasası Teorisi (Segmented labor market theory)

Bölünmüş Emek Piyasası Teorisi'ne göre uluslar arası emek göçü, büyük ölçüde talebe dayalıdır ve gelişmiş toplumlardaki işverenler veya onlar adına hükümetler tarafından başlatılmıştır. Göçmen işçi talebi ekonominin yapısal gereksinimlerinden doğar; ücret teklifleri ve uluslar arası ücret farkları emek göçünün oluşması için zorunluluk değildir. Göçmen kabul eden toplumlardaki düşük düzeyli ücretler, göçmen işçilerin arzı azalsa bile yükselmez. Ücretler, sosyal ve kurumsal mekanizmalar tarafından yerinde tutulur, arz ve talepteki değişimlere karşı bağımsız değildirler. Göçmen işçi arzındaki artışa paralel olarak düşük düzeyli ücretler de düşebilir, düşük düzeyli ücretlerin daha da düşmesine sosyal ve kurumsal denetimler engel olmaz. Hükümetlerin ücretlerde veya istihdam oranlarındaki küçük değişimler yaratan politikalarla uluslar arası göçü etkilemesi zordur. Göçmenler, modern, endüstri sonrası ekonomilerde yapısal olarak oluşan bir emek talebiyle şişmektedir. Etkilenen bu talep ekonomik organizasyonda önemli değişimleri gerektirmektedir (Massey, vd., 1993).

- Dünya Sistemleri Teorisi (World systems theory)

Göç, kapitalist gelişme sürecinde ortaya çıkan düzensizliklerin ve bozulmaların doğal bir sonucudur. Dünya sistemi kuramı, uluslar arası göçün giderek genişleyen küresel piyasanın siyasal ve ekonomik organizasyonlarını izlemekte olduğunu ileri sürer. Kapitalist ekonomik ilişkilerin çevre ülkelere nüfuz etmesi, kapitalist olmayan toplumlarda dışarıya göçe eğilimli hareketli bir nüfus yaratır. Göç süreci, geçmişteki sömürgecilik olgusu ile çok yakından ilintilidir.

- Ağ Teorisi (Network Theory)

Göçmen ağları, akrabalık, arkadaşlık ve ortak kökenli topluluk bağları aracılığıyla, kaynak ve hedef alanlardaki; yeni ve eski göçmenler ile göçmen olmayanları bağlayan bir kişiler arası bir topluluktur. Ağlar hareketin maliyetini ve risklerini azaltır ve net getiri beklentisini arttırmak suretiyle muhtemelen göçü arttırır. Ağ bağlantıları, yurt dışında bir işe ulaşmada kullanılan sosyal sermaye biçimini oluşturur. Göçmenlerin sayısının kritik bir eşiğe ulaşması ve ağların genişlemesi; göçün maliyet ve risklerini azaltır ki bu nedenle göç olasılığı artar, ağlar daha da genişler. Zamanla göç davranışı, göç veren toplumun geniş katmanlarına yayılarak genişler.

- Göç Sistemleri Teorisi (Migration systems theory)

Göç sistemleri teorisi, göç hareketlerinin genellikle veren ve alan ülke arasında sömürgecilik, sosyal etkileşim, ticaret, yatırım veya kültürel bağlara dayanan ve önceden var olan bağlantılar üzerinden ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Temel yaklaşımı, her hangi bir göç hareketinin *makro* ve *mikro yapıların* etkileşiminin bir sonucu olarak görülmesi gerektiğidir. Makro yapılar, dünya piyasasının ekonomi politliğini, devletlerarası ilişkileri ve göç veren/alan ülkeler tarafından göçmen yerleşimini denetlemek amacıyla düzenlenen kanunları, yapıları ve uygulamaları içeren büyük ölçekli kurumsal yapılara işaret ederken; mikro yapılar, göç hareketinin başlaması ve devam etmesi, bilgi (diğer ülke, yolculuk organizasyonu, iş bulma, yeni çevreye uyum vb. hakkında) ve kültürel/sosyal sermayeyle ilişkilidir. Enformel ağlar da denilen kişisel ilişkileri, aile ve ev kalıplarını, arkadaş ve cemaat bağlarını, sosyo-ekonomik konularda karşılıklı yardımlaşmayı kapsar (Castles ve Miller, 2008). Bu iki yapı, *aracı yapılar* denen bir dizi mekanizmayla birbirine bağlantılıdır. İşçi bulma örgütleri, avukatlar, acenteler, kaçakçılar ve diğer araçların birleşmesiyle bir göç endüstrisi ortaya çıkarır.

Ağ ve göç sistemleri teorileri, esas olarak göçe neden olan, onu şekillendiren ve devam ettiren faktörler üzerine odaklanmıştır. Özellikle de göç sistemleri teorisi, göç paternlerinin mekânsal coğrafi yapılanma süreçlerinin tanımlanması ve modellenmesinde kullanışlıdır.

3.2.4.4. Küresel Göç Tahminleri ve Eğilimleri

Dünya çapındaki tahmin edilen uluslar arası göçmen sayısı 2010 yılında 214 milyondur ve bu sayı 10 yıl önce 2000 yılında 150 milyondur. Eğer göçmen nüfusu geçmiş 20 yılda olduğu gibi aynı hızda artmaya devam ederse; 2050 yılında dünya çapında uluslar arası göçmen stokunun 405 milyon kişiye kadar yükselebileceği sanılmaktadır (IOM'un tahmini).

Halen dünya nüfusunun %3.1'i göçmendir. Bu dünyadaki her 33 kişiden biri ülkesinin dışında göçmen olarak yaşadığı anlamına gelmektedir ve bu rakam 2000 yılında her 35 kişiden biri şeklindeydi.

Göçmenlerin oranı toplam nüfus içindeki payı bakımından nispeten sabittir. Oran, 10 yılda 2,9'dan 3,1'e yükselmiştir, artış sadece %0,2'dir. 1965 ile 1990 arasında uluslar arası göçmen sayısı yıllık %2.1 artarken bugün yıllık artış hızı yaklaşık %2.9'dur.

Göçmenlerin buldukları ülkenin nüfusu içindeki yüzdesi ülkeden ülkeye değişmektedir. Örneğin Katar'da % 87, BAE'de %70, Ürdün'de %46, Singapur'da %41 ve Suudi Arabistan'da % 28 gibi yüksek değerler gösterirken; Güney Afrika %3.7, Slovakya %2.4, Türkiye %1.9, Japonya %1.7, Nijerya %0.7, Romanya %0.6, Hindistan %0.4 ve %0.1 ile Endonezya düşük göçmen yüzdeleri ülkeler arasında sayılabilir. Göçmenler dünyadaki en kalabalık beşinci ülkesini meydana getirmektedir ve göç gittikçe daha fazla ülkeye yayılan bir olgu haline almıştır. Bugün en fazla göçmen alan ilk on ülke, 2000 yılındaki tüm göçmenlerin küçük bir oranını almaktadır.

Dünyadaki göçmenlerin %49'unu kadınlar oluşturmaktadır ve kadınların uluslar arası göçe katılımları her geçen gün artmaktadır. Diğer taraftan uluslar arası göç, artık geçmişteki çok daha fazla etnik ve kültürel grup çeşitliliğine sahiptir. Aynı zamanda düzensiz statüleriyle yurtdışında yaşayan ve çalışan insan sayısı da artmaya devam etmekte, geçici göç ile dolaşım ile ilgili hareketlerde anlamlı bir artış gözlenmektedir.

Göç ekonomik boyuta da sahiptir ve göçmenler tarafından ülkelere gönderilen dövizlerin tutarının 2009 yılında 414 milyar ABD doları olduğu tahmin edilmektedir ve işçi dövizleri havaleleri katlanarak artmaktadır. Zira 2000 yılında 132 milyar \$ düzeyindeki havale tutarı, ekonomik krizin düşürmesine rağmen 2009'da 414 milyar \$ olmuştur. Mevcut rakamın formal ve enformal kanallar aracılığıyla kayıt altına alınmamış akışlar da katıldığında daha da büyüyeceği açıktır.

2009'da, kayıtlara geçmiş en fazla işçi döviz alan ülkelerin başında Hindistan, Çin, Meksika, Filipinler ve Polonya gelmektedir. Fotoğrafın döviz gönderen ülke tarafında zengin ülkeler bulunmaktadır. 2008'deki kayıtlı dışarıya döviz akışlarında ABD 46 milyar dolar ile ilk sıradadır. Rusya ikinci sırada gelirken; İsviçre ve Suudi Arabistan onları izlemektedir. Gelişmekte olan ülke göçmenlerinin 2009 yılında ülkelere 307 milyar dolar döviz gönderdikleri sanılmaktadır. 2009'un bu rakamı gönderilen toplam işçi dövizlerinin %74'ünü oluşturmaktadır ve oransal olarak artış eğilimi göstermektedir. Zira 2000 yılında 83 milyar dolardı ve gelişmekte olan ülkeler bunun %63'ünü alıyordu. İşçi dövizleri kalkınma için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Gelişmekte olan ülkelere gönderilen kayıtlı dövizlerin miktarı, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının yaklaşık 2/3'ü resmi yardımların iki katından daha fazladır.

2009 yılında dünyada 27.1 milyon Ülke içi Yerinden Olmuş Nüfus (*Internally Displaced Persons-IDP*) bulunmaktadır ve bu sayı artmaktadır: 2000'de 21 milyon 2009 sonunda 27 milyon. Günümüz dünyasında mülteci sayısı ise 15.2 milyondur ve 2000'de 15.9 milyon olan mülteci sayısı biraz azalmıştır. Sınıflandırma ve tahmin yöntemindeki değişiklik nedeniyle 2007 öncesiyle bütünüyle karşılaştırma yapmak zordur. ABD'de Mülteciler ve Göçmenler Komitesinin kullandığı farklı bir yöntemle elde edilen veri, mülteci sayısının 2000 yılındaki 14 milyondan 2009 yılında 13.6 milyona gerilediğini göstermektedir. Böylece dünya göçmen stoku içinde mültecilerin oranı 2000'e göre 2010 yılında %8.8'den %7.6'ya gerilemiştir.

3.2.4.5. Küreselleşme, politik değişimler ve göç

- ✓ Yeni uluslar arası iş bölümü
- ✓ 1980'lerin düzenlemelerinden beri küresel para piyasalarının ortaya çıkışı
- ✓ Teknolojinin ulus aşırışması ve işten çıkarmaların hızlanması

- ✓ Şirketler üzerindeki rekabetçi baskının küresel bir hal alması
- ✓ Politik faaliyetlerin ve ulus aşırı ekonomik diplomasının küreselleşmesi
- ✓ Küresel yoksulluk ve eşitsizlik artışı
- ✓ Soğuk Savaş'ın sona ermesi, çatışmaların artışı
- ✓ Coğrafi sınırların anlamını yitirmesi ve kentler, bölgeler ve yönetim yapıları arasında yeni bağlantıların ortaya çıkışı
- ✓ İç sorunların yönetiminde hükümetlerin yapabileceklerine güvenin azalması
- ✓ Küresel kültürel akışların, iletişimin ve göçlerin yoğunlaşması

3.2.4.6.Uluslar arası Göç Paternleri

Uluslar arası göçün modern tarihinde dört ana dönem ayırt edilebilir:

1. Merkantil (büyük ticaret) dönemi, 1500'den 1800 yılları arası
2. Endüstriyel dönem (dışarıya) göçü, 1800-1920'lere kadar
3. Sınırlı göç dönemi, Dünya savaşları ve Büyük Buhran
4. Endüstri sonrası göç dönemi, II. Dünya Savaşı sonrası.

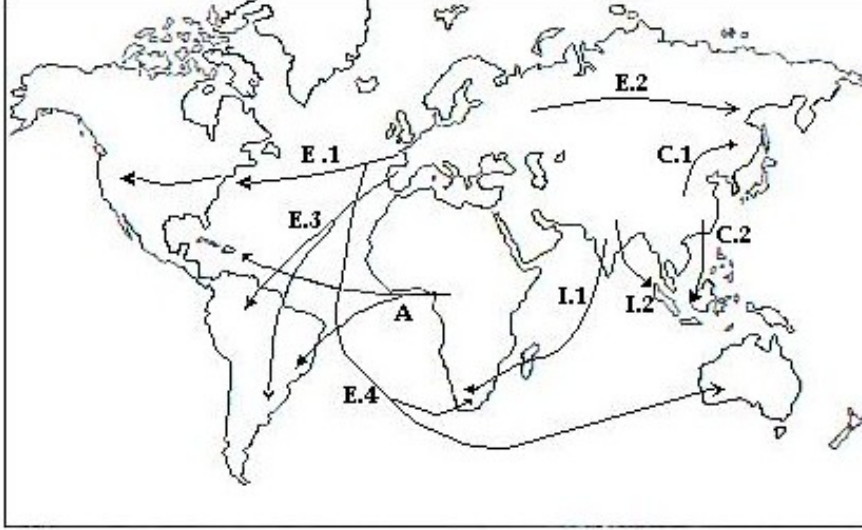
Pek çok bilim insanı, ilk insanların Afrika'da ortaya çıktığı ve buradan dünyanın değişik yerlerine yayıldığı inancını taşımaktadır. Bunun anlamı, insanoğlunun ortaya çıkışından itibaren, yer değiştirmeye başladığıdır. Ancak bu ilk yer değiştirmelerin ötesinde, yeni alanlara yerleşme olayıyla beliren göçlerin en önemlileri, son iki yüzyıl boyunca, özellikle Avrupalıların nüfus hareketleridir (Şekil 26).

Yaklaşık 65 milyon Avrupalı bu göçlere katılmış ve dünya tarihindeki en geniş katılımlı, kıtalar arası göçler ortaya çıkmıştır. Bu nüfus hareketleriyle, İspanyol ve Portekizliler, Orta ve Güney Amerika'ya, İngilizler Kuzey Amerika, Güney Afrika ve Avustralya'ya, Fransızlar Kanada ve Kuzey Afrika'ya göç etmişlerdir. Ayrıca, bu önemli nüfus akışları içerisinde, Alman, İtalyan, Macar, Polonyalı, Rus, Yunan, Hollandalı ve İrlandalıları da yer almışlardır.

Avrupa'dan göç edenlerin 45 milyonu Kuzey Amerika'ya, 20 milyonu da Latin Amerika'ya gitmiştir. 1830-1860 yılları arasında Kuzey Amerika'ya gidenlerin büyük bir bölümünü İngiliz, İrlandalı ve Almanlar oluştururken, 1860-1890 arasında onlara, İskandinav ülkelerinden yola çıkanlar katılmış, XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde, kökenleri Doğu Avrupa ve Akdeniz ülkeleri olan insanların hareketleri, daha da önemli hâle gelmiştir. ABD'nin göçmenler için sınırlama getirdiği 1920'den sonra, 1930'ların büyük ekonomik buhranı da buna eklenince, nüfus akışında bir yavaşlama olmuştur. Bütün sınırlama ve seçiciliklere rağmen 1960'lardan itibaren, ABD'ye giren göçmen sayısında (*kaçak olarak girenler büyük miktarlara ulaşır*) tekrar bir artış ortaya çıkmıştır. Tahminlere göre 10 ilâ 20

milyon insan, değişik yollardan ABD'ye girmeyi başarmıştır. Yakın zamanlarda ABD ve Kanada'ya göç edenlerin $\frac{3}{4}$ 'ü, Asya ile Meksika başta olmak üzere Latin Amerikalıların olduğu tespit edilmektedir.

Şekil 26. Dünyada XVI. yüzyıldan bu yana gerçekleşen büyük göçler

Avrupalıların:

E.1: Kuzey Amerika'ya ve Kuzey Amerika'da batıya.

E.2: Sibirya'ya göçü.

E.3: Güney Amerika'ya

E.4: Güney Afrika ve Avustralya'ya göçü

Afrikalıların:

A: Kuzey ve Güney Amerika'ya göçü

Çinlilerin:

C.1: Mançurya'ya.

C.2: Güneydoğu Asya'ya göçü

Hindlilerin:

I.1: Güney Afrika'ya.

I.2: Güneydoğu Asya'ya göçü

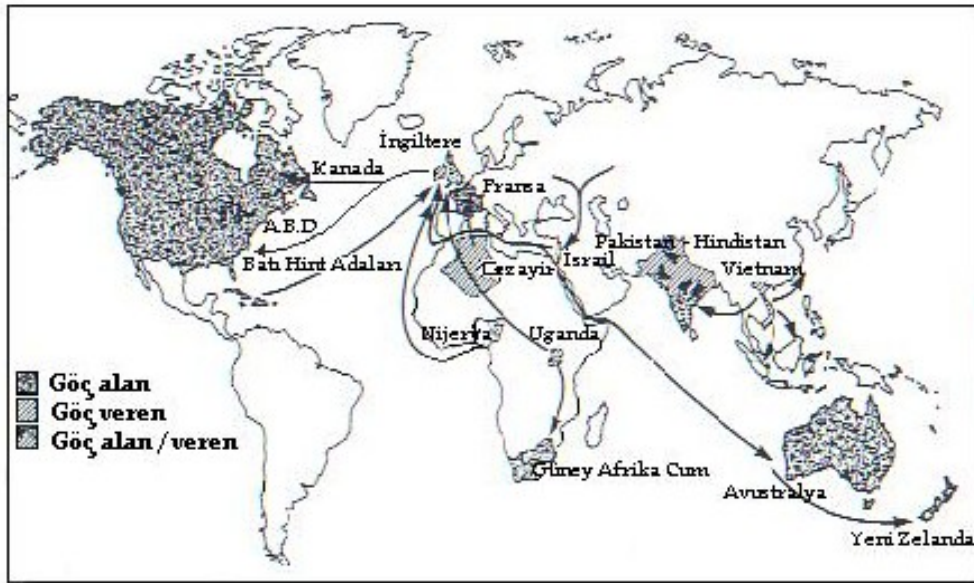
Amerika'ya göçler içerisinde, köle ticaretinin ayrı bir yeri vardır. Sayıları tam olarak bilinmemekle birlikte, bu gruba giren ve Afrika kökenli göçmenlerin miktarının 10-12 milyon dolayında olduğu sanılmaktadır. Bu insanların büyük çoğunluğu, Brezilya ve Karaip Adaları'na götürülmüştür.

Diğer bir önemli göç akışı, Avrupa'dan Afrika ve Okyanusya'ya yaşanmıştır. Kuzey Afrika'ya, Fransız, İtalyan ve İspanyollar yönelirken, İngiliz ve Hollandalı göçmenler, Güney Afrika'ya yerleştirilmiştir. Bunlara ilave olarak, Avustralya ve Yeni Zelanda, İngilizlerin yerleştirildiği bir başka alan olmuştur. Her iki kıtaya, Avrupa'dan 17 milyon civarında bir nüfusun gittiği hesaplanmıştır.

XIX. Yüzyıldan bu yana gerçekleşen göçler arasında, Hintlilerin Doğu ve Güney Afrika'ya, Vietnamlıların Doğu Hint Adaları'na, Rusya başta olmak üzere dünyanın değişik yerlerindeki Yahudilerin İsrail'e, Çinlilerin Mançurya'ya ve Kuzey Amerika'ya, Afrika'daki eski sömürge devletlerinden Avrupa'ya olan nüfus akışlarını da saymak gerekir.

XX. Yüzyıl içerisinde, büyük bir insan kitlesini etkilemiş bir başka göç, Pakistan ve Hindistan devletlerinin kurulduğu 1947 yılında yaşanmaya başlamıştır. Yaklaşık 17 milyon İslâm ve Hindu dininden insan, karşılıklı yer değiştirmek zorunda kalmıştır (Şekil 27).

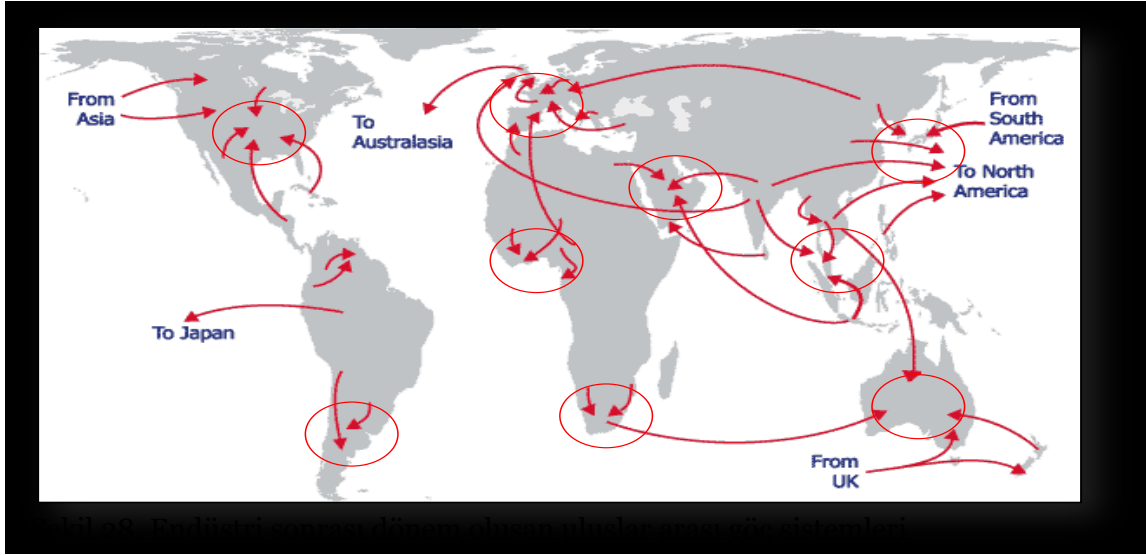
Şekil 27. Dünyada II. Dünya Savaşı sonrası gerçekleşen önemli göçler

Endüstri sonrası göç dönemi, 1950'lerin başına kadar savaş sonrası sınır değişiklikleri, sömürgeci devletlerin tasfiyesi, yeni devlet oluşumları. 1950-1973 arası, Savaşın ardından Batı Avrupa'nın hızlı ekonomik canlanma ve yapılanmasına bağlı işgücü talebi (10 milyon misafir işçi) gibi önemli olayları kapsar. 1974-1980 arasıdaysa, petrol şoku ve kapıların göçmenlere kapanması; aile birleşmeleri, profesyonellerin hareketi uluslar arası göçte rol oynamıştır.

1980-2000 arası, sığınmacılar, mülteciler ve düzensiz göç, Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Soğuk Savaş'ın sona ermesi, yeni sınırlar ve çatışmalar, II. küreselleşme dalgasının başlaması, yeni ekonomik göç hedefleri uluslar arası hareketlere damgasını vurmuştur.

2000 sonrası, göçmen etnik kimliklerinde çeşitlenme, düzensiz göçte artış, göçün kadınlaşması, çevresel mülteciler/göçmenler, küreselleşmenin emek piyasasına etkileri, yaşam tarzı/emekli göçü, artan insan hareketliliğinin esasını oluşturmuştur. Göç sistemlerinde insan akışları; mal, sermaye ve bilgi akışlarına paraleldir ve kısmen uluslar arası politikalarla yapılandırılmıştır. Günümüzde beş ana göç sisteminden söz edilebilir: Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Körfez Ülkeleri, Asya-Pasifik Bölgesi ve Güney Amerika Konisi.

ıca uluslar arası göç doğrultuları ve sistemleri

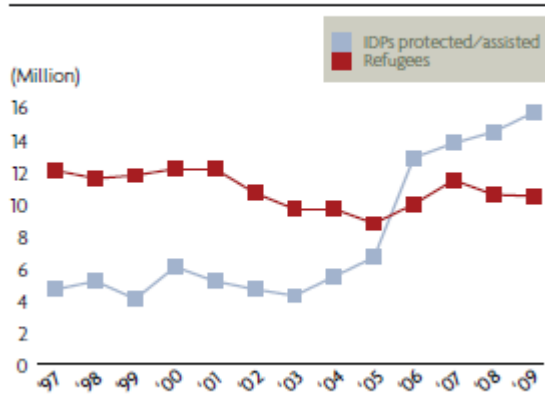
Dünya üzerinde, ülkeler arasındaki sosyal ve ekonomik gelişmişlik farkları oldukça, fakat aynı zamanda, iç çatışmalar ve savaşlar sürdükçe uluslar arası göçün devam etmesi kaçınılmaz bir olgu olacaktır. Fakat çağımızda, eskisi kadar yerleşilebilecek alanın kalmamış olması, göçmenlere getirilen kotalar, insanların rahat hareket etme imkânlarını büyük ölçüde sınırlandırmaktadır. Onun içindir ki, kaçak göçmen akışında bir artış ortaya çıkmıştır. Kabileler arası kanlı çatışmalar, rejim sorunları, insanların yaşadıkları ülkelerdeki siyasal baskılar, bölgesel savaşlar, dünyada ciddi bir mülteci sorunu yaratmıştır. Eski Yugoslavya'daki iç savaş ve çatışmalar, Filistin ve Karabağ sorunları, Irak'ın ve Afganistan'ın işgali, Vietnam ve Sri Lanka'da yaşanan olaylar, Ruanda-Burundi çatışması, Eritre-Etiyopya savaşı, Guatemala, Liberya ve Sierra Leone'deki iç hesaplaşmalar, dünyanın başta gelen mülteci hareketlerini doğurmuştur. Bu ve benzeri olaylar sonucunda, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (BMMYK-UNHCR) ilgi alanına giren yaklaşık 43.3 milyon (2009) insan olduğu bilinmektedir (Çizelge 7). Bunların 15.2 milyonu mülteci, 1 milyonu sığınmacı ve 27.1 milyonu da ülke içi çatışmalardan kaçan yerinden olmuş nüfustur (YON). Mülteci sayıları yıllar itibarıyla biraz azalırken, YON miktarı her geçen gün artmaktadır (Şekil 29). Söz konusu bu zorunlu ve kaçak yollardan gerçekleşen yer değiştirmelerin, XXI. Yüzyılda uluslar arası toplumu meşgul edecek nüfus sorunlarının başında geleceği tahmin edilmektedir.

Çizelge 7. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin ilgilendiği zorunlu göç eden nüfus, 2008-2009

Küresel zorunlu yer değiştirme, 2008-2009

Category of displaced population	2008 (in million)		2009 (in million)	
	Total	Protected/assisted by UNHCR	Total	Protected/assisted by UNHCR
Refugees under UNHCR mandate	10.5	10.5	10.4	10.4
Refugees under UNRWA mandate	4.7	-	4.8	-
Total number of refugees	15.2	10.5	15.2	10.4
Asylum-seekers (pending cases)	0.8	0.2	1.0	0.2
Conflict-generated IDPs	26.0	14.4	27.1	15.6
Total number of refugees, asylum-seekers and IDPs	42.0	25.1	43.3	26.2

* Does not include natural disaster-related displacement.

BMMYK tarafından korunan/yardım edilen mülteci ve Yerinden Olmuş Nüfus (YON), 1997-2009 (yıl sonu)

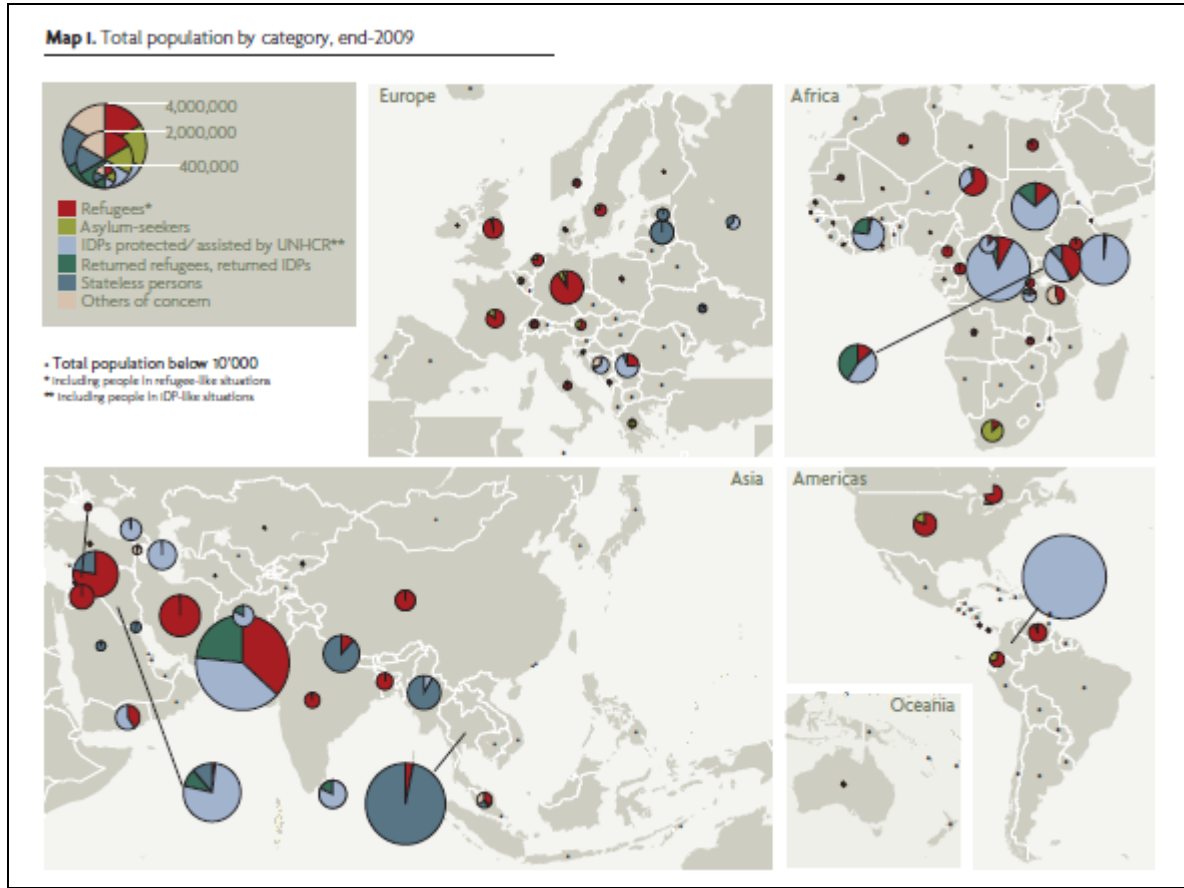
Şekil 29. BMMYK tarafından korunan ve yardım YON ve mülteci sayılarındaki değişim, 1997-2009

Çizelge 8 BMMYK (UNHCR)'nin ilgilendiği mültecilerin bölgelere dağılımı

Table II.1 Refugee population by UNHCR regions, 2009

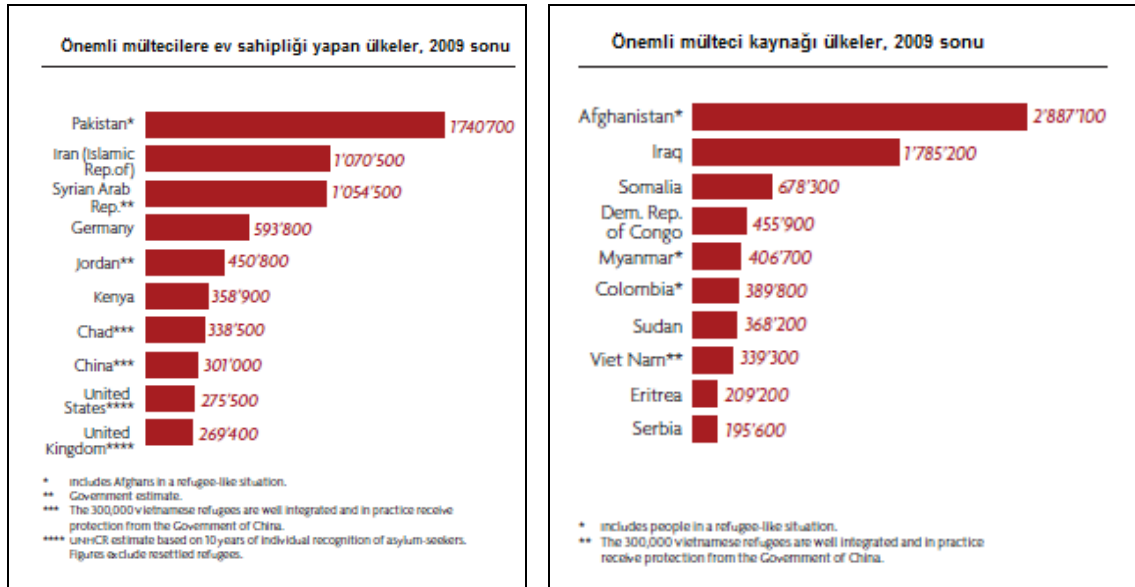
UNHCR regions	Start-2009			End-2009			Change (total)	
	Refugees	People in refugee-like situations	Total refugees	Refugees	People in refugee-like situations	Total refugees	Absolute	%
- Central Africa and Great Lakes	978'200	27'800	1'006'000	945'200	24'100	969'300	-36'700	-3.6%
- East and Horn of Africa	729'800	34'000	763'800	779'200	33'900	813'100	49'300	6.5%
- Southern Africa	161'200	-	161'200	143'400	-	143'400	-17'800	-11.0%
- West Africa	175'300	-	175'300	149'000	-	149'000	-26'300	-15.0%
Total Africa*	2'044'500	61'800	2'106'300	2'016'800	58'000	2'074'800	-31'500	-1.5%
Americas	500'300	303'500	803'800	519'100	293'200	812'300	8'500	1.1%
Asia and Pacific	2'574'300	1'023'300	3'597'600	2'666'600	1'189'400	3'856'000	258'400	7.2%
Europe	1627'500	5700	1'633'200	1'641'900	5'600	1'647'500	14'300	0.9%
Middle East and North Africa	2'278'100	72'900	2'351'000	1'962'400	43'500	2'005'900	-345'100	-14.7%
Total	9'024'700	1'467'200	10'491'900	8'806'800	1'589'700	10'396'500	-95'400	-0.9%

* Excluding North Africa.

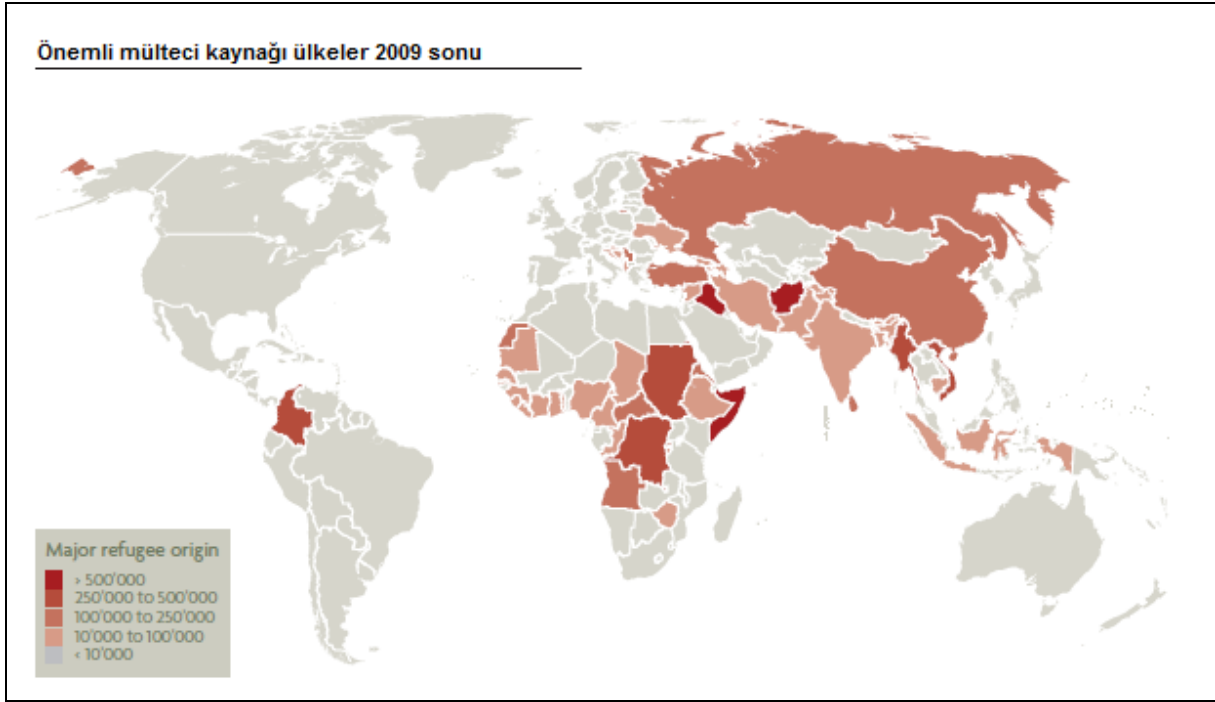
Kaynak: Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, UNHCR, 2011 <http://www.unhcr.org/4ce5317d9.html>

Şekil 30. BMMYK'nin ilgilendiği³ nüfusun küresel dağılımı, 2009 sonu

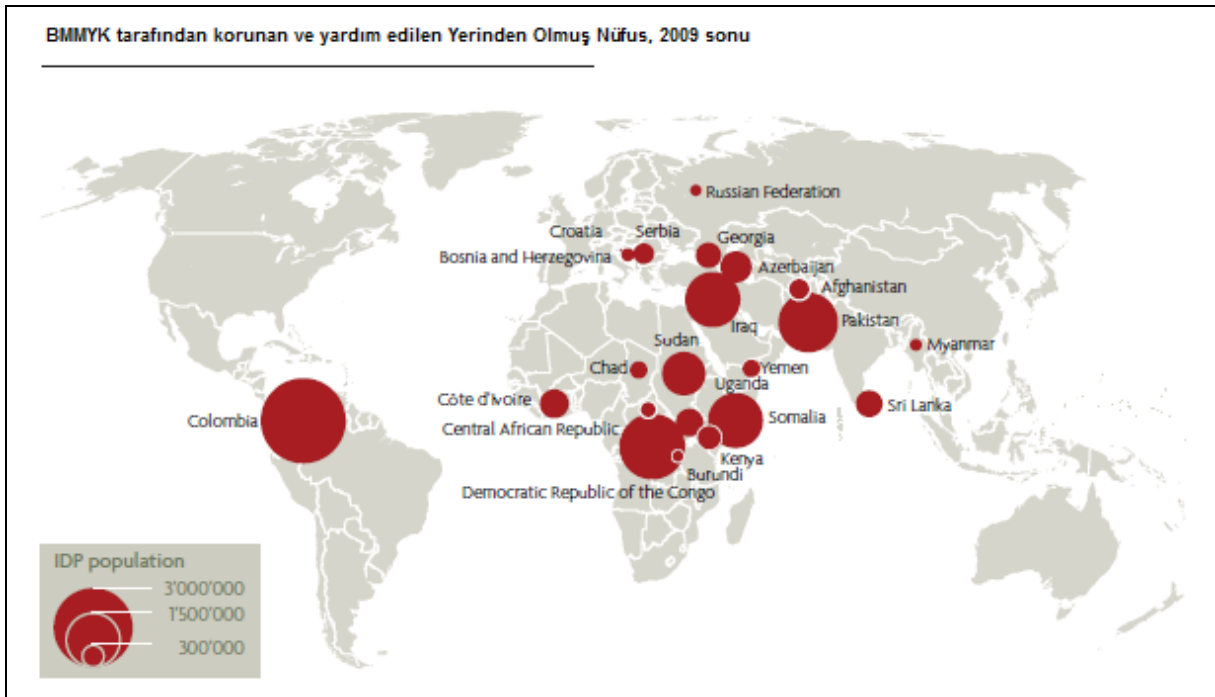

Şekil 31. BMMYK'nin ilgilendiği mültecilerin kaynak ve ev sahibi ülkeleri

³ Mülteci (refugee), sığınma hakkı isteyen (asylum seeker), ülke içi yerinden olmuş nüfus (internally displaced people), vatansız (stateless), yurduna geri dönen (returnees) ve yeniden yerleştirilenleri (resettlement) içerir.

Şekil 32. Önemli mülteci kaynağı olan ülkelerin dağılımı, 2009 sonu

Şekil 33. BMMYK tarafından korunan ve yardım edilen ülke içi yerinden olmuş nüfusun dağılımı, 2009 sonu

3.2.4.7. Göçün Sonuçları

Göçler, coğrafi ortam ve bu ortamda yaşayan insan toplulukları üzerinde, olumlu ya da olumsuz pek çok etki yaratır (Carr, 1997, Guinness,2002, Peters ve Larkin,2005, Weeks, 2002, Whyne-Hammond,1987). Bu hareketler sonucunda, her şeyden önce, nüfusun dağılışı düzeni değişikliğe uğrar ki, bu durum doğrudan veya dolaylı olarak, hayatı temelden etkiler. Göçün eğilimlerine göre, büyük oranda şehirleşme ve bunun karşılığı olarak kırların boşalması, bu etkilerin başında gelir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yaşanan iç göçlerle, şehirler kapasitelerinin çok üzerinde insanın biriktiği yerler hâlini alır. Böylece, konut ihtiyacına uygun şekilde gecekondulaşma veya sefalet mahallelerinin ortaya çıkması, trafik ve gürültü, güvenlik, alt yapı yetersizliği ve buna bağlı olarak salgın hastalıklar, gelen nüfusa olması gereken ölçüde sağlık ve eğitim hizmetlerinin sunulamayışı, plânsız ve düzensiz bir şehirselleşme gibi yerleşme sorunları ortaya çıkmaktadır. Nihayet, göçün çevre üzerinde, bazen onarılmaz düzeye ulaşan yıpratıcı etkilerinden söz edilebilir. Göçler, nüfus bileşimini de derinden etkiler, nüfusun yaş, cinsiyet, ekonomik özelliklerinde, yeni dağılım düzenine göre, büyük çaplı değişiklikler olur ki, buna bağlı sorunlar da hemen belirir.

Göçün ekonomik sonuçları da söz konusudur. İnsanların yer değiştirmesiyle, işgücü, sermaye ve hatta endüstrinin de başka yerlere gitmesi ihtimali oldukça yüksektir. Bunun yanında göçmenlerin yerleştikleri yerlerde, endüstriyel ve hizmete dair yeni talepler ortaya çıkmakta, müteşebbislerin buna cevap verecek işler kurabilmelerine ortam hazırlamaktadır. Diğer taraftan, insanların ayrıldıkları yerlerde, daha önce yapılmış sosyal ve ekonomik yatırımların, verimlilikten uzaklaşması, kaynakların israfı anlamına gelmektedir. Öğrencisiz okullar, işlenmeyen tarlalar, bu kapsamda ilk akla gelenlerdir. Bazen göçler, işgücünün belirli yerlerde yığılmasıyla, işsizlik oranlarının buralarda yükselmesine de yol açar. Bu aşırı yığılma, ucuz ve sosyal güvenlikten yoksun işçi çalıştırma ve kayıt dışı ekonomilerin etkinlik kazanması sonucunu da doğurmaktadır. Bunların yanında, göçlerle birlikte, kimi tarım ürünlerinin başka bölgelere ulaşması, araziden yararlanma tarzlarında ve tarımsal yapıda önemli değişiklikleri beraberinde getirmektedir.

Göçün sonuçları arasında, sosyal ve kültürel değişiklikler de büyük öneme sahiptir. Etnik ve kültürel özellikleri farklı olan insan gruplarının karışımı ya da birbirleriyle teması, bu insanların gittikleri yerlere uyum süreçleri, yaşadıkları çatışmalar, göçün bir başka boyutunu oluşturmaktadır. Hayat tarzlarının yayılması ve sonucunda, yeni toplumsal görünümünün meydana gelmesi, kaçınılmaz bir olgudur. Göçle ulaşılan yerin isimlendirilmesinden, oranın mimari çehresini oluşturmaya kadar, kültürün damgasını hissetmek mümkündür.

Göç, siyasi ve idari bazı sorunların doğmasına da yol açmaktadır. Ülke içi veya ülkeler arası politik dengelerin bozulması, bu konuda yeni değer yargularının gelişmesi, yönetim sistemlerinin yetersiz kalışı, idari sınırların değiştirilmek zorunda oluşu, mülteci ve kaçak göçmen sorunları, bunlar arasında sayılabilir.

Göçün belki de en dramatik sonucu, özellikle kaçak yollardan gerçekleştirilen hareketlerde ortaya çıkan, ölüm olaylarıdır. Bu şekilde başka bir ülkeye gitmeye çalışan insanların ölmeleri, günümüzde sıklıkla yaşanmaya başlamıştır. Türkiye de, bu tip hareketlere sığrama tahtası olan ülkelerden biri hâlini almaya başlamıştır. Her yıl, uluslar arası insan tacirlerinin organizasyonu ile binlerce Afgan, Bangladeşli, Iraklı, Pakistanlı ve diğer az gelişmiş ülke insanı Avrupa'ya veya A.B.D. ye ulaşmaya çalışmaktadır.

3.2.4.8. Türkiye'nin İç Göç Hareketleri

- Türkiye'de Göçün Kısa Tarihi

1923'te cumhuriyetin ilanından itibaren Türkiye, karma ekonomi sistemine dayalı olarak ülkenin modernizasyonu kapsamında tutarlı kalkınma stratejilerini amaçlamıştır. Böylece 1923'ten ilk çok partili seçimlerin gerçekleştirildiği 1950'ye kadar Türkiye ekonomisi dikkate değer değişikliklere sahne olmuştur. Bu süreçte hem özel hem de kamu sektöründe modern endüstriyel hamleler gerçekleştirilmiş olmasına karşılık tarımı geliştirmeye yönelik çabalar oldukça yetersiz kalmış, tarımsal sektörde üretim yavaşça artmıştır. Ekilebilir arazilerdeki artış ve kırsal alanlar ile kentler arasındaki zayıf iletişim, bu dönemde kırsaldan kentsele olan göçleri sınırlandırmıştır. Öte yandan ekonomik gelişmenin dengesiz gerçekleşmesi, ülkenin özellikle doğu ve güneydoğu bölgelerinde olduğu üzere kırsal alanlarının geri kalmasına yol açarken, İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentlerin yer aldığı batı bölgelerinin daha da gelişmesine ve bu alanların cazibesinin gün geçtikçe artmasına neden olmuştur (Tanfer, 1983:78-79).

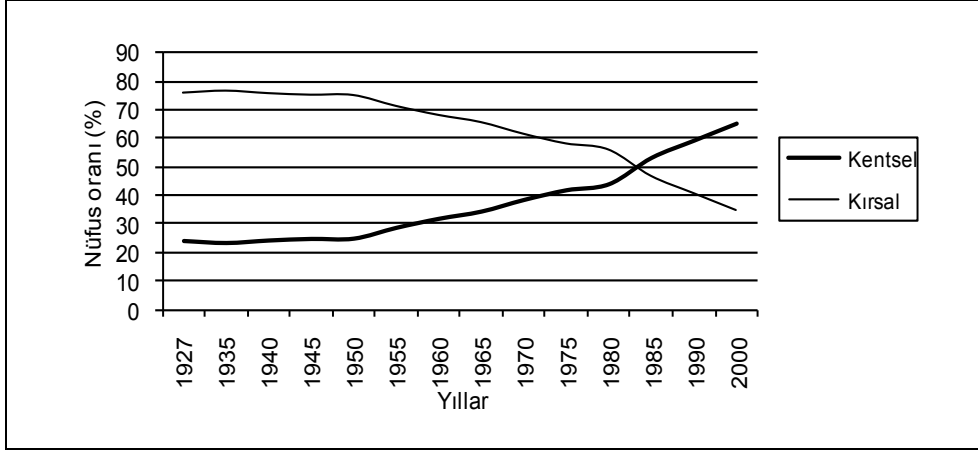
Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan ancak 1950'den sonra giderek hızlanan kırsal alandaki yapısal dönüşüme paralel olarak kırsaldan kentlere doğru gerçekleşen göçte çok ciddi artışlar meydana gelmiştir (Tekeli ve Erder, 1978:301; Keleş, 1983:38; Akkayan, 2002:39). Bu olgunun ortaya çıkışında iki temel etmenden söz edilebilir ki bunlardan birincisi, nüfusun sürekli artması ve artış hızının yüksek değerler göstermesi, ikincisi ise; tarımsal kesimde hızlı bir mekanizasyona gidilmesidir. Bu iki değişkene bağlı olarak toplumun kazandığı dinamik yapı, daha elverişli yaşam koşulları elde etmek arzusuyla ilişkili olarak bireyleri yeni arayışlara itmiş ve üst seviyede bir coğrafi nüfus hareketliliğine neden olmuştur (Tunçdilek ve Tümertekin, 1959:63; Tümertekin, 1968:4; Sencer, 1979:71; Özgür, 1998:33; Tandoğan, 1998:74; İçduygu ve Sirkeci, 1999:249; Özbay ve Yücel, 2001:13).

Kısaca ülke içindeki bu hareketlilik daha çok itici⁵ güçlerin etkisiyle, isteğe bağlı bir emek göçü şeklinde gerçekleşmiştir. Nitekim Türkiye’de ilk emek göçü dalgası olarak kabul edilen ve 1950’den sonra tarımda modernleşme politikalarının uygulanmasıyla başlayan kırdan kente kitlesel göç hareketleri, kentleşmenin asıl belirleyicisi olmuştur (Kartal, 1983:21; Sezal, 1992:52-53; İçduygu ve Sirkeci, 1999:250; Özbay ve Yücel, 2001:12). Türkiye’de özellikle 1960 sonrasında göreve gelen hükümetlerin ekonomik ve siyasi tercihleri (sermaye birikim süreçlerine yaklaşım ve iktidar-girişimci ilişkileri) doğrultusunda ithal ikameci endüstrileşme politikası uygulanınca, sermaye ve emeğin, dolayısıyla nüfusun yeniden coğrafi dağılımı sonucuyla karşılaşmıştır. Bu da ülke içindeki nüfus hareketlerine büyük ivme kazandırmıştır (Boratav, 1989:86). Böylece 1950 sonrasında hızla artan kentsel nüfus oranı, 1980’lerin ortalarında kırsal nüfusu geçmiş, 2000 yılında ise %65 düzeyine ulaşmıştır (Özgür, 2003:47; Keleş, 2004:58; Özer, 2004:51; Şekil 34).

1950-1980 periyodu için Türkiye’nin göç karakteristikleri hususunda belirtilmesi gereken süreçlerden biri de nüfusun uluslar arası göçe katılımıdır. Bu katılım sayesinde, işgücünün yıllık büyümesinin 1/3’ünün emilmesiyle, ülke içinde hareket eden nüfusun daha fazla artması bir anlamda engellenmiştir (Özgür, 1998:55). Nitekim işgücü talepleri doğrultusunda ve Türkiye’deki yetersiz sosyo-ekonomik kalkınma nedeni ile 1960’ların başından 1973’teki petrol krizine kadar Batı Avrupa’ya yönelen yoğun Türk işgücü akışı, 1973 sonrasında Arap ülkelerine, 1989 sonrasında ise eski Sovyetler Birliği’ne yönelmiştir (İçduygu, vd., 2001:43-44; Martin, vd., 2002:122-126; Mutluer, 2003:37-38).

Türkiye’de iller arası göçe katılan nüfusa dönemler itibariyle bakıldığında, Türk toplumunun yüksek düzeyli coğrafi hareketliliğine veya ne denli göç eğilimde olduğuna tanık olunmaktadır. Nitekim 1965 ve 2000 arasında ülke içinde iller arası göç eden nüfusun miktarı incelendiğinde, beşer yıllık her bir dönem boyunca 2.7 milyon ile 4.8 milyon arasında insanın söz konusu göçlere katıldığı saptanmaktadır (Çizelge 9). Veri olmayan 1990 ve 1995 arası dönemde de ortalama 4.4 milyon kişinin yer değiştirdiği ettiği varsayılırsa, Türkiye’de 35 yılda (1965 ile 2000 arasında) 25 milyon kişiyi aşan bir nüfus büyüklüğünün daimi ikametgahını değiştirerek iller arası (inter-provincial) göç ettiği ortaya çıkmaktadır.

Kaynak: DİE, 2003

Şekil 34. Türkiye’de kırsal ve kentsel nüfus gelişimi (1927-2000).

Kentlerdeki politik kökenli sokak çatışmalarının yarattığı güvensiz ortamın, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin ve sonrasındaki sıkı yönetimin etkisiyle 1975-1985 devresinde ülke içinde iller arası emek göçüne katılan nüfus nispeten azalmışsa da (Keleş, 2004: 59) 1985 sonrasında değişen koşullar altında iç göç tekrar sürekli artış eğilimi göstermiştir (Çizelge 9). Türkiye’de 1985 ve 1990 arasında, iller arası iç göçe katılan insanların sayısı 4 milyonu biraz aşarken, 1995 ve 2000 döneminde 4.7 milyonu bulmuştur. Bu periyotlarda göç oranları ise sırasıyla binde 81’e ve binde 78’e karşılık gelmektedir (Özgür, 1999:159-161). Üstelik bu sayılara il içinde (intra-provincial) göç edenlerin miktarları dâhil değildir. Bu nedenle 1985-1990 ve 1995-2000 dönemlerinde iller arası göç eden nüfustan ayrı olarak 3.241.587 kişinin de il içinde göç etmiş olması burada vurgulanması gereken diğer bir noktadır (Çizelge 9).

Türkiye’de yüksek düzeyli nüfus hareketlerinin mekânsal doğrultusu aslında çok çeşitli ve karmaşık değildir. Nitekim doğal koşulların çerçevesini çizdiği bölgesel düzeydeki sosyo-ekonomik eşitsizlikler, Türkiye’de iç göç akışlarını genelde doğudan batıya doğru yönlendirmiştir (Ritter ve Toepfer, 1992:269; Özgür, 1998:40; Özbay ve Yücel, 2001:22). Bu çerçevede kurak Orta ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ile dağlık Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgeleri batıya yoğun emek göçü vermiştir (Tümertekin, 1968:20-21; Cerit, 1986:99-101). Böylece 1950’li yılların başlarından itibaren doğudan batıya doğru ivme kazanan emek göçü sonucunda en fazla nüfus kaybına uğrayan bölgeler arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Karadeniz Bölgesi ile birlikte ilk sıralarda yer almıştır. Ne var ki, 1980’li yılların başlarından itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin iç göç profiline farklı bir ilave-boyut kazandıran husus, Türkiye’nin bu bölgelerinin özellikle kırsal kesiminden zorunlu göçlerin başlamış olmasıdır.

Çizelge 9. Türkiye’de iç göçler (1965-2000)

Dönem	Beş yaş ve üzeri nüfus	Toplam göç eden nüfus	Göç oranı (‰)	İl içinde göç eden nüfus	İl içi göç oranı(‰)
1965-1970	30.350.040	3.224.724	106	-	-
1970-1975	34.646.470	3.421.025	99	-	-
1975-1980	38.776.334	2.700.977	70	883.444	23
1980-1985	44.587.257	2.885.873	65	934.037	21
1985-1990	50.518.291	4.065.173	81	1.337.517	27
1995-2000	60.752.995	4.788193	79	1.904.070	31

Kaynak: Kocaman ve Bayazit, 1993 ve DİE, 1997.

Türkiye’de 1980’li yılların başında uygulanan sıkıyönetim ve ardından Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da baş gösteren iç çatışmalar, bir yandan yurt dışına sığınmacı (mülteci) göçlerine (Özbay ve Yücel, 2001:18), diğer taraftan da nüfusun yurtiçi yerinden olmasına (yeni göç dalgası) yol açmıştır. Bu durum, Türkiye’deki nüfus hareketlerine yeni bir göç olgusunun ilave olduğu anlamına gelmektedir (İlkkaracan ve İlkkaracan, 1999:305 ve 308). Yeni göç dalgası, cumhuriyetin ilk yıllarında devlete başkaldıran Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki bazı aşiret reisleri ve ileri gelenlerinin ikişer-üçer aileler halinde Anadolu’nun çeşitli bölgelerine sürgün edilmelerinden oldukça farklı bir zorunlu yer değiştirmedir. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki uygulamalarda önceden belirlenmiş nüfusun yine önceden belirlenmiş batı illerinde zorunlu iskâna tabi tutulması yasalar ile tanımlanmış ve bu yasalar ile zorunlu iskâna tabi tutulan nüfusun geride kalan malları için de yapılacak işlemlere açıklık getirilmiştir. Oysa son dönemki zorunlu göçlerde bu düzenlemelere rastlanmamaktadır. Dolayısıyla bu yeni göç olgusunun emek göçü ve önceki zorunlu göçlerden bazı farkları vardır. Bu farkların en belirgin olanları, zorunlu göçün iç çatışmalardan kaynaklanan, çatışmanın şiddetiyle artan, geniş bir alana yayılan, önemli miktarda nüfusu ilgilendiren ve plansız-düzensiz bir yapıda olmasıdır (İHD, 2000; Özbay ve Yücel, 2001:26). Çatışmanın neden olduğu yerinden olmanın (conflict-induced displacement) isteğe bağlı emek göçü ile olan bağlantıları hususunda ise şunlar söylenilebilir: Zorunlu yer değiştirme zaten süregelen iç göçün büyüklüğünü artırmıştır; zorunlu göçün akış doğrultusu emek göçünününe benzemektedir ve YON’lar yerleşmek için batıya giden daha önceki göç edenlerin deneyimlerinden yararlanmışlardır.

- Mevsimlik Yer Değiştirmeler

Türkiye’de il içinde veya iller arasında gerçekleşen ve devamlı oturma yerini değiştirmek gayesiyle gerçekleşen göçler konusuna girmeden önce, bu olayın bir provası niteliği taşıyan mevsimlik nüfus hareketlerine kısaca değinmek gerekebilir.

Türkiye’nin bazı kırsal kesimlerinde ve kentsel yerleşmelerinde, değişik iş kollarında ve değişik zamanlarda, ek işgücüne ihtiyaç duyulmaktadır. Turizm, inşaat, yükleme-

boşaltma, orman işçiliği, seyyar satıcılık, ticari tarımsal faaliyetin çeşitli aşamalarında (*kazma, sulama, toplama, nakletme vb.*) bu ihtiyaç kendini göstermekte ve bir kısım nüfusun genelde yaz mevsimini esas oturdukları yerler dışında bulunmaya teşvik etmektedir.

Mevsimlik harekete katılanlardan niteliksiz tarım işçisi durumundakiler, basit sulama işlerinde, pamuk, tütün ve mısır çapasında, zeytin, fındık ve narenciye gibi ürünlerin toplanmasında, soğan, buğday, şekerpancarı ve pirinç gibi ürünlerin hasadında doğan işgücü talebini kapatırlar. Bu tip işlerde çalışanların çalışma, dolayısıyla göçle gittikleri yerlerde kalma süreleri, değişik kültür bitkilerinin üretim süreçleri ve ek işçi açığına bağlı olarak birkaç ay ile sınırlıdır. Göçe katılanlar çalışabilecek yaşa ulaşmış, kadın, erkek ve çocuklardan oluşmaktadır. Tarım işçilerinden belli bir zaman zarfında deneyim, bilgi ve değişik iş kollarında faaliyette bulunabilme yeteneği kazanmış olanları, yılın neredeyse yarısını daimi ikametgahları dışında geçirir olmuşlardır.

Daha çok kasaba ve kentlerde veya bayındırlık hizmetlerinin yoğunlaştığı yerlerde inşaat işçiliği, yol ameleliği, seyyar satıcılık yapmak üzere göç eden erkek nüfusun evlerinden ayrı kalma süreleri, sözü edilen yerleşmelerin verdiği iş imkanlarıyla paralellik gösterir. Bu tip göçlerde kaynak bölge ile hedef bölge arasındaki mesafenin artmış olması dikkat çekicidir.

Tarım dışı iş kollarında nitelikli eleman olarak mevsimlik çalışan nüfusun gittikleri yerde kalış süresi yılın $\frac{3}{4}$ 'üne kadar uzayabilir ve bunların hemen hemen tamamı erkeklerden meydana gelmektedir. İnşaat ustalığı, boyacılık, sıvacılık, turistik tesislerdeki hizmet faaliyetlerinde çalışanların durumu buna uymaktadır. Bu gruptakilerin daimi göçlere katılma payı oldukça yüksektir (Şen, 1984: 5).

- İç Göçler

Türkiye'de insanların ülke içinde daimi olarak yer değiştirmesi, belirli ölçüler içinde gerçekleşse de tarihi dönemlerden beri varolan bir olgudur. Ne var ki, gelişmiş ülkelere göre endüstrileşme ve kentleşme aşamasına gecikmeli olarak girmiş Türkiye'de, cumhuriyetin ilk yıllarında büyük merkezlere doğru yönelmiş nüfus akınları, 1950'li yıllardan itibaren ivme kazanmıştır ve halen de devam etmektedir.

Türkiye Cumhuriyet'inin kuruluşundan sonra gerçekleştirilen ikinci nüfus sayımında (1935) bir milyonu aşan bir nüfus grubunun (*toplam nüfusun binde 68'i*) yaşadığı ilden başka illerde doğmuş olduğuna işaret etmektedir. 1960 sayımında başka illerde doğanların sayısı 3 milyonu aşarken toplam nüfustaki oranı da binde 110'u bulmuştur. 1990'da ise, 13.3 milyon insanın yani nüfusumuzun binde 236'sının doğduğu il dışında yaşamakta olduğu

belirlenmektedir. Bunun anlamı, her dört kişiden birinin doğduğu yerden başka bir yerde hayatını sürdürdüğüdür.

Doğduğu yer dışında yaşayan nüfusun yarıdan fazlası İstanbul, Ankara ve İzmir illerinde sayılmışlardır. Adana, Antalya, Aydın, Bursa, İçel, Kocaeli ve Manisa illeri de dikkate alındığında, doğduğu il dışında yaşayan 10 kişiden 7'sinin zikredilen bu illerde yerleşmiş olduğu gerçeğiyle karşılaşılır.

Son yıllarda iller arası göçe katılan nüfus hakkında daha ayrıntılı ve sağlıklı bilgiler elde etme imkanı doğmuştur. DİE'nin verilerine göre, 1965-2000 (1990-1995 dışında) arasındaki dönemde, ülke nüfusunun binde 65 ile 106 arasında değişen oranlardaki bölümü (2.7 ile 4.8 milyon kadar nüfus), beşer yıllık sayım dönemlerinde iller arası göçe katıldığı ortaya çıkmaktadır (Çizelge 9).

Yukarıdaki çizelgeden her yıl ortalama 540 bin ile 940 bin arasında değişen miktardaki insanın göç ettiği ve 25 yıllık bir sürede bu harekete katılan nüfus miktarının 21 milyonu aştığı anlaşılmaktadır. Bu rakama 1990-1995 dönemi dahil değildir. Sayım olmayan bu dönem için de 4 milyon insanın göç etmiş olabileceği varsayılırsa ülke içinde iller arasında yer değiştiren nüfus miktarı rahatlıkla 25 milyon kişiyi bulacaktır. Bu rakamlarda il içindeki göçler yoktur. 1975-2000 periyodunda TÜİK'in istatistiklerine göre 5 milyonun üzerinde de il içinde yer değiştiren nüfustan bahsedilebilir (Çizelge 9). Bu durumda ülkedeki gerçek yer değiştirmenin boyutları 30 milyon boyutuna erişir. Bu görünüm, bir bakıma Türkiye'de nüfusun yeniden dağıldığını ve yer değiştirmelerin rakamsal boyutunun pek çok soruna yol açabilecek büyüklükte olduğunu ima etmektedir.

Ülkede genel olarak nüfusun aşırı hareketliliği dikkati çekmekle birlikte, bu harekette bazı yerler nüfus kaybeden, diğer bazı yerler ise nüfus kazanan mekânlar konumundadır. Ülkemizdeki göç olayına bu açıdan yaklaşıldığında, genelde *Türkiye'nin doğu yarısından batı yarısına bir nüfus akışı olduğu gözlenir* (Şekil 35 ve 36). Başka bir söylemle *Türkiye'de göç akış doğrultusu; doğu, orta ve kuzey bölgelerden batı ve güney bölgelerine doğrudur*. Yoğunluğu ve zamanı değişmekle birlikte, bu ana yapı hemen her dönemde karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz göç yoluyla yer değiştiren nüfusun, ülkenin doğu yarısındaki her ilden aynı miktar ve oranda bu olaya katıldığı, diğer taraftan göçün ulaştığı yerlerin de bu gelenleri eşit şekilde paylaştığı söylenemez.

Türkiye'de göç ile nüfus kazanan yerler, endüstri ve alt yapısı gelişmiş, çeşitli faaliyetlere imkân tanıyan (İstanbul, Ankara, Kocaeli, Bursa, İzmir, İçel ve Adana gibi) illerdir. Antalya ve Muğla illeri de kültürel ve turistik iş alanları sayesinde bu gelişmiş iller

arasına katılabilir. Bunun tersi olarak Doğu, Güneydoğu, Karadeniz ve kısmen Orta Anadolu illeri dışarıya önemli oranda nüfus göndermektedir.

Türkiye'deki göç olaylarında, göç-mesafe ilişkilerinde de söz edilebilir. Genel olarak insanlar çekim gücüne sahip, değişik iş imkânları sunan ve en yakında bulunan yerlere yönelme eğilimi içerisindedirler. Daha iyi yaşam koşulları arayan nüfusun öncelikle doğduğu, büyüdüğü ata toprağı civarındaki yerleri göç edilecek merkez olarak seçmeleri, bir ölçüde doğal karşılanmalıdır. En yakındaki merkezlerin kabul edebileceğinin üzerinde bir nüfus söz konusu olduğunda, göç edilen bu merkezlerden de dışarı gidişler artmaktadır (Tümertekin, 1968: 73).

Ülkemizde geçmiş dönemlerde sadece İstanbul, Ankara ve İzmir'in kuvvetli çekim gücüne sahipti ve diğer iller kendilerine yakın illerden nüfus almaktaydı. Oysa son yıllarda adı geçen 3 il dışında, *iş olanaklarıyla nüfus barındırma kapasitesi yükselmiş illerin sayıca artışı, göç olayında mesafenin ikinci plana itildiğine işaret etmektedir.* Bursa, Kocaeli, Antalya, Mersin, Adana gibi illerde bu durumu açıkça görmek mümkündür. Mesela bunlardan Kocaeli 40 yıl kadar öncesinde, İstanbul, Sakarya, Bursa ve Bolu gibi çevre illerden önemli miktarda nüfus toplayan bir il durumundayken, bugün göç etki alanı Artvin, Kars, Erzurum, Ağrı, Muş gibi ülkenin en doğusundaki illere kadar uzanmıştır.

Türkiye'deki iç göçlerde büyük yerleşim merkezlerine doğru bir eğilim çok belirgindir. Özellikle nüfusu 100 bini aşmış kentler ve metropoller bu konuda tartışmasız bir üstünlüğe sahiptirler. Türkiye'de göçün işleyişinde uzunca bir süre kırsal yerleşim birimlerinden, çoğunlukla il ve ilçe merkezi özelliği gösteren kasaba, şehir ve metropollere nüfus akışı olmuştur. Ancak son yıllarda göçün kentten kente boyut kazandığı saptanmaktadır (Akşit,1998: 26).

Türkiye'de kadınların göçe katılımı İslam geleneği olan ülkelere göre yüksektir. Önceleri göç edenler arasında erkekler (1960'da %61) çoğunlukta iken, manzara son yıllarda biraz değişmiştir (1990'da erkekler %55 oranında). Ancak kadın nüfusun hareketi hemen her zaman gecikmeli olarak sonradan veya evlilikler yoluyla olmuştur.

Göç edenlerin çoğunluğu 25-44 yaşlar arasındakilerdir (%40). Göçe katılanların eğitim seviyeleri düşüktür. Bu nüfusun %13'ü okuma-yazma bilmezken, %47'si ancak ilkokul mezunudur. Doğu ve Güneydoğu illerinde bu oranlar daha da düşmektedir. Mesela Siirt'ten ayrılanların 1/3'ünün okur-yazar olmaması bu durumu açıkça göstermektedir.

Türkiye’de göç olayının hız kazandığı 1950’li yıllarda, bu olayla en fazla nüfus veren illerin Karadeniz bölgesinde yer aldığı belirlenmektedir. Ülkenin Doğu ve Güneydoğu bölgesi, 1950-1960 arasında yer değiştirme olaylarına nispeten daha az katılmıştır.

1965-1970 döneminde Orta Karadeniz, İç Batı Anadolu ile Orta Anadolu’nun doğu yarısındaki illerde göçün fazlaca etkili olduğu, Doğu, özellikle Güneydoğu Anadolu’da belirgin bir hareketlenme yaşandığı, 1970-1975 devresinden itibaren de Karadeniz bölgesinin göç yoğunluğu konusundaki ilk sıradaki yerini bu bölgelere bıraktığı gözlenmektedir. Kars, Ağrı, Tunceli, Erzurum, Bingöl, Muş, Şanlıurfa ve Mardin bu bakımdan dikkat çeken illerin başında gelmektedir.

Yine 1975-1980 devresinde Sivas, Çorum ve Yozgat gibi Orta Anadolu illerinin göçle nüfus kaybının yüksek düzeyde olduğu söylenebilir. 1980-1985 arasındaki 5 yıllık dönemde Kars, Erzurum, Tunceli, Ağrı, Muş ve Sivas’ın içinde bulunduğu ve çoğunluğunu Doğu Anadolu’nun kuzey kesimindeki iller yoğun şekilde göç vermeye devam etmişlerse de, göçle nüfus veren diğer illerde oransal bir tekdüzelik göze çarpmaktadır. 1985-1990 devresindeyse, 1965 sayımından 1985’e kadar ülke geneli ve iller ölçüsünde etkinliği zayıflayan bir eğilimde gördüğümüz göç olayları tekrar hız kazanmış, boyutları artmıştır. Erzurum, Kars, Bingöl, Siirt illerinde çok belirgin, fakat diğer Doğu Anadolu illeriyle birlikte Karadeniz ve Orta Anadolu (özellikle Sivas ve Yozgat) illerinde de göç ivme kazanmıştır. Sadece Kars ve Erzurum illerinden ayrılan nüfus miktarı 250 bini aşmıştır.

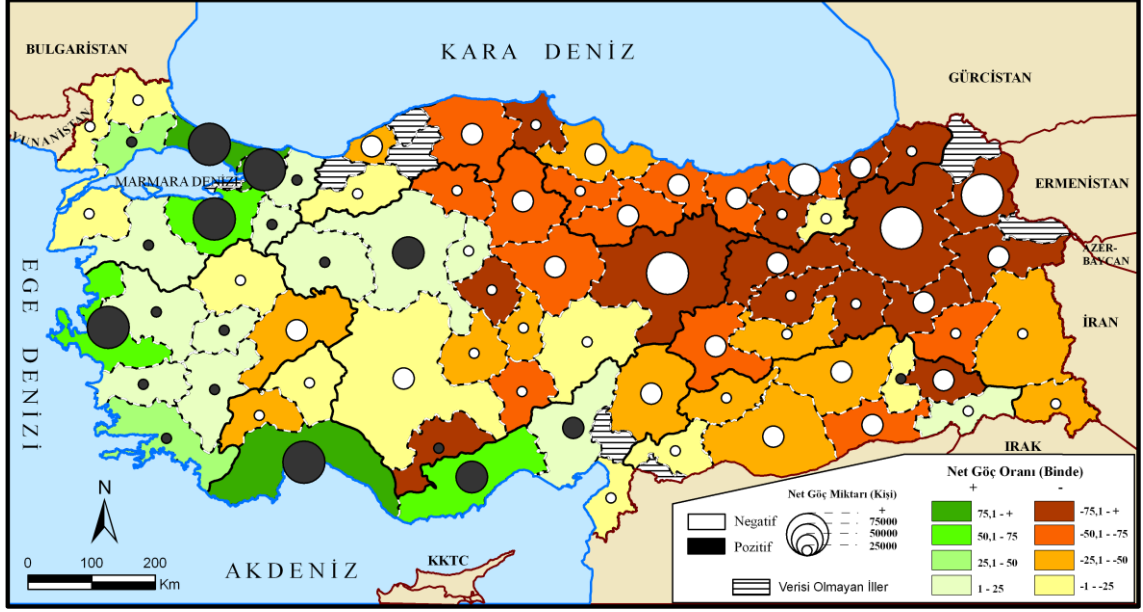
Ülke genelinde göç eden nüfusun %25’ini Doğu ve Güneydoğu illeri, %18’ini Karadeniz bölgesi illeri verir olmuştur. Kabaca bu üç bölgeden 2 milyona yaklaşan bir nüfus kitlesi 5 yıl zarfında ayrılmak zorunda kalmıştır (yılda ortalama 400 bin kişi).

Türkiye’de göç yoluyla nüfusu daha da artan, başka bir deyişle göç eden nüfusu cezbeden illerin başında tartışmaya yer bırakmayacak şekilde İstanbul gelmektedir. İstanbul ili sadece 1965-1990 arasındaki 25 yıllık dönemde göç olaylarıyla 2.250.000 nüfus kazanmıştır. Bu il tek başına, yer değiştiren nüfusun %14’ünün toplandığı bir alan özelliği taşımaktadır. Yani göçe katılan her 7 Türkiye Cumhuriyeti vatandaşından birisi İstanbul’un yolunu tutmuştur. İstanbul ili her yıl ortalama 50 binin altına düşmemek üzere zaman zaman 150 bine yaklaşan (1985-1990 arası 131 bin kişi) bir nüfusun eklendiği bir göç yoğunlaşma alanıdır. 1990 sayımında İstanbul ilinde yaşayanların %58’inin başka illerde doğmuş olması da göçün bu ildeki etkinliği konusunda bize ipuçları vermektedir.

1955-1960 devresinde ilk defa çekim gücü kendini göstermeye başlamış olan Bursa ili, son yıllarda göç alan iller arasında ön sıralardaki yerini almıştır. Benzer şekilde Marmara bölgesindeki bir diğer il olan Kocaeli de 1975-1980 devresinden itibaren, endüstrileşmeyle

birlikte önem kazanmaya başlamıştır. Her iki ilin de ortak özellikleri, Türkiye'nin her yerinden az çok nüfus kabul etmelerinin ötesinde, İstanbul, Ankara, Erzurum ve Kars'tan yoğun şekilde göç almalarıdır.

Şekil 35. Türkiye'de net göç oranlarının coğrafi dağılımı (1985-1990)

İstanbul'un Türkiye çapındaki çekim alanına karşılık, 1975-1980 dönemine kadar bu ilin ardından gelmiş olan Ankara'nın daha bölgesel bir göç etki alanı vardır. Ankara, Orta Anadolu'nun özellikle de Çorum, Çankırı, Yozgat ve Kırşehir kökenli vatandaşların birinci derecede itibar ettiği bir yer durumundadır. Türkiye genelinde Ankara ilinin göç edilen yerler sıralamasındaki yeri 1975'den itibaren değişmiş ve Ankara ili sıralamada alt sıralara gerilemiştir. 1985-1990 döneminde 70 bin net göç kazancıyla sıralamada 7. il olabilmiştir. 1965-1970 devresinde Ankara'ya bu son anılan dönemdeki miktarın 3.5 katı insan geldiği düşünülürse, gerileme kendiliğinden ortaya çıkmış olur.

Orta Anadolu bölgesinde zaman zaman Kayseri ve Konya illeri göç yoluyla nüfus kazanan iller arasında yer alsalar da, 1980'den sonra bu iller göçle nüfus kaybeden iller grubuna dâhil olmuşlardır. Bu bölgede silik de olsa uzun süreden beri Eskişehir ilinin net göç değerleri pozitifdir. Eskişehir ili, Afyon, Kütahya ve Bileciklilerin yöneldiği bir idari ünedir.

1975'den sonra en fazla göç alan iller sıralamasında ikinciliğe yükselen İzmir, büyük ölçüde Ege bölgesi illerinden ve Mardin'den gelenleri kendine çekmeyi bilmiştir. 1965-1990 arasında göç ile 600 bin kişinin geldiği İzmir, sadece 1985-1990 devresinde 150 bin kişiye yurt olmuştur ve İzmir iline her yıl bir Hakkâri veya Bartın şehri eklenmiştir. Ege bölgesinde

Muğla ve Aydın illerinin göçle gelen nüfusu kabul kapasitesi İzmir'in çok altında kalmaktadır (*İzmir binde 64, Muğla 33, Aydın 27 net göç oranına sahiptir*).

Akdeniz bölgesinde önce Adana, sonraları onu geçen İçel ve turizmin devreye girmesiyle Antalya illeri nüfus çekim ve toplanma alanları meydana getirmektedir. Bu illerden Adana, göç olaylarından net kazancı fazla olmasa da, kademeli göçlerde basamak özelliği taşıması ve gelenlerin 2/3'ünün Güneydoğu kökenli olmasıyla dikkati çekmektedir. Adana ilinin İçel, İstanbul, Antalya, Ankara ve Bursa illeriyle nüfus değiş tokuşunda zararlı çıkması, göç olayında Adana ilinin basamak olarak kullanılmasını doğrulayan bir durumdur.

Yaklaşık %40 oranında Güneydoğu'dan gelenlerin tercih ettiği İçel ili ve onun merkezi Mersin şehri, son yılların en gözde çekim yerleri arasında yer almakta, orta ve kısa mesafeli göçlerin önemli bir varış noktasını oluşturmaktadır.

Antalya ise, tıpkı İçel gibi göçle hızlı bir nüfuslanma süreci yaşayan iller arasındadır. Genelde orta mesafeli göçlerin son durağı olan bu il, Burdur, Isparta, Konya, Ankara, fakat aynı zamanda Siirt ve Diyarbakırlıların ilgi odağı halindedir.

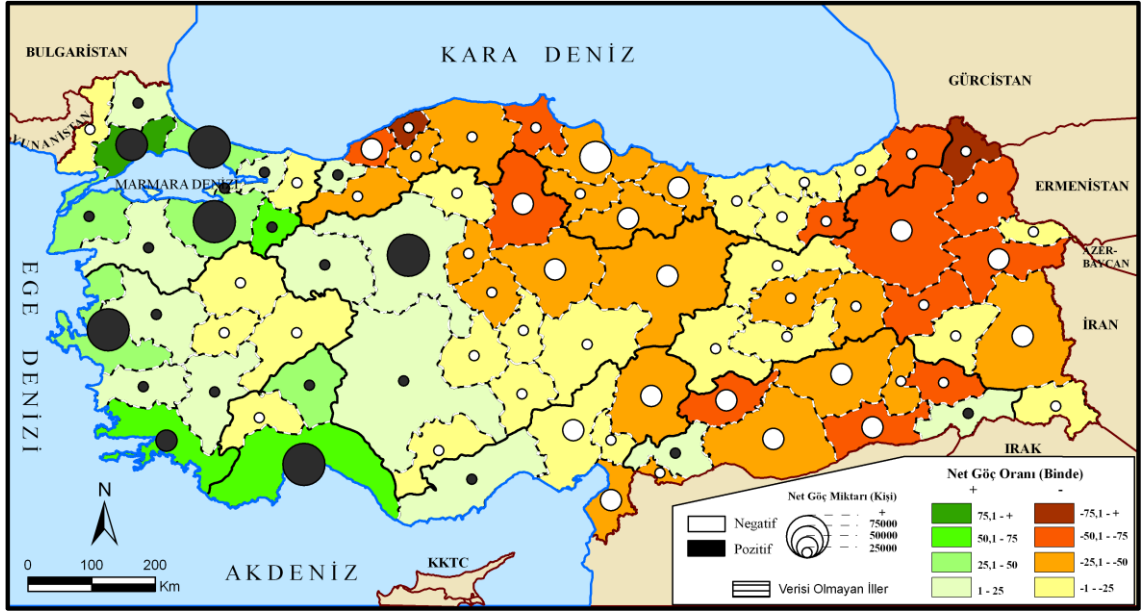
Türkiye'de dönemler itibariyle sayılar değişmekle beraber, her dönemde 45-50 ilden mutlak olarak, çoğu denize kıyısı bulunan ve ülkenin batı yarısındaki 20-25 ile nüfus göç etmektedir. Bu açık tablonun içinde iki il bulunmaktadır ki; bunlar uzunca bir süre nüfusunu dışarıya göçle kaptırdığı halde, 1980'den sonra durumu tersine dönerek, göç alan il özelliği kazanmışlardır. Denizli ve Bilecik illerine devletin uyguladığı başarılı ve yerinde kalkınma teşvik ve tedbirleri sayesinde, göç olayı tersine çevrilmiştir (Şekil 30).

Bazı bilim adamlarının savunduğu *ekonomik gelişme arttıkça iç göçler de artar* görüşü, ülkemiz için de geçerli gibi gözükmektedir. Büyük Sanayi Devrimi'nden sonra Avrupa'da olduğu üzere, ekonomik kalkınmanın Türkiye'de bölgeler arasında büyük farklarla gerçekleşmesinin doğurduğu göçler, fakat aynı zamanda genel mânâda ülkenin makro göstergelerinin kalkınmayı göstermesi, toplumun daha uzun bir süre göçleri konuşacağıının işaretidir.

Bu çerçevede göç, kaçınılmaz bir sosyo-ekonomik bir süreç olduğuna göre, sorun göçten değil, onun belli yerlere çok yoğun şekilde ve kısa bir zaman diliminde gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır. Onun içindir ki, aşırı nüfus akınlarına hazırlıksız yakalanan birçok yerleşme, plansız ve sağlıksız şehirleşmenin yarattığı sorunlarla uğraşmak zorunda kalmaktadır.

Şekil 36. Türkiye’de net göç oranlarının coğrafi dağılımı (1995-2000)

Neredeyse baskın şekilde ve artan bir tempoda büyük şehirlere yığılan insan kitleleri, başlangıçta konut (genel anlamda barınma) ihtiyacını karşılamak, sonraları rant elde etmek üzere, devlete veya kişilere ait araziler üstünde izinsiz yapılar yaparak, içinden çıkılması çok zor bir gecekondu ve/veya şehircilik sorunu yaratmışlardır. 1970’li yıllarda başkent Ankara’daki konutların %72’sinin gecekonduculardan meydana geliyor olması, göç-gecekondulaşma ilişkisini çarpıcı olarak ortaya koymaktadır.

Şehre gelenlerin tek sorunu başlarını sokacakları bir ev bulmak değildir ve bu insanların çok çeşitli hizmetlere de gereksinimleri vardır. Su ve elektrik temini, kanalizasyon, ulaşım sistemleri, temizlik ve çöp toplama, güvenlik, sağlık, eğitim ilk akla gelen acil ihtiyaçlardır. Her yıl büyükçe bir şehrin eklendiği İstanbul’a, orta büyüklükte şehirler kadar insanın geldiği İzmir’e, Mersin’e, İzmit’e, Ankara’ya, Antalya’ya bu hizmetleri götürmek hiç de kolay değildir. İşte bu zorluktur ki, günümüz büyük şehirlerini, metropollerini çekilmez hale getirmiştir.

Göçle birlikte toplumsal değişim ve yeni ortamlara uyum sorunları da gündeme gelmektedir. Sağlıksız ortamlarda, bin bir güçlükler içinde yaşayan, ne köylü kalabilen ne de şehirli olabilen göç insanı, yeni bir kültür ve hayat tarzı doğurmaktadır.

3.2.4.9. Türkiye’nin Uluslar arası Göç Hareketleri

- Türkiye’den Yurtdışına Olan Göçler

Türkiye'den başka ülkelere göç edenlerden önemli bir bölümü, 1923 Lozan antlaşması uyarınca, Türkiyeli Rumlarla Yunanistanlı Türklerin mübadelesi esnasında ülkeyi terk etmişlerdir(150 bin kişi kadar). Yurtdışına yönelen bir başka göç hareketi, 1948'de İsrail devletinin kurulmasıyla bu ülkeye olmuştur. 1948-1954 yılları arasında Türkiye'yi bırakıp İsrail'e yerleşenlerin sayısı 30 bini aşmıştır (Darkot, 1956: 87).

1960'lı yılların sonlarında, belli şartlarla göçmen kabul eden Avustralya, Kanada ve ABD'ne yerleşmek üzere gidenler olmuştur. Bu grupla ilgili kesin rakamlar vermek çok güçtür. Ancak Avustralya'ya gidenlerin sayısının 60 bine ulaştığı sanılmaktadır (Tandoğan, 1994: 52).

II. Dünya Savaşı sonrası Batı Ekonomilerinde meydana gelen hızlı ekonomik büyüme ve sermaye birikimi 1950'li yılların başlarında bu ülkelerde işsizliğin hemen hemen ortadan kalkmasına, hatta özellikle endüstri kesiminde işgücü açığına yol açmıştır. Savaş sonrasında Fransa, Almanya ve İsviçre'ye gerçekleşen 1950-1960 arasındaki göçlere Türkler katılmamışlarsa da 1961'de F.Almanya ile Türkiye arasında yapılan bir anlaşma ile Avrupa ülkelerine düzenli olarak gerçekleşen işçi göçü (1476 kişi ile) başlamıştır. Bu hareket 1973 yılında 103.793 kişi boyutuna ulaşmıştır. Böylece siyasi nedenlere dayanmayan, ekonomik kökenli yurtdışı göç hareketi ülke gündemindeki yerini almıştır. 1961-1987 arasında, İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığıyla F.Almanya'ya 657.917 kişi gitmiştir. Gidenlerin % 98'i 1961-1973 yılları arasında bu ülkeye giriş yapmışlardır. 1973 petrol bunalımından sonra F.Almanya'ya ve diğer Avrupa ülkelerine yönelen çalışma amaçlı göçler yavaşlamış, hatta durma noktasına gelmiştir. Resmi kayıtlara yansıyan ve 1988'e kadar geçen 27 yılda 812.000'e varmış olan Avrupa'ya çalışmaya giden Türk nüfusunun % 96'sı 1974'e kadar olan 13 yılda bu harekete katılmıştır. Ancak kaçak yollardan Avrupa ülkelerine gidenlerin miktarı da 120.000-150.000 arasında tahmin edilmektedir. Böylece 1970'lerin başlarında yurtdışına işçi göçü, Türkiye'de işgücündeki yıllık büyümenin yaklaşık 1/3'ünü emecek duruma gelmiştir.

Almanya ile birlikte, Fransa, Avusturya, Hollanda, Belçika, İsviçre, Danimarka, İngiltere, Türk nüfusunun çalışmaya gittiği diğer Avrupa ülkeleridir. 1970'li yılların ortalarında Avrupa ülkelerine Türkiye'den göçün ağırlığı işçi eşleri ve diğer aile fertlerine kaymıştır. 1974'den itibaren Avrupa kapıları büyük ölçüde Türk işçilerine kapanırken, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine bayındırlık işlerinde çalışmak üzere, Türk müteahhitlik firmaları tarafından işçi götürülmeye başlanmıştır. 1989'a kadar 500 bine yakın Türk insanı (*ki hemen hemen tamamı erkek nüfus*), Libya ve Suudi Arabistan başta olmak kaydıyla, Irak, Ürdün, Kuveyt gibi Arap ülkelerine gitmiştir. Buna göre 1974'ten sonra ülke sınırları dışına çıkanların % 91'inin Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki bir kısım ülkelere gittikleri belirlenmektedir.

Avrupa ve Arap ülkelerine gidişlerin işleyiş ve sonuçları bakımından farklılıklar gösterdiği söylenebilir. Bugün Avrupa'da özellikle Almanya'da yoğunlaşmış bir yerleşik Türk nüfusu, o ülkelerde kök salmışlar, bunlar arasından Alman vatandaşı olanlar çıkmış, kendilerine ait iş yerleri kurmuşlar, hatta belediye meclisi üyesi, parlamenter seçilenler olmuştur⁴. Oysa Arap ülkelerine giden inşaat işçileri, aileleri Türkiye'de kaldığından ve inşaat sektörünün geçici oluşu nedeniyle geri dönmüşlerdir.

1991 sonrası yani Sovyetler Birliği'nin dağılmasını müteakip, eski birlik üyesi ülkelerde, Türk firmaları işler almış ya da kurmuşlar ve buralara çalışma çağındaki nüfusu götürmüşlerdir. Kendi adına ticari ve endüstriyel faaliyetlerde bulunan kimseler, Rusya Federasyonu, Azerbaycan, Kazakistan gibi ülkelere ailelerini de götürmüşlerdir.

1960'dan sonra resmi istatistiklere yansıyan ya da yansımayan 1.5 milyon kişilik bir nüfusun yurtdışına gittiği söylenebilir. Halen yaklaşık 4 milyonu AB ülkelerinde, 300.000'i Kuzey Amerika'da, 200.000'i Orta Doğu'da, 150.000'i de Avustralya'da olmak üzere, 5 milyon civarında Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı yabancı ülkelerde yaşamaktadır (http://www.mfa.gov.tr/yurtdisinda-yasayan-turkler_.tr.mfa).

- Yurtdışından Türkiye'ye Olan Göçler

Türkiye, cumhuriyetin ilanından bu yana önemli miktarda göçmen alması nedeniyle, göçmen kabul eden ülke konumuna gelmiştir. Göçmen, mübadil ve sığınanların sayısı 1923-1989 arasında 2 milyonu aşmıştır (Doğanay, 1994: 193). Bu miktarın 1.2 milyonu 1960'a kadar ülkeye giriş yapmış ve gelenlerin sayısı % 55'i 1923-1935 devresinde bu girişi gerçekleştirmiştir. 1935-1940 arasında 175.000 olan göçmen sayısı, 1941-1949 yılları arasında 40.000'e gerilemekle birlikte, 1950-1951 yıllarında tekrar artarak 155.000 kişi seviyesine erişmiştir. 1955'e kadar nispeten sakin geçen kısa bir devrenin ardından 1955-1960 arasında 156.000 kişinin ülkemize geldiği belirlenmektedir. 1989-1990 devresinde önemli miktarda bir nüfus kitlesi (*345000 kişi kadar*) daha Türkiye'ye gelmiştir. Ancak bu son gelenlerin 130.000 kadarı geri dönüş yapmıştır.

1923-1924'te mübadele edilen Yunanistan Türklerinin, 1950-1951'de Bulgaristan göçmenlerinin, 1954'ten sonra da eski Yugoslavya'dan gelenlerin sayısal bir üstünlük sağladıkları gözlenmektedir. 1989 yılında Bulgaristan'dan ikinci bir göçmen dalgası daha gelmiştir. Balkan ülkelerinden Türkiye'ye yönelen nüfus hareketlerinin siyasi kökenli ve

⁴ Ekonomik alanda, birçok Türk vatandaşı, işçi konumundan çıkarak işveren konumuna geçmiş bulunmaktadır. Avrupa'daki Türk işletmelerinin sayısı 140.000 civarındadır (Almanya'da 70.000). Bu işletmeler, yaklaşık 640.000 kişiye istihdam sağlamaktadır (Almanya'da 330.000). Bu işletmelerin yıllık toplam cirosu 50 milyar Avro'yu aşmıştır (Almanya'da 32,7 milyar Avro). Son istatistiklere göre, Batı Avrupa'daki Türklerin tüketim harcamaları 22,7 milyar Avro'dur.

geçmişte Osmanlı idaresinde kalmış bir kısım devletlerin, toprakları üzerinde varlığını sürdüren Türk azınlığı, buralardan uzaklaştırmak, asimle etmek ve zaman zaman devletimizi sosyal ve ekonomik zora sokmak gayesiyle uyguladıkları sistemli çabaların bir sonucu olduğuna şüphe yoktur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında en fazla göçmenin Yunanistan'dan gelmesine karşılık (408.000'i 1960'dan önce olmak üzere 425.000 kişi kadar) Bulgaristan göçmenlerinin payı son göçlerle bu ülkeyi geçmiş (yaklaşık 915.000 kişi) ve % 42'ye ulaşmıştır. Yugoslavya göçmenlerinin %26 (562.000 kişi), Romanya'dan gelen 210 bin kişinin payı da %10 kadardır. Eski SSCB., Afganistan ve Çin gibi ülkelerden gelenlerin Türkiye'ye dışarıdan gelen göçmenler içindeki oranı %2.5'den ibarettir. İran'da şahın devrilmesi, İran-İrak savaşı (1979-1988), Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali, Bosna'daki iç savaş, Körfez savaşı sonrasında ülkemize sayıları tam tespit edilemese de sığınanlar olmuştur.

Uzun süre uluslar arası göç hareketlerinde göçmen veren ülke olarak bilinen Türkiye, geçmiş birkaç on yılda bu özelliğinin yanına, göçmen kabul eden ve geçiş ülkesi olma özelliklerini de katmıştır (Gülçür ve İlkaracan 2002; İçduygu 2004, 2010; Kaşka, 2006; Kirişçi 2003; Südaş ve Mutluer 2008). Küreselleşen dünyada özellikle eski Sovyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasından sonra ortaya çıkan politik değişim, kötü ekonomik durum ve toplumsal çözülme; sınır kapılarının açılmasıyla esnekleşen seyahat olanaklarıyla birleşmiş, dağılan bu ülkeler topluluğundan 1989 sonrasında Türkiye'ye yönelen ulus aşırı göç hareketlerini tetiklemiştir. Doğu Avrupa ve eski SSCB vatandaşlarının dolayısıyla da Rusların Türkiye'ye doğru hem çalışma ve bavul ticaretiyle ekonomik hem de tatil amaçlı yaptıkları kısa süreli hareketler, zaman içerisinde etki alanı ve kapsamı çok daha genişleyen bir sürece dönüşmüştür. Bu hareketlere katılanların geçmişte Türkiye'ye gelen kalıcı göçmenlerden farkı, mekik göçü de denilen (Erder 2010) salınımlı seyahat paterni veya döngüsel göçmenlerin Türkiye ile Rusya arasında periyodik gidiş-gelişleriyle karakterize edilmeleridir (Erder 2010; Gülçür ve İlkaracan 2002).

4.NÜFUSUN DAĞILIŞI ve YOĞUNLUĞU

4.1.Nüfus Yoğunluğu Kavramı

Nüfus yoğunluğu, insan ile alan ilişkisini yansıtan, nüfusun mekânsal dağılımında, doğal ve beşerî pek çok faktörün oynadığı rolü aksettirmeye çalışan bir kavramdır. Basit olarak söylenecek olursa nüfus yoğunluğu, belli bir ünitenin alanı ile oradaki nüfus arasındaki oransal ifadedir. Yoğunluk, nüfusta sıklaşma derecesidir. Belli bir alanda yaşayanların sıklaşması, insanların birbirine yakın olma düzeyi; sosyal ve ekonomik zenginliklerin mekânsal dağılımının bir sonucudur. Nüfus yoğunluğu, aynı zamanda nüfusun çevre üzerindeki baskısını ölçebileceğimiz bir ölçüt özelliği de taşımaktadır.

Bir ülkenin nüfusu demografik, ekonomik, politik süreçlerin sonucunda, o ülke mekânı üzerinde sürekli olarak yeniden dağılmaktadır (Tekeli, 2005: 85).

Aritmetik, fizyolojik, tarımsal kavramları, insanın üzerinde yaşadığı, ondan faydalandığı, değiştirmeye çalıştığı, mekân ile bu mekândaki nüfusun miktarı arasındaki bağı ortaya koyabilmek üzere geliştirilmiş kavramlardır. Ancak, nüfus yoğunluğu kavramları, tam anlamıyla hedeflediği gibi insan ile yeryüzü arasındaki ilişkileri ve bu ilişkilerden yola çıkarak, çeşitli ülke ve bölgelerin oldukça karmaşık demografik, sosyal ve ekonomik durumlarını gözler önüne serebilecek yetenekte değildir. Bu kavramların önem veya gerçeğe yakınlık derecesi değişmekle birlikte, nüfus çalışmalarında bir başlangıç noktası ve araç olarak kabul edilmeleri gerekir.

Sınırları belli bir alanda yaşayan toplam nüfusun, o alanın toplam yüzölçümüne bölünmesiyle elde edilen rakama, aritmetik nüfus yoğunluğu denilmektedir. Genelde km^2 'ye, daha küçük alanlı yerlerde ise hektara isabet eden insan sayısı olarak da ifade edilebilir (*kişi/km² veya kişi/ha*). Nüfus yoğunluğu kavramı, bir alanda eğer nüfus araziye eşit olarak dağılsaydı, bir kilometre karelik alanda, kaç kişinin yaşayabileceğini gösterebilirdi.

Dünya nüfusu 6,65 milyar olduğuna göre, bu değer karalar yüzölçümü olan $134.288.000 \text{ km}^2$ (*güney ve kuzey kutup karaları hariç*) bölündüğünde, ortalama 50 kişilik bir aritmetik nüfus yoğunluğu hesaplanır. XX. Yüzyılın başında 11.5 olan bu yoğunluk değerinin yüz yıllık bir sürede 4 kat arttığı belirlenmektedir. 50 yoğunluk değeri, dünya nüfusunun yeryüzüne eşit ve düzenli bir tarzda dağıldığını farz eden bir rakamdır. Oysa nüfus karalar üzerinde son derece eşitsiz, kesintili ve düzensiz dağılmıştır. Dolayısıyla kıtalar ve bölgeler itibariyle farklarla karşılaşılır. Bir ülke içinde dahi nüfus yoğunluğu büyük değişiklikler gösterir. Meselâ, yüzölçümü 1 milyon km^2 yi bulan Mısır'da nüfus (*75.4 milyon*), yaklaşık 25 000 km^2 alan kaplayan Nil vadisi ve deltasına sıkışmıştır. Türkiye'de de bu kadar

keskin olmasa da nüfusun gerçek dağılışı bakımından ıssız alanlarla çok kalabalık insan topluluklarının yer aldığı alanlar, yan yana gelebilmektedir (Türkiye’de 2007 sonu itibariyle nüfus 70.5 milyon, göller hariç alan 769.604 km², ortalama nüfus yoğunluğu 92 kişi/km²dir).

Yoğunluk değerlerine göre dünyada üç yoğunluk grubundan söz edilebilir:

- *Çok yoğun nüfuslu alanlar (km² ye 100 kişiden fazla)*

Hayat standardı yüksek bölgeler: Hollanda, Belçika, Almanya, Kuzeydoğu ABD, İngiltere.

Hayat standardı düşük bölgeler : Güneydoğu Asya, Hindistan.

- *Nüfus yoğunluğu orta düzeyde olan alanlar (km² ye 25 ile 100 kişi)*

Hayat standardı yüksek bölgeler : Fransa, Avustralya ve Kanada’nın güneydoğu kesimleri.

Hayat standardı düşük bölgeler : Türkiye, Gana, Ekvator.

- *Düşük nüfus yoğunluklarına sahip alanlar (km² ye 25 kişiden az)*

HSYB: İsveç, Norveç, Yeni Zelanda, Batı Kanada.

HSDB: Kuzey Afrika, Orta Brezilya, Patagonya, Yeni Gine.

Şüphesiz bu sınıflandırma sorunsuz değildir. Ortadoğu’da, Doğu Hindistan gibi yerlerde hayat standardı ve yoğunluk kavramları değişebilmektedir. İkinci olarak hızlı büyüme nedeniyle bazı ülkeler, düşük yoğunluktan yüksek yoğunluğa ve fakir ülke grubundan zengin ülke grubuna çok kısa bir süre içinde geçebilmektedir. Güneydoğu Brezilya, Nijerya, İtalya ve İspanya örneklerinde olduğu üzere.

4.2. Nüfus Yoğunluğu ve Taşıma Kapasitesi

Nüfus dağılışıyla ilgili en sık kullanılan göstergelerden birisinin, aritmetik yoğunluk kavramı olduğundan söz edilmişti. Bu nüfus dağılışı göstergesi, basit olarak bir toprak parçasının yüzölçümü ile nüfusunu ilişkilendirmektedir. Ancak bu gösterge, söz konusu toprak parçasının nüfus taşıma kapasitesinin veya sahip olduğu nüfusun hayat standartlarının bir açıklaması olamaz. O nedenle aritmetik yoğunluk göstergesi, çok sınırlı bir değer ifade etmektedir. Yoğunluk, söz konusu alanın taşıma kapasitesi göz önüne alınarak değerlendirilmelidir.

Taşıma kapasitesi ekolojik bir kavramdır. Örneğin, belirli bir otlak alanın besleyebileceği çiftlik hayvanı sayı taşıma kapasitesiyle yakından ilişkilidir. Bu kavram, insan nüfusuyla ilgili çalışmalarda da kullanılır. Bir alanda yürütülen tüm faaliyetlerin besleyebileceği insan sayısı taşıma kapasitesini gösterir ki yaşamsal bir sınır söz konusudur.

Bilindiği üzere bir nüfus, teorik olarak farklı artış hızlarıyla farklı sürelerde ikiye katlanma eğilimindedir (yıllık ortalama %2 hız ile 35 yıl, %3 hız ile 23 yılda nüfus ikiye katlanır). Gerçekte çevresel sınırlar olduğundan artış temposu, herhangi bir canlı türü için bu düzey bir başka türe göre veya bir yaşam alanından diğerine farklılık gösterecektir. Bu

durum, türlerin beslenme gereksinimleri ve çevresel koşullarla da yakından ilişkilidir. Bu konuda belirli bir yaşam alanındaki güvenilir yiyecek kaynağı miktarı, iklim koşulları, düşman tehditleriyle ve yiyecek açısından rekabet de rol oynar.

Belirli bir yaşam alanında, nüfus taşıma kapasitesinin üst sınırına ulaştığında, büyüme hızı sabitleşecek ve nüfus durağanlaşacaktır. Sıra dışı olumlu şartlara bağlı olarak nüfusta herhangi bir geçici artış olursa (bitkiler için iyi sezon vb.) bu durumdan normal şartlara dönüldüğünde, dışarıya göç ve doğal denetim yoluyla nüfus tekrar azalarak tekrar denge sağlanacaktır. Böyle bir çizgiye doğal denetim ve dışarıya göçler yardımıyla varıldığında, söz konusu alan için taşıma kapasitesine ulaşıldığı düşünülür. İnsan nüfusu için bunun anlamı, hayatta kalmak için yeterince yiyecek bulunabileceği, ancak tam bir gelişme sağlanamayacağı, öte yandan çevresel koşullarda istenmeyen küçük değişikliklerde bile yıkıcı etkilerle karşılaşacağıdır. Bugün özellikle Afrika'nın kurak kesimlerinde bu tür koşulları yaşayan insan grupları vardır. *Yaşamsal taşıma kapasitesi* iki kavramla daha bağlantılıdır: *optimum taşıma kapasitesi*, *tolerans kapasitesi*.

Nüfus miktarı, yaşamsal taşıma kapasitesinden daha düşük olduğunda, optimum taşıma kapasitesinden bahsedilebilir. Bu durum yeterli beslenme ve bireysel gelişmeye olanak sağlar. İnsan nüfusu düşünüldüğünde bu, yaşam standardında da iyileşme demektir ki, bu noktada demograflar tarafından kullanılan optimum nüfus kavramı hatıra gelir.

Hiçbir nüfusta yaşam kalitesi, basit bir maddi refah/mutluluk meselesi değildir. Bu durumda tolerans kapasitesinden bahsedilebilir. Örneğin yoğun bir bölgede yaşama, strese, memnuniyetsizliğe, depresyona yol açarken aynı zamanda da daha katlanılabilir sahalara göçü cesaretlendirebilir. Bu yüzden tolerans kapasitesi, aşırı kalabalık nüfuslu şehirsal alanlara ilişkin bir kavramdır.

4.3. Optimum, Aşırı ve Noksan Nüfus

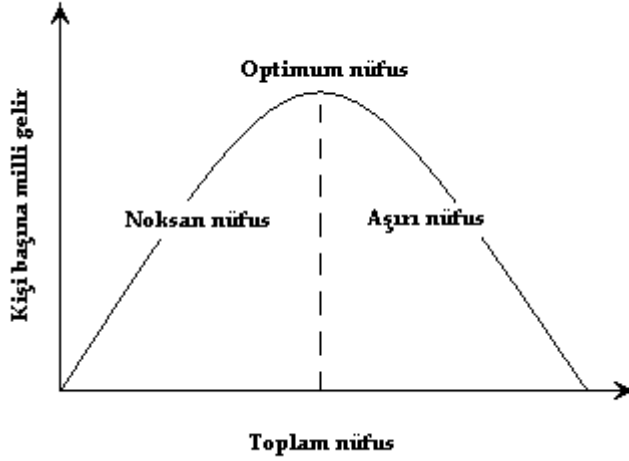
Optimum nüfus (*optimum population*), ideal taşıma kapasitesi ile eş anlamlı kullanılabilirken, aşırı ve noksan nüfus, her ikisi birden taşıma kapasitesi ve nüfus yaşam standardının desteklenmesine işaret eden kavramlardır. En uygun nüfus da diyebileceğimiz optimum nüfus, belli bir gelişme düzeyinde, ülkenin belli kaynakları ve teknolojisi ile nüfus başına üretimini en çok artıran nüfus miktarıdır (Şekil 37).

Bir yerdeki nüfusun azalması, geride kalan nüfus için yaşam standardında bir artışa yol açıyorsa ve bazı kaynakları, gelişme için gelecekteki yatırımlara uygun hale sokuyorsa, aşırı nüfustan söz edilebilir (*over population*). Aşırı nüfus, başka bir şekilde belli bir gelişme

düzeyinde, kaynaklarla toplam nüfus karşılaştırıldığında, nüfusun miktarında bir azalmanın yararlı gözüktüğü nüfus büyüklüğünü belirten göreceli bir kavram olarak tanımlanabilir.

Yüksek nüfus yoğunlukları, aşırı nüfuslanmaya yol açabilir. Ancak aşırı nüfus, nüfus yoğunluğunun düşük olduğu yerlerde de olabilir. Örneğin çöllerde temel kaynak desteği çok düşüktür ve bu yüzden nüfustaki en küçük artış, aşırı nüfusa yol açabilir. Alternatif olarak aynı tür çevrede uzayan kıtlık, varolan bir nüfus için kaynak desteğini azaltabilir. Bununla birlikte eğer dış etkenler temel yiyecek ve teknoloji açısından kaynakların bu bölgeye girişine olanak tanır, aşırı nüfuslanmaya çare olabilir.

Şekil 37. Teorik olarak optimum, aşırı ve noksan nüfus.

Gelişmiş ülkelerde sermaye, teknoloji ve bilgi, daha yerel ve uluslar arası kaynaklar, amaç doğrultusunda kullanılabilir. Artan nüfus yoğunluğunun geliştirilmiş yaşam standartlarıyla desteklenmesi sağlanabilir. Buna rağmen aşırı nüfuslanma devam ederse, malzeme akışı sürdürülse de aşırı toplanma, yaşam kalitesini düşürecek diğer baskı unsurlarına yol açacaktır. Nüfusun düzeyi tolerans kapasitesinin üzerine çıkacaktır. Aşağıda aşırı nüfusun var olduğu farklı ülke örnekleri verilmiştir (Çizelge 10). Bu örnekler incelendiğinde, aşırı nüfus ortak payda olmasına karşın ülkelerin farklı görünüm, sorun ve çözüm yolları olduğu belirlenmektedir.

Nüfus miktarındaki artış, kaynaklardaki kullanımı daha etkili hale getirir ve yaşam standardında iyileşme sağlarsa, noksan nüfus var demektir (*under population*). Yani, belli bir gelişme düzeyinde, kaynaklarla toplam nüfus ilişkisi kurulduğunda, nüfusun artması gerektiği sonucuna varılıyorsa, böyle bir durum noksan nüfusa (yetersiz nüfuslanmaya) işaret eder.

Yeterli kaynaklar olmasına karşın eğer bir bölge diğer bölgelerden daha az çekici ise noksan nüfus gözlenir. Avustralya ve Sibiry'a'nın bazı bölümleri mineral ve diğer kaynaklar bakımından oldukça zengindir ve gelişmeyi beklemektedir. Ancak problemlerden biri yeterli iş gücü çekememesidir. İnsanlar şehirleşmiş alanlardan bu yerlere gitme konusunda isteksizdir. İletişimin gelişmesiyle, ulaşım olanaklarıyla ve yüksek ücret ödenerek belli sayıda insan buralara yönlendirilebilmiştir. Fakat nüfus hala düşük düzeydedir. Benzer bir sorun Brezilya'da da vardır(yoğun nüfuslu kıyı kesimi, seyrek nüfuslu Amazon bölgesi). İnsanları iç kesimlere çekebilmek amacıyla 1960 yılında yeni başkent Brazil kıyından 960 km. uzaklıkta iç kesimde kurulmuş ve iyi bir yol ağıyla kıyı bölgelerine bağlantısı sağlanmıştır. Brezilya geliştirdiği son bölgesel gelişim programıyla, iç kesimlerin ve Amazon bölgesinin kullanımını artırmayı dolayısıyla nüfusunu artırmayı hedeflemektedir.

Çizelge 10. Aşırı nüfuslanmaya farklı ülke örnekleri (2006).

<i>Bazı Temel Göstergeler</i>	Çad	Bangladeş	Hong Kong	Hollanda
Nüfus (milyon kişi)	10	146.6	7	16.4
Doğum oranı (%)	48	27	8	12
Ölüm oranı(‰)	20	8	6	8
Yıllık doğal artış(%)	2.8	1.9	0.3	0.3
Nüfus yoğunluğu (kişi/mil ²)	20	2637	16915	1037
<i>Gelir</i>				
Kişi başına milli gelir (\$)	1470	2090	34.670	32480
Yıllık ekonomik büyüme (%)	3.2	2.1	5.4	1.7
<i>Gıda</i>				
Kişi başına alınan kalori (asgari ihtiyacın %'si olarak)	73	88	125	129
<i>İstihdam (%)</i>				
Tarım	83	59	1	5
Endüstri	5	13	35	22
Hizmet	12	28	64	73

Bazı bölgelerde nüfus kaybına bağlı olarak da noksan nüfustan söz edilebilir. Yetersiz nüfuslanma, Batı Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinin kırsal çevrelerinde karşımıza çıkmaktadır. İngiltere'nin özellikle Güneybatı Bölgesi ve Galler kırsal kesimlerinde, İskoçya Yüksek bölgesinde düşük nüfus yoğunluğu ve işsizlik oldukça belirgindir. Sonuç olarak dışarıya göç akışı önlemediği sürece bu olay devam edecektir.

Türkiye'nin bazı kesimlerinde özellikle kırsal alanlarda kaynak-nüfus dengesi nüfus lehine aşıldığı için nüfus önce hızla boşalmış, bu boşalma sonucunda bu defa noksan nüfus durumu ortaya çıkmış, köyler adeta birkaç hanenin (nüfusu genelde 100 kişinin altında), çoğunlukla da yaşlıların yaşadığı yerler haline almıştır.

4.4.Dünya Nüfusunun Dağılışı

Nüfus dağılışının iki doğal etmeni olan yükselti ve deniz kıyılarına uzaklık arasında bir ilişki belirlenmiştir. Nüfus yoğunluğu kıyılardan uzaklaştıkça ve yükselti arttıkça azalma eğilimindedir (Şekil 38). İnsanların genellikle kıyı ovalarında oturmaları bir rastlantı değildir. Dünyada nüfusun dağılışı yakından incelendiğinde yükselti artışı ve kıyından uzaklaşma ile nüfus yoğunluğundaki azalması arasındaki ters orantı daha iyi gözlenebilir.

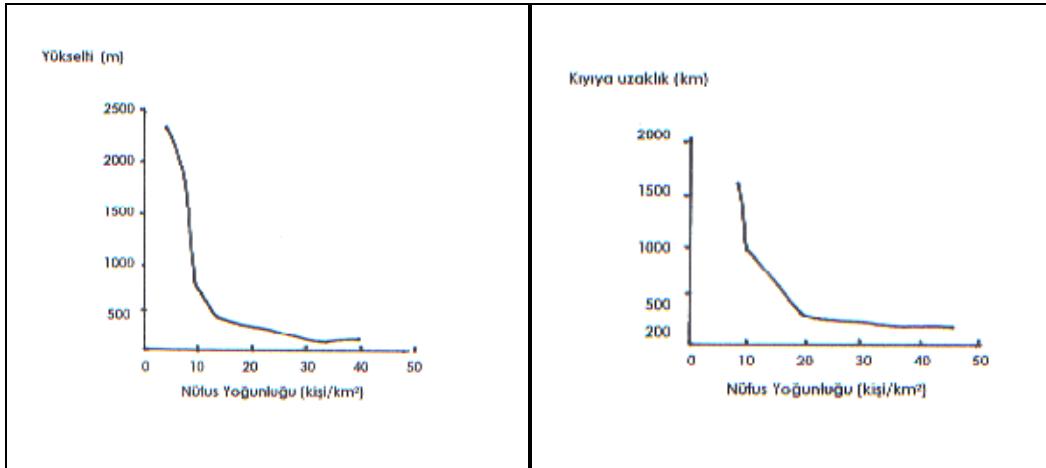
Nüfusun dağılışında pek çok etmenin bir arada rolü olmakla birlikte, bu konuda sistematik olarak fizikî ve beşerî diye iki ana etmen grubundan söz etmek mümkündür:

A.Fizikî etmenler

1. Erişebilirlik
2. Yer şekilleri ve yükselti
3. İklim ve hava durumu
4. Doğal bitki örtüsü ve yabanî hayvan yaşamı
5. Toprak verimliliği
6. Maden ve enerji kaynakları

B. Beşerî etmenler

1. Toplumsal gelenek ve görenekler
2. Ekonomik yapı, örgütlenme ve teknolojik durum
3. Din ve inanışlar
4. Siyasî ve tarihî olaylar, göçler
5. Coğrafi konumdaki değişiklikler

Şekil 38. Yükselti ve kıyıya uzaklığa göre nüfus yoğunluğundaki değişim.

Dünyada nüfus eşit olmayan bir şekilde dağılmıştır. Yeryüzünde nüfusun dağılışı, önemli eşitsizlikler ve zıtlıklar ortaya koymaktadır. Dünya nüfusunun; %80'inin karaların

%20'sinde, %90'ının kuzey yarımkürede, %85'inin Eski Dünya'da, % 60'ının Asya'da yaşıyor oluşu, bu eşitsizliği somutlaştıran oranlardır.

Karaların 1/5'i dünya nüfusunun 4/5'ine ev sahipliği yapmaktadır. Kıtaların bazı bölümleri çok yoğun ve sık nüfuslu kalabalık alanları oluştururken, bazı kısımları çok seyrek nüfuslu, hatta kimi yerlerde hemen tümüyle ıssız, insandan yoksun alanlardan meydana gelmektedir.

Dünya üzerinde, nüfusun eşit olmayan dağılışı, öncelikle kuzey yarım kürede, güney yarım küreye oranla, daha fazla insan yaşadığı belirlenir. Karaların kuzey yarım kürede daha geniş alan kaplaması, bu sonucu çok da şaşırtıcı kılmamaktadır. Ayrıca, günümüzde dünya nüfusunun 4/5'inden fazlası, Asya, Afrika ve Avrupa'da, yani, Eski Dünya karalarında hayatını sürdürmektedir. Sadece Asya kıtası yaklaşık 4 milyarlık bir nüfusa ev sahipliği yapmaktadır ki, bu rakam toplam dünya nüfusunun %60'ından biraz fazlasının Asya'da toplandığını göstermektedir. Önceleri nispeten az nüfuslu kabul edilen Afrika, XX. Yüzyılda, tüm dünyayı etkisi altına alan nüfus patlamasıyla, en kalabalık kıtalar sıralamasında, ikinci sıraya yükselmiştir (Çizelge 11).

Dünyanın dört ana nüfus ocağından söz edilebilir (Şekil 39). Bunlar dünya nüfusunun yaklaşık 3.9 milyarlık kısmını oluşturmaktadır.

- (1) Çin, Japonya, Kuzey Kore, Güney Kore, Moğolistan ve Tayvan'ı içine alacak şekilde, 1,5 milyarı aşan nüfusuyla **Doğu Asya**.
- (2) Toplam 1,64 milyar nüfusuyla, Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Sri Lanka ve Myanmar'ın da (*Burma veya Birmanya*) içinde yer aldığı **Güney Asya**.
- (3) Rusya'nın içine katıldığı, Türkiye'nin Asya'da bırakıldığı, 732 milyon nüfuslu **Avrupa**.
- (4) 332 milyon insanın bir araya geldiği, ABD ve Kanada'nın yer aldığı Kuzey Amerika'nın 100. Batı meridyeni doğusunda kalan ve toplam nüfusun $\frac{3}{4}$ 'ünün bulunduğu kısmı (**Hudson körfezi-Michigan gölü-Mississippi ırmağı eksenini ile Atlas Okyanusu kıyıları arası**).

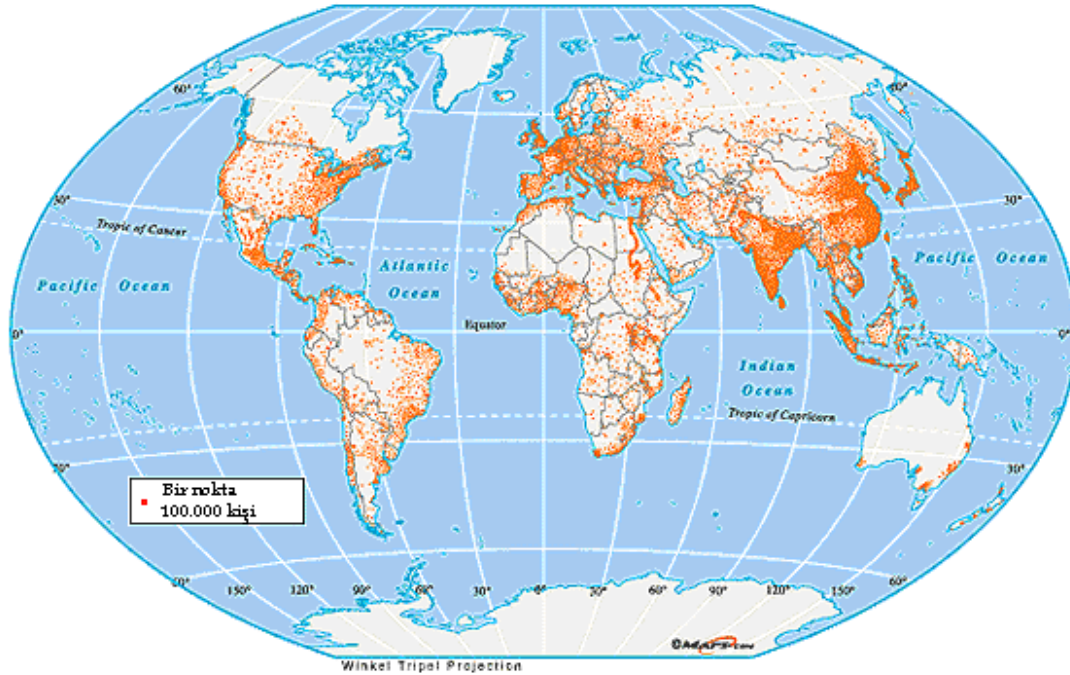
Asya'nın iki büyük nüfus bölgesi, yoğunluğu yüksek ve toplam 565 milyon insanın yerleştiği bir kıyı şeridiyle birbirine bağlanır. Bu alanda Tayland, Kamboçya ve Vietnam bulunmaktadır ki Güneydoğu Asya'nın Endonezya, Filipinler gibi diğer kalabalık ülkeleriyle birlikte bu bölge toplam 565 milyon nüfusludur.

Çizelge 11. Dünya nüfusunun kıtalara dağılımı, 2010 ve 2003 (yıl ortası nüfus)

Kıtalar	2010 Nüfusu (milyon kişi)	%	Alan (1000 km ²)	Yoğunluk (kişi/km ²)
ASYA	4.157	60.3	31.796	131
AFRİKA	1.030	15.0	30.333	34
AMERİKA	929	13.5	40.570	23
AVRUPA	739	10.7	23.015	32
OKYANUSYA	37	0.5	8.573	4
DÜNYA	6.892	100	134.288	51
Kıtalar	2003 Nüfusu (milyon kişi)	%	Alan (1000 km ²)	Yoğunluk (kişi/km ²)
ASYA	3.830	60.7	31.796	120
AMERİKA	863	13.7	40.570	21
AFRİKA	861	13.6	30.333	28
AVRUPA	727	11.5	23.015	32
OKYANUSYA	32	0.5	8.573	4
DÜNYA	6.313	100	134.288	47

Kaynak: 2003 ve 2010 World Population Data Sheet, (Washington D.C. Population Reference Bureau)

Avrupa yoğun nüfus bölgesi, Asya'nın iki kalabalık alanından, nispeten boş veya seyrek nüfuslanmış Orta ve Batı Asya topraklarıyla ayrılmıştır. Kuzey Amerika'nın doğu kesimi ise, bu ana toplanma alanlarının çok ötesinde kalmıştır. Dünya nüfusunun geri kalan bölümü, Afrika'da, Gine körfezi, Güney ve Kuzey Afrika kıyıları ile Nil vadisinde, Orta Amerika kıstağında, Güney Amerika ve Avustralya'nın doğu kıyılarında kendini daha fazla belli edecek şekilde dağılmıştır. Yengeç dönencesinin kuzeyinde nüfus, kıtaların iç kısımlarına sokulma eğilimi gösterirken, dönenceler arasında ve güney yarımkürede, iç bölgelere fazlaca sokulmaktan yana değildir.

Şekil 39. Dünya'da nüfusun dağılışı (2000)

Nüfusun dağılışı sadece fizikî etmenlerle açıklanamaz. Yer yüzünde nüfusun dağılışını denetim altında tutan doğal ve insana dair pek çok etmen vardır. Bu etmenler içinde fiziki ortamın yaşamaya ve yerleşmeye uygunluğunu belirleyenler; kıyı ya da kara içinde oluş, iklim, su kaynakları, toprak verimliliği, yüzey şekilleri, bitki örtüsü ve hayvan yaşamı, maden ve enerji kaynakları oluşmaktadır.

Bu doğal etmenler içinde, enlem ve yer şekillerinin de etkisini yansıtan, aşırı soğuk veya sıcaklar, aşırı yüksek ve düşük miktarlardaki yağışlar, yüksek nem oranları, dolayısıyla iklim elemanlarının dağılış düzeni, birinci derecede öneme sahiptir. Dünya üzerinde, özellikle aşırı derecede kurak ya da soğuk alanlarda çok az insan yaşar. Kuzey Amerika, Avrupa ve Asya'nın kuzey kıyı bölgeleri, Antarktika gibi alanlarda, yılın büyük bir bölümünde hava çok soğuktur. Geniş alanların aylık ortalama sıcaklıkları, 10°C'ın altındadır. Kara ve deniz üzerindeki ulaşımın kar ve don nedeniyle ciddi boyutlarda engellendiği bu devrenin dışındaki zamanlarda, buralarda az sayıda insan faaliyeti gerçekleştirilebilir. Kışın res k Denizi ve Hudson körfezinin kuzeyindeki alanlar ile Arktik Okyanusu, neredeyse tümüyle donmuş hâldedir. 8-10 ay buzların hiç çözülmediği ve termometrenin -30°C ile -60°C arasında oynadığı, sürekli kış bölgeleri olan kutup ve kutup çevrelerinde, soğuk iklimin olağan dışı şartları, nüfusun bu bölgelerde hemen hiç görülmeişini açıklar. Bundan dolayıdır ki, Alaska, Kanada'nın kuzeyi, Grönland ve Antarktika'nın yüzölçümü, karaların toplam alanının % 20'sine karşılık geldiği halde, dünya nüfusunun % 0.2'sine ev sahipliği yapmaktadır.

Kuraklığın en üst seviyede olduğu çöl alanlarında, ürün yetiştirmek sulama yapılmaksızın mümkün değildir. Eski Dünya'nın büyük kurak kuşağı, Kuzeybatı Afrika'dan başlamak suretiyle, Arabistan'ın içinden geçerek, İran, Afganistan ve Pakistan, oradan Moğolistan'a kadar neredeyse kesintisiz şekilde uzanır. Bu kurak kuşak, Asya'nın iki nüfus ocak alanı ile Avrupa nüfus ocağını birbirinden ayırır. Diğer kurak arazileri, ABD'nin batı bölümü, Şili ve Peru'daki Atakama çölü, Güneybatı Afrika'nın Kalahari çölü ve Avustralya'nın orta ve batı kısımları (*Büyük Viktorya Çölü*) oluşturur. Yağış yetersizliği ve yüksek sıcaklıkların yarattığı şiddetli buharlaşma ile ortaya çıkan kuraklık, nüfus boşluklarının doğmasına yol açar. Nispeten yüksek nüfus yoğunluğuna sahip parçalar, sulu tarımın gelişmiş olduğu kurak alanlarda yer almıştır. Meselâ Peru'nun kıyı bölgesi, Mısır ve Sudan'da Nil vadisi, Orta Asya'nın bir kısmı, bu alanların içine girmektedir.

Ekvatorial alanların iklimi, çoğu kere aşırı sıcak ve nemli olarak tanımlanır. Ekvatorial kuşakta da yüksek sıcaklık ve aşırı yağış, insan yaşamasına elverişsiz ortamlar yaratmaktadır. O nedenle, Ekvator'a yakın (*Amazon ve Kongo havzaları, Sumatra ve Borneo adaları gibi*) bazı geniş alanlar çok seyrek nüfuslanmış, hatta, bazen buralarda nüfus ortadan kalkmıştır.

Bu kuşakta insan hayatını zorlaştıran başlıca unsurlar, bakteri, bitki ve hayvan yaşantısının bolluğudur. Sürekli sıcak ve nemli bu bölgelerdeki insanların fizyolojisi, her zaman tehdit altındadır. Yine buralarda, böceklerin taşıdığı hastalıklar, hayvan yetiştiriciliğine imkân tanımazken, ormanın yakılmasıyla elde edilmiş tarlalarda, yürütülen tarım pek tatmin edici değildir. Buna rağmen, Doğu Afrika platoları, Güney Amerika'da And Dağları, Güneydoğu ve Güney Asya'da, Cava ve Sri Lanka (*Seylan*) adaları, yer şekilleri, yükselti ve Muson rüzgârları sayesinde, nüfusun arttığı Ekvatorial bölgelerdir.

Yükselti de nüfusun dağılışında etkili olmaktadır. Kuzey Amerika'nın Batı Cordillerası, Himalayalar ve Tibet Platosu, Güney Amerika'nın Andlar'ı, Avrupa'nın Pirene ve Alpler'i gibi yüksek ve dağlık alanlar, düşük nüfus yoğunluklarına sahiptir. Bunun için bir çok neden sayılabilir. Yükselti, havanın içerdiği oksijen miktarı düşük düzeyde olduğu için, insanın nefes almasını güçleştiren bir etki yapar. Everest gibi çok yüksek dağlara tırmanmak için bile özel takımlara ihtiyaç vardır. Basınç azalmasının, insan vücudunda başka yan etkileri de söz konusudur. Yükseltiyle birlikte sıcaklığın hızla düşmesi de önemli bir etmendur. Bu etmen yüzünden yüksek dağlar, ekvator kuşağında bile, kutup alanları kadar soğuk olabilir. Üstelik dağlık alanların yamaç eğimleri de çok kuvvetlidir ve böylece toprak kolayca aşınıp, taşınmaktadır. Diğer etmenler uygun olsa da buralarda tarımı geliştirmek son derece zordur.

Diğer taraftan Tropikal alanlardaki orta yükseklikteki platolar, nüfus yoğunluğu bakımından biraz daha uygun şartlar sunabilmektedir. Meselâ, Venezuela, Bolivya ve Kolombiya And platoları, Güneydoğu Brezilya, Doğu Afrika ve Etiyopya platoları, bu gibi alanlara örnek oluşturur.

Coğrafi konum, tarihî olaylar, sosyal ve ekonomik yapı, örgütlenme, teknolojik durum, yani daha çok insanın topluluk halinde, coğrafi çevreye uyum sağlama yetenekleriyle ilgili etmenlerin, nüfusun dağılışındaki etkileri gün geçtikçe artmaktadır.

Medeniyetlerin doğuşu ve gelişmesi, hangi nedenle olursa olsun göçler, savaşlar, istilâlar, toprağa bağlı ekonomik faaliyetlerin dışındaki endüstri ve hizmet sektörlerinde, yeni üretim alanlarının ortaya çıkması, bilim ve teknoloji alanında kaydedilen ilerlemeler, ulaşım ve iletişim alanında sağlanan gelişmeler, politik karar ve uygulamalar, insanın doğa şartlarına daha fazla karşı durmasını ve onu denetim altına almaya çalışmasını, dolayısıyla yayılmasını mümkün hâle getirmiştir. Dolayısıyla fiziki etmenler, dünyanın seyrek nüfuslanmış kısımlarındaki dağılışı anlamamıza yardımcı olurlar. Başka bir deyişle fiziki etmenler dünyada eşit olamayan nüfus dağılışının sadece bir bölümünü açıklayabilir.

Yoğun nüfusluluğun dağılış olgusu ile ekonomik faaliyet tipleri ve bunların yayılışı arasındaki ilişki daha kuvvetlidir. Dünyadaki dört büyük ekonomik faaliyet tipiyle, bu ilişkiyi

gözetmek mümkündür. Bu faaliyet tipleri şunlardır: 1.İlkel geçim etkinlikleri, 2.Yoğun geçim etkinlikleri, 3.Ticari çiftçilik ve tahıl tarımı, 4.Endüstri ve çeşitli entansif çiftçilik/hayvancılık.

İlkel geçim ekonomilerinde insanlar, kendi ihtiyaçları için ürün yetiştirmekte ve av veya evcil hayvanlarla bu faaliyeti desteklemektedir. Dünyanın diğer kısımlarına göre buralarda ticaret az gelişmiştir. İlkel tekniklerin kullanıldığı bu ekonomilerde, yararlanılan arazinin geniş bir bölümü insan eliyle kazanılmıştır.

Kuzey yarım kürenin yüksek enlemlili ve soğuk alanlarında, Eskimolar ve Laponlar gibi ilkel gruplar, avcılık ve balıkçılıkla geçimlerini sağlarlar. Kanada Kalkanı'nda olduğu üzere, maden ve kereste kaynaklarına sahip yerlerde, sınırlı ölçüde bunları işleten ileri insan grupları yerleşmiştir. Buna göre, madencilik ve kerestecilik yerleşmeleri, neredeyse insansız geniş bir alanda, çok küçük yüksek nüfus yoğunluğu parçaları ortaya çıkarırlar.

Eski Dünya'nın büyük kurak kuşağı, hayvan sürüleri peşindeki göçebe gruplar tarafından kullanılmaktadır. Bu insanlar, nesillerinin devamı için otlak bulmak amacıyla, geniş alanlar üzerinde dolaşmak zorundadır. Böyle bir durum mecburen düşük nüfus yoğunluklarını doğurmaktadır. Bazı alanlarda su temin edilebildiği için sulama yapılabilen ve kısmen ilerleme sağlanmaktadır. Sonuç olarak da Mısır, Irak ve başka yerlerde, yüksek nüfus yoğunluğu ortaya çıkmaktadır.

Afrika, Güney Amerika ve Güneydoğu Asya'nın iç kesimlerindeki sıcak ve yağışlı tropiklerde, ürün üretiminin çok ilkel şekilleri hâlâ yaygındır. Kaçamak tarım, tarlaların ürün verme kapasitesi azalınca kadar birkaç yıllığına işletilmesini ifade etmektedir. Bu tip bir tarımın yapıldığı alanlar, ormanın yakılarak ya da sürülerek ortadan kaldırılmasıyla elde edilmişlerdir. Söz konusu ilkel çapa tarımının yapıldığı alanlar, düşük nüfus yoğunluğu olan yerlerdir. Bununla birlikte kimi alanlarda ticari ürün üretimi gelişmiştir ve arazi kesintisiz olarak bu ürünlerle kaplıdır. Örnek olarak Batı Hint Adaları, Doğu Brezilya, Nijerya ve Doğu Afrika'nın yüksek yoğunluklu bölgeleri verilebilir.

Doğu ve Güney Asya'nın pirinç üreticileri, yoğun geçim ekonomileri içinde yer alırlar. Üretimin hemen hepsi, yerel tüketim içindir ve ticareti çok önemli değildir. Buralardaki insanlar, iş gücünden tasarruf sağlayan küçük makinelere sahiptir. Bu sayede tarım tekniklerinin ilerlemesiyle, birim alandan elde edilen verim bir hayli yükselmiştir. Bu yüzden nüfus yoğunlukları, özellikle sulama sistemleri kurulmuş alüvyal ovalarda oldukça yüksektir.

Ticarî tarım ve tahıl üretimi, Kuzey Amerika'nın batısı, Güney Amerika'nın güneyi, Orta Asya, Afrika'nın güneyi ve Avustralya'nın geniş alanlarında kurak iklimler nedeniyle hâkim durumdadır. Gelişme, büyük ölçüde Avrupa kökenlilerin buralara gitmesiyle olmuştur.

Bu alanlar, kuzey yarım kürenin endüstrileşmiş bölgelerindeki besin ihtiyaçları bakımından önemlidir. Üretim süreçleri, çeşitli donanımların kullanımını gerektirmektedir. Bu, işçi miktarını azaltmak için, neredeyse bir zorunluluktur. Onun içindir ki buralarda nüfus, düşük yoğunluk değerleri gösterir. Hektara verim düşük olmakla birlikte, makineli tarım nedeniyle kişi başına üretim yüksek sayılabilir. Buna bağlı olarak, hayat standartları da genelde yüksektir.

Avrupa, Rusya'nın bir bölümü ve Kuzey Amerika'nın doğusu, büyük oranda yoğun nüfuslu alanlara karşılık gelir. Çünkü çok sayıdaki şehirde, endüstriyel gelişim bileşeni ile tarımsal ürün üretiminde ve hayvan yetiştiriciliğinde, yüksek verimlilik söz konusudur. Çoğunlukla işçi ve sermayenin büyük bir miktarı, Pazar için yoğun şekilde üretim yapan küçük alanlarda toplanmıştır. Bu tip bir ekonomi, Avrupa'dan göç edenler tarafından, Güney Amerika'nın River Plate alçak bölgesinde, Güney Afrika'nın Cap ve Veld bölgelerinde, Avustralya'nın kıyı kesimlerinde ve Yeni Zelanda'da geliştirilmiştir.

4.4.1. Asya'da Nüfusun Dağılışı

Dünyanın en kalabalık kıtasının, Çin ve Hindistan gibi iki nüfus devine sahip Asya olduğunu bilmeyen yok gibidir. 2006 yılı ortasında, toplam 4 milyara yakın insanın bir araya geldiği Asya kıtasının nüfusunun, %61'i, Çin ve Hindistan'a aittir. Bunlardan km^2 ye 137 kişinin düştüğü ve 2010 yılında 1 milyar 350 milyonluk bir nüfusa erişecek Çin (2006'da 1.31 milyar), özellikle de ülkenin doğusu, küresel anlamda önemli bir nüfus birikim alanıdır. Alan olarak ülke yüzölçümünün (Tibet, Mançurya, Doğu Türkistan ve İç Moğolistan ile birlikte 9.572.900 km^2 lik geniş bir alanın) 1/3'üne karşılık gelen Doğu Çin'de, bilhassa Sarı nehir (Hoang Ho) ve Yangçe ırmaklarının vadi tabanları ve delta ovalarındaki verimli tarım alanları, nüfusun yoğunlaşmasına (km^2 1000-1200 kişi) neden olmuştur. Orta kuşağın 30. Ve 40. Paralelleri arasına karşılık gelen bu alanda, Şanghay, Beijing (Pekin) ve Tiençin gibi 20-25 milyon nüfuslu şehrsel toplanma merkezleri de yer almıştır. Daha güneyde Hsi nehri boyunca ve kıyıda nüfus yine çok sıkışık haldedir. Öyle ki, yerleşilecek alan darlığı nedeniyle insanlar, teknelerde (mavnalar) yaşamak zorunda kalmaktadır. Kanton şehri buranın odak noktası olmakla birlikte, 1997'de tekrar Kıta Çin'ine dönüş yapan Hong Kong'u ayrıca belirtmek gerekir. 1000 km^2 yi biraz aşan bir alan üzerinde, 7 milyon kadar insanın yaşaması, nüfusun yoğunluğu (7000 kişi/ km^2) bakımından çok anlamlıdır.

Diğer yandan Çin'in orta ve batı kesimlerine doğru, başlıca akarsuların belirlediği verimli tarım alanlarından çıkılır çıkılmaz, nüfusun miktarı birden bire azalır. Kısa mesafelerde, 300 kişilik yoğunluklardan, km^2 ye 10-15 kişinin isabet ettiği alanlara geçilir. Bazı maden işletmeleri, nüfusu yoğun tarım bölgeleri dışına çekiyorsa da, bu durum, ülkedeki genel nüfus dağılım tablosunu bozmaya yetmez. O nedenle de Çin, aşırı kalabalık nüfuslu

doğudaki ovalar ve iç havzalar ile batıdaki ıssız dağlar arasındaki karışıklıkların yaşandığı bir ülkedir. 3.3 milyon km² lik bir alan dahilindeki uçsuz bucaksız topraklarda, sadece 50 milyon nüfusun yaşaması bu karışıklığın en çarpıcı göstergesidir.

Asya'da nüfus bakımından dikkat çeken bir başka alan, kıtanın güneyinde yer almıştır. Hindistan, Bangladeş, Pakistan ve Myanmar'ın içinde bulunduğu bu alanda, Yeni yüzyılın başında 1,64 milyar insan yaşamaktadır. Bunlar arasında, 1 milyarı aşkın (2006'da 1,122 milyar) nüfuslu Hindistan'da, bu nüfusun dağılımını etkileyen en önemli etmen, yağıştır. Esasen bir tarım ülkesi olan Hindistan'da, halkın büyük çoğunluğu, 750 binden fazla köy ve kasabada toplanmış çiftçidir. Nüfus, yağışın bol (*genelde 750 mm.den fazla*), sıcaklığın bütün yıl tarım yapmaya ve yılda birkaç ürün almaya uygun olduğu, alüvyal topraklı yerlerde birikmiştir. Hızla Çin'in nüfusuna yaklaşan Hindistan'da, nüfusun esas yığılma alanı, Ganj nehrinin vadisi ve onun Brahmaputra ile beraber oluşturduğu delta alanıdır. Endüstrileşmemiş, sık sık taşkınlara maruz kalan ve Muson rüzgârlarının mutlak etkisindeki bu bölgede hayat, mevcut doğal şartlara uydurulmuş bir tarım ekonomisi (*pirinç tarımı*) şeklinde gelişmiştir. Köylü nüfusun egemen olduğu bu bölgede, nüfus yoğunluk değerleri, 500 kişiyi bulmaktadır. Hindistan'da nüfusun bugünkü dağılışında doğal şartlar kadar, tarihi faktörlerin de etkisi vardır. Zira Hint medeniyeti, Ganj ovası ve deltasında doğmuş ve gelişmiştir.

Güney Asya'da yer alan Pakistan (nüfus büyüklüğü bakımından dünyanın 8. Sırasında yer alan ülkesi) topraklarının büyük bir bölümü kuraklık sorunu yaşayan çöle komşu alanlardan meydana geldiği için, 166 milyona ulaşmış nüfusunun önemlice bir kısmı, sulamalı tarımın yapılabileceği İndus vadisi boyunca toplanmıştır. Ganj ve Brahmaputra nehirlerinin oluşturduğu düz ve deniz seviyesinden biraz yüksek deltada bulunan Bangladeş de, 147 milyon insanın yaşadığı, sık nüfuslu bir alandır. Yaz musonları ve Bengal körfezinden kuzeye doğru sokulan siklon fırtınaları, km²'ye 1000'den fazla insanın düştüğü bu yoksul ülkenin talihsizliğini daha da artırır.

Asya'daki kalabalık nüfuslu diğer iki ülke, Japonya ve Endonezya'dır. Topraklarının 2/3'ü yükselti, eğim, iklimin sertliği ve tarıma elverişsiz olma gibi nedenlerden yerleşmeye uygun olmayan Japonya'da nüfus (127 milyon), doğu kıyısındaki Tokyo-Yokohama bölgesinden başlayarak kesintisiz bir şekilde, Nagoya, Osaka, Kobe üzerinden Japon Denizi'nin kuzey kıyısı boyunca, Hiroşima'ya oradan da Kyu-şu adasında Nagasaki'ye kadar olan şehirler dizisinde toplanmıştır. Burada yoğunluk değerleri 1000 kişiyi aşmaktadır.

225 milyonu aşkın nüfusuyla dünyanın dördüncü kalabalık ülkesi olan Endonezya'da, Cava adasının hemen her yerine yerleşilmiştir. Bu adadaki kilometre kareye 1200 kişiyi bulan

nüfus yoğunluğunu, azaltma çabaları sonuç vermemiştir. Buna karşılık Sumatra'da az bir nüfus barınırken, Borneo adasının henüz büyük bir kısmı ıssızdır.

4.4.2. Avrupa'da Nüfusun Dağılışı

Avrupa'da, Kuzey Denizi çevresinde, Orta ve Güney İngiltere'den başlayıp, Belçika, Hollanda ve Almanya'nın büyük bir bölümünü içine alan belirgin bir hat boyunca nüfus, oldukça yoğun ve kalabalıktır. Tarımsal bakımdan bir hayli verimli bu eksen, aşırı nüfuslanmasını, Endüstri Devrimi'ne borçludur. Uzun yıllar sömürgecilik faaliyetleri sonucunda, başka kıtalardan aktarılan kaynaklarla desteklenen Avrupa'nın bu kesimi, yeni ekonomik yapısıyla geniş insan kitlelerine ortalamanın çok üstünde yaşam koşulları sunabilmiştir. Endüstri ve hizmet sektörlerindeki gelişme, Batı Avrupa için gerekli besin, ham madde ve her türlü ihtiyacın dışarıdan rahatlıkla karşılanabilmesi imkânını yaratmıştır. Bir taraftan üretim süreçleri, dolayısıyla ekonomik yapı değişirken, öte yandan toplumsal süreçlerde de değişiklikler kaçınılmaz olmuş, nehirler (*Rhein ve Thames gibi*) ve Kuzey Denizi kıyısı boyunca, kömür havzaları ve endüstri bölgelerinde yoğun nüfuslu kasaba ve şehirler doğmuştur (*Londra, Manchester, Amsterdam, Rotterdam, Brüksel, Essen, Berlin, Varşova bu kuşağın başlıca şehirseller yerleşmeleridir*).

Orta Avrupa'da nüfusun batıdaki olağanüstü yoğunluğu yerini orta derecede bir yoğunluğa bırakır. Nüfusun toplanma alanları genelde büyük şehirler olup, bu şehirler Kuzeybatı Avrupa'dakilere nazaran daha aralıklı dizilmiş, buna karşılık daha az nüfusludur. Yaklaşık 1.4 milyon km² alan üzerinde 150 milyon civarında bir nüfus yaşamaktadır. Doğu Avrupa'da (*eski SSCB'nin Avrupa kesimi*) batıda Polonya ve Romanya sınırlarından doğuda Volga nehrine kadar uzanan 3.5 milyon km² yi aşan arazi üzerinde, 230 milyon insan yaşar ki, nüfus yoğunluğu km² ye 65 kişi kadardır. Moskova çevresinde 200 km.lik bir yarıçap içinde 50 milyon kişi hayatını sürdürür ve burada yoğunluk neredeyse Batı Avrupa seviyesindedir.

Avrupa kıtasında doğal şartların, nüfusun eşit olmayan dağılışı düzeninde etkisi çok fazladır. Batıdan doğuya gidildikçe, karasallaşma eğilimi gösteren iklimin, tarımda yarattığı daha az güven ve çeşitlilik, bununla birlikte verim düşüklüğü, insan hayatını zorlaştırmıştır. Söz konusu alanların önemli bir kısmında, asit karakterli topraklar, bataklık ve turbalıklar, drenaj yetersizlikleri, sıcaklık derecelerindeki azalmalar, tarımsal faaliyetleri sınırlandıran etmenler olarak karşımıza çıkar. Ayrıca kuzeye doğru kıta buzullarının çekilmesinden sonra arta kalan malzeme de yerleşilmeye elverişsiz ortam özellikleri taşımaktadır.

4.4.3. Afrika'da Nüfusun Dağılışı

Afrika kıtası, XX. Yüzyıl boyunca nüfusu hızla artan alanlar arasında ilk sıralarda gelmektedir. Buna bağlı olarak kıtanın nüfusu günümüzde, 800 milyonu aşmıştır. Afrika ana karası üzerinde nüfus, seyrek yerleşilmiş çöller ile birkaç nüfus toplanma bölgesi dışında, orta derecede yoğunluklu bir dağılım göstermiştir. Bu görünüm, Afrika'nın coğrafi karakterleriyle yakından ilgilidir. Kıta, yer şekli özellikleri bakımından oldukça sade görünüşlüdür. Bu sade yapı, iklimle ilişkili bazı sınırlamaların dışında, kıtada nüfusun dengeli bir dağılım göstermesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Şüphesiz bu dağılımda, genelde geçim tipine dayalı ekonomik yapının da katkıları vardır. Afrika'da Fildişi Kıyısı'ndan Kamerun'a kadar olan kıyı bölgesi (özellikle *Nijer nehri deltasında*), Nil vadisi ve deltası, Doğu Afrika'nın, kırık hatları boyunca belirmiş vadi ve havzaları ile platoları, Güney Afrika'nın güneydoğu kesimleri, biraz daha yoğun nüfuslu bölgeleri olarak belirir.

Nijerya ve Mısır, kıtanın en fazla nüfusu olan ülkeleridir. Bunlardan Nijerya'da, sömürge döneminde, Tropikal ürünleri ve madenleri Avrupa'ya taşıma kolaylıkları sayesinde, kıyıda birikmeye başlayan nüfus, Nijer deltasındaki petrolün çıkarılmasıyla, burada daha da fazla toplanmıştır. İkinci büyük ülke Mısır için Nil nehri her şeydir. Ülkeyi güneyden kuzeye, baştan başa kat eden Nil nehri boyunca dünyanın en yoğun nüfuslu alanlarından biri ortaya çıkmıştır ki, burada km²'ye isabet eden insan sayısı, 2000'e yaklaşır.

Afrika kıtasında, Büyük Sahra ve Kalahari çölleriyle, Orta Afrika'da bazı kesimler seyrek nüfuslu, hatta insansız alanlar durumundadır.

4.4.4. Kuzey Amerika'da Nüfusun Dağılışı

Kuzey Amerika'da, ABD ve Kanada'nın nüfusları, benzerlik ve zıtlıkları bir arada taşırlar. İki ülke de, etnik gruplar bakımından çeşitlilik, yüksek refah düzeyi ve şehirleşme, benzer hayat tarzları ile düşük nüfus artış oranları gösterir. Her ikisinde de nüfus, düzensiz bir dağılım ortaya koyar ki, nüfusun aşırı derecede biriktiği ya da, geniş insansız alanlar dikkat çekicidir. Öte yandan, ABD, 300 milyonluk nüfusuyla, dünyanın üçüncü kalabalık ülkesi olmasına karşılık, Kanada, 10 milyon km² ye yakın bir alanda (*dünyanın Rusya'dan sonra en geniş yüzölçümlü ülkesi*) sadece 32 milyon insanın yaşadığı bir ülke konumundadır.

Kuzey Amerika'nın en kalabalık kesimleri kuzeydoğusuna karşılık gelen ve Megalopolis denilen devasa şehirler bölgesidir. Dünyanın ilk konürbasyonu olan, Boston-Washington D.C. megalopolisi dışında burada, Chicago-Detroit-Pittsburgh, şehrsel bölgeleri ortaya çıkmıştır. Bunlardan sadece, Boston-Washington D.C. megalopolisinde, ABD nüfusunun %20'si yaşamaktadır.

ABD’de, kabaca 100. Batı meridyeni ya da başka bir yaklaşımla 500 mm. Yağış eğrisinin batısında nüfus açısından, başka bir görünümle karşılaşılır. Buralarda, kuraklık ve engebeli arazi nedeniyle yerleşme, dolayısıyla nüfus miktarı azalmıştır. Nüfus yoğunluğunun oldukça düşük olduğu 100. Batı meridyeni ile Sierra Nevada ve Kaskad dağları arasındaki bu alanda, Denver, Salt Lake City, Phoenix gibi şehirlerde daha fazla insanla karşılaşılır.

Ülkenin en batısında, Pasifik kıyılarında, nüfusun esas toplanma alanı, Güney Kaliforniya’da, Los Angeles havzasından Meksika sınırına kadar olan kesimdir. Latin Amerika ve Güneydoğu Asyalıların göçlerinin katkısıyla kalabalıklaşan bu bölgede, 21 milyonu aşan nüfusuyla Los Angeles-San Diego konürbasyonu, nüfus bakımından en dikkat çekici alandır.

Kanada nüfusunun 9/10’u, ABD sınırından 300km. derinlikteki sınıra yakın kısımlarda hayatını sürdürür. Ontorio yarımadası ve St.Lawrence nehri vadisi, nüfus yoğunluğu fazla olan başlıca alanlardır. Buralar Kanada’nın önemli tarım potansiyeli sunan alanları dışında, endüstrileşme ve şehirleşmenin en üst düzeyde olduğu kısımlardır. Bir anlamda Kuzeydoğu Amerika’nın devamı olma özelliği gösteren bu alanda, Montreal-Toronto, ülke nüfusunun ¼’ünün oturduğu büyük bir şehrsel alan oluşturmaktadır.

4.4.5.Orta ve Güney Amerika’da Nüfusun Dağılışı

Önceleri, İspanyol ve Portekizliler, daha sonra, Afrikalı köleler, Japon, Hintli ve diğer Asya kökenlilerin göçleriyle, nüfusu artan Latin Amerika, XX. Yüzyılda dünyanın önde gelen nüfus alanlarından biri hâlini almıştır. 550 milyonu aşkın miktarıyla Orta ve Güney Amerika’da nüfus, özellikle kıyılar ve orta yükseklikteki (600-1800m yükselti kuşağında) plato ve dağlarda daha fazla yer bulmuştur. Büyük bir bölümü Tropikal ve Ekvatorial kuşakta yer alan bu kıtanın, iklim şartları (yüksek sıcaklık ve nem), bu durumu doğurmuştur. Nüfusun kıyılarda toplanmasında okyanustan esen serin rüzgârların, nispeten yaşanabilir ortamlar yaratmasının yanında, Latin Amerika’nın Avrupa ve Kuzey Amerika’ya, ham madde ve gıda sevk eden ekonomik yapısının da etkisi vardır. Orta yükseklikteki yerlere yerleşilmesinin nedeni de, sıcaklığın etkilerinden biraz olsun kurtulmaktır.

Latin Amerika ülkelerinin pek çoğunda, birkaç şehirde yüksek miktarda insan yığılması, ülkenin geri kalan kısımlarının ise, seyrek nüfuslu ya da boş olması durumu, neredeyse ortak bir özellik hâlini almıştır.

Brezilya ve Meksika, Orta ve Güney Amerika’nın iki büyük nüfus devidir. Bunlardan Brezilya, 187 milyon nüfusuyla (Population Reference Bureau, 2006 World Population Data Sheet) dünyanın en kalabalık ülkeleri arasında yer almaktadır. Rio de Janeiro ve Sao Paolo,

ülke nüfusunun %20'den fazlasının yaşadığı, nüfus birikim alanlarını oluştururlar. Orta Amerika'daki 108 milyon nüfuslu (2006) Meksika'da da Mexico City ve Guadalajara'yı içeren alan, yoğun bir şehirselleşmiş nüfus barındırır. Her iki şehir ülke nüfusunun %25'inden fazlasının yaşadığı mekânlardır. Brezilya'nın yağmur ormanlarıyla kaplı Amazon havzası, Meksika'nın ABD sınırı bir yana bırakılırsa, çöle karşılık gelen kuzey kesimleri seyrek nüfuslu alanları oluşturur.

Venezuela'da, ulusal zenginliğin ana kaynakları olan plantasyonlar ve petrol yataklarının bulunduğu ve içinde başkent Karakas'ın da yer aldığı, Orinoco nehri ağzı ile Maracaibo gölü havzası arası, yoğun nüfuslu bir alandır. Kolombiya'da da devam eden, Tropikal çayır bölgeleri Llanos, bu yoğun nüfuslu çekirdek bölgeyle, nüfus açısından tezat oluşturur.

Aynı tezatlar Arjantin ve Şili'de de yaşanır. Arjantin'de tahıl üretilen ve sığır yetiştirilen, Buenos Aires'in de yer aldığı kalabalık Pampa bölgesiyle, Patagonya ve And Dağları, Şili'nin merkezî kısmı ile Atakama çölü arasında bu durum yakından gözlenir.

4.4.6. Okyanusya'da Nüfusun Dağılışı

Dünyanın en az yerleşilmiş alanlarından birisi de Okyanusya kıtasıdır. Km²'ye 3-4 kişinin düştüğü, seyrek nüfuslu Avustralya'nın üçte ikisi çöl şartlarının etkisi altındadır. Bu kara parçasında, yıllık ortalama yağışın 500 mm.yi aştığı, doğu ve güneydoğu kıyı kesimleri, nüfusun büyük bir bölümünün yaşadığı başlıca alanları oluşturmaktadır. Zaten ülkenin iki büyük şehri olan Sydney ve Melbourne de, bu alanda yer almaktadır. Bu kesim kadar olmasa bile, Akdeniz iklimi şartlarının yaşandığı Güneybatı Avustralya'da da, nüfusun bir miktar arttığı gözden kaçmaz. Yeni Zelanda ve Papua Yeni Gine'de, çoğu ada devletlerinde olduğu üzere nüfus, kıyılarda toplanmıştır. Ancak, Avustralya ve diğer adalarda, toplam 34 milyon insan hayatını sürdürmektedir.

5.NÜFUSUN NİTELİKLERİ

Bir ülkede yaşayan insanların nitelikleri, en az sayısı kadar önemli bir konudur. O ülkenin yaş ve cinsiyet yapısı, ekonomik ve sosyal durumunun mutlaka bilinmesi ve o ülkenin, diğer ülkelere göre insan kaynakları bakımından bulunduğu yerin belirlenmesi gerekir. Ayrıca her ülkenin kendi içindeki farklılıkların da ortaya konması neredeyse bir zorunluluktur.

5.1.Yaş Yapısı

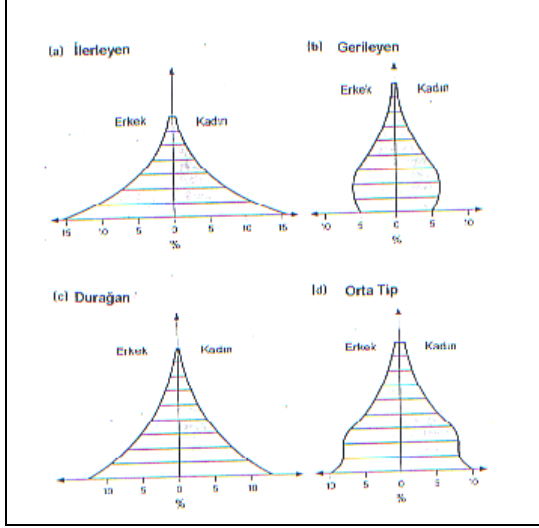
Her hangi bir yerin, değişken bir nüfus özelliği olarak yaş bileşiminin bilinmesinde, pek çok faydalar vardır. Karar ve strateji geliştirme, plan yapma ve uygulama çalışmalarında yaş yapısı analizlerinin rolü inkâr edilemez. Bir yerdeki insan topluluğunun, belirli yaşlar veya yaş grupları itibariyle sergilediği kompozisyon olarak tanımlanabilecek yaş yapısı, başta ekonomi olmak üzere, askeri, toplumsal ve demografik olaylar bakımından çeşitli anlamlarla yüklüdür. Yaş yapısı, nüfusun işgücü potansiyeli, toplumun günlük hayat içindeki talep ve istekleri, doğum, ölüm ve göç olaylarının, bugünkü ve gelecekteki durumları hakkında, kıymetli ip uçları verebilecek bir özelliktir.

Yaş yapısı analizleri, çocuk nüfus olarak kabul edilen 15 yaşın altındakilerin, miktar ve oranları yardımıyla, onların sağlıklı büyüme, iyi beslenme ve nitelikli eğitim almalarını kolaylaştıracak ortamların hazırlanması bakımından önem arz ettiği gibi, 15-64 yaşlar arasındaki yetişkinlerin (*ergin nüfus*), mesleki eğitim ve meslek sahibi edilmeleri, onlar için istihdam alanları yaratma çabalarını, yakın ve uzak gelecekteki konut taleplerini saptamaya, fiziksel ve ruhsal olarak gerileme dönemi yaşayan 65 ve daha fazla yaşta yaşlı nüfusun sağlık, bakım ve sosyal güvenlik istemlerini ön görmeye yarayan değerli bir araçtır.

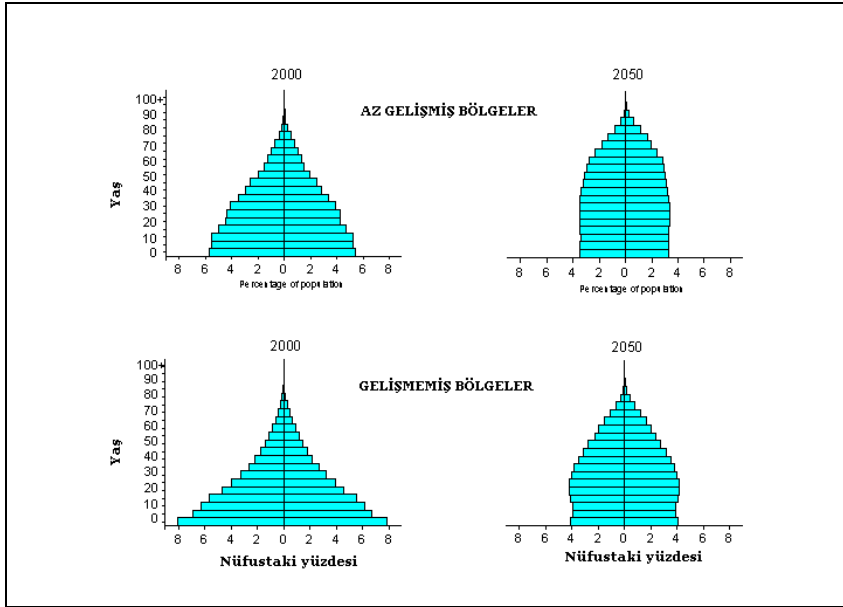
Bir yerde belli bir yılda doğan nüfus, ilerleyen yıllarda ölümcül hastalık, kaza, savaş, doğal afet, göç gibi nedenlerle azalacak, sonunda tamamen ortadan kalkacaktır. İşte yıllar itibariyle gittikçe yaşlar olarak azalan nüfusun, her yaş grubu üst üste bindirildiğinde, ortaya bir piramit çıkmaktadır. Nüfus veya yaş-cinsiyet piramidi denilen bu piramit, her yerin konumuna, özelliğine, gelişmişlik durumuna bağlı olarak, o yerin başından geçen çeşitli sosyal, siyasal, demografik ve ekonomik olayları yansıtan görünümler kazanmıştır. Bu birbirinden farklı yaş yapısı görünümleri, bize ülkeler ya da daha küçük alanlar için, oranın hem geçmişine ait bilgiler, hem de bu bilgiler ışığında geleceği düzenleme konusunda fikirler oluşturmamızı sağlarlar.

Nüfusun yaş bileşimine yansıyan ortak etmenler söz konusu ise de, bu etmenlerin etki derecesi ve zamanındaki farklılıklar, çok değişik nüfus piramitlerinin ortaya çıkmasına yol

açar. Ülke ölçeğinde yapılacak genellemeler sonucunda 4 ayrı karakterdeki nüfus piramidinden bahsedilebilir. Bu tipler: gelişen (*progressive*), gerileyen (*regressive*), durağan (*stationary*) ve orta tip (*intermediate*) gibi isimlerle anılmaktadır (Şekil 40). Ancak unutulmamalıdır ki, nüfus piramitleri ait olduğu yerin bir anlamda sosyo-ekonomik ve tarihsel fotoğrafıdır ve bu fotoğraf her yerde farklı ve kendine özgü bir görünüm sunabilir (Şekil 41 ve 42).

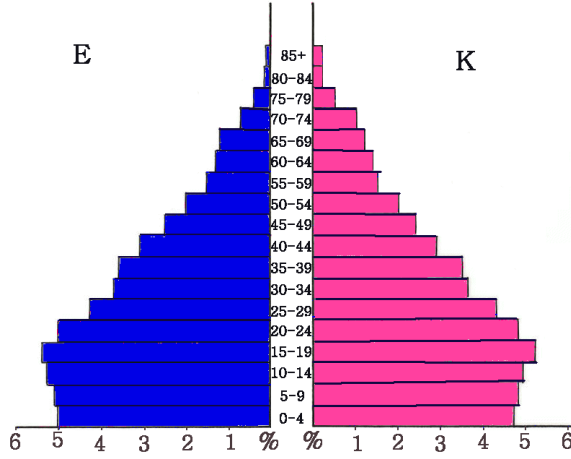

Şekil 40. Nüfus piramidi tipleri (Whyne-Hammond, 1987)

Şekil 41. Az gelişmiş ve gelişmemiş bölgelere ait nüfus piramitleri

Gelişen yaş yapısında, doğum ve ölüm oranları yüksektir (*binde 40'lık doğum, binde 30'luk ölüm oranları*). Çocuk nüfusun toplam nüfustaki payının %45-55 arasında değiştiği bu tipin piramidinde, kenarlarının içe çöküklüğü dikkat çekicidir. Tabandaki genişleme doğum fazlalığını, yaşlar ilerledikçe belirginleşen daralma ölümlerin yüksekliğine işaret eder.

Şekil 42 Türkiye'nin 2000 yılına ait nüfus (yaş-cinsiyet) piramidi.

Bangladeş, Angola, Nijerya gibi az gelişmiş ülkelerde, ülkemizin Güneydoğu Anadolu Bölgesi illerinde, sosyal, kültürel ve belki de dini ve ekonomik durumları nedeniyle, doğurganlık yüksek, yoksulluk, kötü beslenme ve yetersiz sağlık hizmetlerinden dolayı, aynı zamanda da ölüm seviyesi yüksektir.

Arı kovanı görüntüsündeki *gerileyen* yaş piramidine sahip ülkelerde, doğum ve ölüm oranları düşüktür ve düşüş devam etmektedir. Çocuk nüfus oranı %30'un altındayken, yaşlı nüfusun toplam nüfustaki oranı %15'i aşan bir manzara sergilemektedir. İsveç, İngiltere gibi ülkelerin yer aldığı gelişmiş Batı Avrupa'daki yüksek hayat standartları, eğitim ve toplumsal bilince eşlik eden iyi beslenme ve ileri sağlık hizmetleri böyle bir yaş yapısını doğurmuştur.

Durağan yaş yapısını gösteren bir nüfus piramidinde, toplam nüfus içinde çocukların oranı aşağı yukarı %35-40'ı, yaşlılarınki %10'u bulmaktadır. Bu patern, uzun yıllar değişmeden bu şekilde kalabilecek bir yapı ortaya koyar.

Orta tipe ait yaş piramidi, karakter bakımından çeşitlilik gösterir ve gelişiminde farklı aşamalar geçirmiş olan ülkelerde yaygındır. Bu tür ülkeler, geçmişinde bir kez ilerleyen bir yaş yapısına sahip olmuş ve büyük bir ihtimalle gelecekte gerileyen bir nüfus yapıları olacaktır.

Yaş-cinsiyet piramitleri, ülkelerin sosyal ve ekonomik özelliklerini yansıtır. Ülkelerin statülerindeki ilerleme, toplumun doğası ve hatta onların geleceğe bakış açısı, bu bakımdan önemlidir. Piramitlerin görünümü ülkelerin nüfus gelişim tarihini de ortaya koyar ki, savaş, salgın hastalık, doğal afet gibi olaylar bu tarihte etkin rol oynarlar.

Gerçek hayatta çocuk ve yaşlıların oluşturduğu yaş grupları, başkalarına bağımlı nüfus olarak kabul edilirler. Çocuklar çoğunlukla eğitim gören, 65 yaş üzerindeki, emekli ve bir köşeye çekilmiş hâldedir. Bu iki grup, zorunlu olarak çalışan ve üreten orta yaş grubu tarafından bakılırlar. Durum bu olunca, diğer iki gruba göre yetişkinlerin azlığı, ülkelerin sosyal ve ekonomik güçlüklerini artırıcı etkide bulunur. Yaşlanma dolayısıyla gerileyen ya da çocuk sayısındaki fazlalığa bağlı şekilde ilerleyen toplumların bu nüfus yapısı, her birinin başlıca sorunu durumuna gelir. Genellikle bağımlılık oranının yüksekliği, kalkınmaya çabalayan, gelişmekte olan bir ülke için, çok daha önemli bir güçlüktür.

Yaş yapısı, toplumsal, ekonomik ve demografik etmenlerden etkilenir. Az gelişmiş ülkelerde 10 yaşın altında çalışma hayatına giren genç yaşta birinin varlığı yaygınlaşır. Gelişmiş ülkelerde 15 yaşın altındakiler üretime katılmadıkları gibi, yaygın olarak daha üst düzeyde eğitim alma imkânları vardır.

Muhtemelen göç olayları da yaş yapısına benzer şekilde etkide bulunur. Genellikle yetişkin yaş grubunun (15-64 yaşlar arası) genç kısmı (bu 15-35 yaşları kapsar) çok hareketlidir. Bu yüzden bir ülkenin ya da bölgenin göç yoluyla nüfus kazanması halinde, nüfus piramidinde hafif bir şişkinlik, dışarıya aldığından fazlasını göndermesi durumundaysa, hafif bir girinti göstermesi söz konusu olmaktadır.

Nüfus gelişimindeki değişimler de kaçınılmaz şekilde yaş yapısına yansır. Düşen bir nüfus artış oranı yaşlanan, yükselen bir artış hızı ise gençleşen bir nüfusun habercisidir. Her iki durumda da nüfus dengesiz bir hâl alır ki küçük bir yetişkin grup geriye kalanların geçimini temin etmek zorunda kalır. Demografik geçiş aşamalarına göre toplumların nüfus piramitlerine yansıyan farklı görüntülerden de söz edilebilir. Yüksek durağanlık aşamasında değişken, bazen daralan bazen de genişleyen bir piramit tahmin edilebilirken, ikinci aşamada tabanı genişleyen bir yaş yapısı, üçüncü aşamada tabandaki genişlemenin durduğu, orta yaş grubunda şişmenin başladığı bir nüfus yapısıyla karşılaşılır ki, yeni endüstrileşmiş ve bu aşamadan çıkma üzere olan Singapur gibi ülkelerde nüfus piramidinin tabanında daralma kendini gösterir. Düşük durağanlık dönemine geçmiş olan gelişmiş ülkelerin piramitlerinde taban ile tavan arasındaki hatta orta yaş grubundaki nüfus miktarları neredeyse birbirine eşittir.

Türkiye’de 1990 sayımında %35 olan çocuk nüfus oranı, 2000 sayımı sonuçlarına göre %30’un altına inmiş görünmektedir. 15-64 yaş grubu oranı ise, %62’ye yaklaşmıştır. 60 yaş üzerindeki nüfusun toplam nüfustaki hissesi %8.4’e ulaşmıştır. Bu değerlerle Türkiye, genç ve yaşlı nüfus için dünya ortalamasının altında, ergin nüfus için ise üstünde bir konuma sahiptir. Türkiye bu yaş yapısıyla hem az gelişmiş, hem de endüstrileşmiş ülkelere farklı, ama ikisinin arasında bir yerdedir (Çizelge 12).

Dünyada nüfusun bazı ülkelerde yaşlanma eğiliminde olduğu bilinmektedir. Nüfusta yaşlanmanın en fazla gözlendiği alan Avrupa ülkeleridir. Aynı zamanda doğal nüfus artışının da düşük düzeyde olduğu gelişmiş ülkelerin bu nüfus yapısı, fırsatlar ve sorunları beraberce bünyesinde barındırmaktadır. Bu gibi ülkelerde farklı yaş kuşaklarında ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği ve refahın eşit dağılımının mümkün olup olamayacağı tartışılmaktadır. Ulusal bütçelerden yaşlılara ve onların sorunlarının çözümüne, önemli miktarda pay ayrılmaya başlanmıştır. Sosyal hizmet, sağlık hizmetlerinin sunumu programları, ulaşım, konut, yaşlıların tek başına yaşayıp yaşayamayacakları konusundaki belirsizlikler, iş gücü açığı, emekli maaşları ve sağlık giderlerinin finansmanı, arazi kullanımındaki değişiklikler sözü edilen yaşlanma sorunları arasında sayılabilir.

Az gelişmiş ülkelerde de nüfusun yaşlanma belirtileri ortaya çıkmaya başlamıştır. Gelişmiş ülkelere farklı olarak yaşlılar az gelişmiş ülkelere aileleri tarafından bakılmaktadır. Bu ülkelerin yaşlı nüfus oranı arttıkça sosyal güvence ve emeklilik sistemlerini geliştirmeleri gerekmektedir ki, bunu başarabilmeleri için bir iki nesillik süreleri kalmıştır.

Çizelge 12. Türkiye’de ve dünyada nüfusun yaş yapısı, 2000 ve 2010

Yaş Grubu	Türkiye, %	Dünya, %	Gelişmiş Ülkeler, %	Az Gelişmiş Ülkeler, %
0-14	25.6	28.2	17.0	30.7
15-24	17.0	17.9	13.7	18.9
25-59	46.8	43.5	49.2	42.2
60-79	9.3	9.1	16.5	7.3
80+	1.3	1.3	3.7	0.8
60+	10.6	10.4	20.2	8.1
Yaş Grubu	2000	%	2010	%
0-14	20.220.095	29.8	18.878.582	25.6
15-64	43.701.142	64.5	49.516.670	67.2
65+	3.857.949	5.7	5.327.736	7.2

Kaynak: DİE ve TÜİK Genel Nüfus Sayımları, 2010 World Population Data Sheet

5.2.Cinsiyet Yapısı

Cinsiyet yapısı, toplam nüfus içinde kadın-erkek oranlarının bir ifadesidir. Bu yapı, 100 kadına düşen erkek veya 100 erkeğe isabet eden kadın sayısı arasındaki oran ile gösterilebilir. Yaygın bir kanaate göre, iki cinsin miktar olarak eşit olması beklenir.

Günümüzde her ülkenin cinsiyet oranı, 100 kadına 90 ile 110 erkek arasında değişmektedir. Meselâ bu oran, 100 kadına İngiltere’de 94, Hindistan’da 102, Türkiye’de 103 erkek şeklindedir. Oysaki her bir yaş grubunda cinsiyet oranları bakımından farklılıklar mevcuttur. Yaş yapısının sonunda, kadın sayısı erkeklerden fazla olmasına karşılık, erkek

bebek doğumları kız doğumlarından daima fazladır. Başka bir deyişle, 50 yaşına kadar erkek nüfusun fazlalığı devam ederse de, bu yaş aşıldıktan sonra, sayısal olarak gittikçe artan bir şekilde kadınlar üstünlük sağlarlar. Türkiye’de 10-14 yaş grubu nüfus için cinsiyet oranı 100 kadına 108 erkek iken, bu oran 44-49 yaşlar arasında 103, 50-54 yaş grubunda kadınlar lehine dönen cinsiyet yapısı bundan sonraki yaş gruplarında da hep kadınların fazlalığını anlatır ki, 85 yaş üstündekilerde GCO 63 değerini göstermektedir(Çizelge:13)

İngiltere örneğinde olduğu gibi gelişmiş ülkelerde her 100 kız bebek doğumuna karşılık 106 erkek bebek doğumu gerçekleşmektedir. 60 yaşın üzerindeki bu oran 100 kadına 91 erkek şeklindedir. Doğumdan itibaren ömür beklentisi erkeklerde 70, kadınlarda 76’dır. Gelişmekte olan ülkelerde erkek ölümlülüğü kadınlarınkini çok belirgin şekilde geçer. Mesela Fildişi Sahili’nde, yüksek erkek bebek doğumlarına karşın, hayatın ilk yıllarında bu bebeklerin ölümleri çok yaygındır.

Doğal ölümlülük oranı, her yaş grubunda sosyo-ekonomik, çevresel ve biyolojik şartlar gereği, erkeklerin aleyhinedir. Erkeklerin güçlü cins oldukları sanılsa da, kadınlardan daha fazla hastalıklara tutulurlar ve bu yüzden genç yaşta ölmeye meyillidirler. Şurası bir gerçektir ki, erkeklerin çok ve ağır işlerde çalışmaları, aynı zamanda hayatta çok daha fazla sorumluluk ve risk almaları, onların ölüm oranlarını artıran etmenlerdendir. Dünya üzerinde az sayıdaki ülkede kadınların ölüm oranları erkek ölüm oranlarını aşar. Güneydoğu Asya, Afrika’nın bazı kısımları buna örnek olarak verilebilir. Çünkü buralarda, kadınların toplum içindeki statüleri daha düşüktür ve ağır işlerde çalışmak zorunda kalırlar.

Çizelge 13. Türkiye nüfusunun 2000 yılında cinsiyet yapısı

Yaş Grubu	Genel Cinsiyet Oranı*
0-14	107
15-64	103
65+	83
Türkiye ortalaması	103
10-14	108
44-49	103
50-54	99.7
85+	63

*100 kadına düşen erkek sayısı

Erkek ölümlerindeki fazlalıkta savaşların etkisi çok önemli bir yer tutar. Hatta yakın zamanlarda bile, kadınların da katıldığı top yekun savaşlarda dahi erkekler daha fazla ölmüşlerdir. Zira her şeyden önce erkekler orduların büyük bir kısmını oluşturmaktadırlar. Pek çok Avrupa ülkesinin yaş-cinsiyet piramitleri hâlâ, geçen yüzyıldaki iki dünya savaşının izlerini taşımaktadır.

Göçler, yaş gibi cinsiyet yapısını da etkiler. Genel olarak erkekler, özellikle ergin grup içerisindeki, kadınlardan daha hareketlidirler. Net göç kazancı olan yerlerde erkek nüfus, kaybı olan yerlerdeyse kadın nüfus fazladır. Yüzyıl başına kadar ABD'nin Orta batısı, Avustralya'nın kuzey toprakları, Alaska'nın ilk yerleşilen kesimleri birinci durum, İrlanda ve Batı Hindistan ikinci durum için örnek oluştururlar. Küçük bir alanda bile bu işleyişle karşılaşılabilir. Ülkemizden örnek verilecek olunursa Kastamonu şehrinde cinsiyet oranı 100 kadına 106 erkek iken, Kastamonu'ya bağlı köylerde 85 erkektir. Göçle, hızla nüfusları artan İstanbul ili köylerinde, oran tersine dönerek, 100 kadına 121 erkek hâlini alır. Kutup bölgeleri, yüksek dağlık alanlar, çöller gibi yaşam koşullarının güçleştiği alanlarda erkek nüfusun daha yüksek değerler gösterdiği söylenebilir. Madencilik, ormancılık, askerlik gibi faaliyetlerin cinsiyet seçiciliği bu durumun belirmesinde etkindir.

5.3.Nüfusun Ekonomik Özellikleri

Nüfus meslekler, faaliyet kolları, gelir, çalışma saatleri, refah düzeyi, işsizlik gibi ölçütler açısından değerlendirildiğinde bir toplumun ekonomik yapısı belirlenir ki, bu bir anlamda insanların hayat standartlarını yansıtmaktadır.

5.3.1.Nüfusun Ekonomik Özellikleri İlgili Bazı Kavramlar

Çalışma Çağındaki Nüfus: Çalışma hayatının normal yaş sınırları içinde bulunan ya da bazı ülkelerde 15-64 yaşlar, bazılarında 12-64 yaşlar arasındaki nüfus çalışma çağındaki nüfus olarak değerlendirilmektedir.

Çalışan (Faal) Nüfus: Çalışma çağındaki nüfus içinde de eğitim, sağlık, evlilik, aile durumu nedenleriyle çalışmayan veya malî durumu iyi olduğu için çalışma gereği duymayan bir kısım bireyler vardır. Bu nedenle çalışma çağındaki nüfusun tümü değil, ancak bir kısmı emeğini fiilen iş piyasasına sunmakta ve işte bu kısım çalışan nüfus kabul edilmektedir. Çalışma çağındaki nüfusun tümü çalışmadığı gibi, çalışan nüfusu(işgücünü) oluşturan bireylerin tamamı da fiilen çalışmayabilmektedir. Başka bir deyişle çalışan nüfus içinde bir işle uğraşanlar dışında işsizlerde yer almaktadır.

İşsiz: Çalışan nüfus istatistikleri için bir kimsenin işsiz sayılabilmesi için, istem dışı işsiz bulunmak, çalışabilir durumda olmak ve iş aramak gibi koşulları taşıması gerekir.

İstihdam Edilenler: Referans tarihinde en az bir saat ücretli, maaşlı, yevmiyeli, işveren, kendi hesabına veya ücretsiz aile işçisi olarak aynî(mal) ya da nakdî(para) gelir elde etmek amacıyla ekonomik faaliyette bulunan veya bir işle bağlantısı bulunan 12 ve daha yukarı yaştaki kişiler.

İşgücü : İşgücü istihdam edilenler ve işsizlerin oluşturduğu nüfus

İşgücüne Katılma Oranı: İşgücüne katılma oranı, 12 ve daha yukarı yaştaki her 100 kişi içinde işgücünde(istihdam edilenler ve işsizlerin oluşturduğu nüfus) olan kişi sayısıdır. Bir başka deyişle işgücündeki nüfusun 12 ve daha yukarı yaştaki nüfusa oranıdır.

İş Gücüne Katılma Oranı = (İşgücü: 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus) x 100

İşsizlik Oranı: İşgücündeki her 100 kişi içinde işsiz olan kişi sayısıdır. İşsiz nüfusun işgücüne oranıdır.

İşsizlik Oranı = (İşsiz nüfus : İşgücü) x 100

Ekonomik Faaliyet: İstihdamda olan kişinin mal veya para cinsinden gelir elde etmek amacıyla işini veya mesleğini yaptığı kurum, kuruluş, ev vb. yerlerin faaliyet türüdür.

Devlet İstatistik Enstitüsü ekonomik faaliyete göre istihdam edilen nüfusu *Tarım* (ziraat, avcılık, ormancılık ve balıkçılık), *Sanayi* (madencilik ve taş ocakçılığı, imalat, elektrik/gaz/su üretimi), *İnşaat* (çoğu kere endüstri içinde düşünülür), *Hizmet* (toptan ve perakende ticaret,lokanta ve oteller, ulaştırma/haberleşme/depolama, malî kurumlar/sigorta/taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri/toplum hizmetleri/kişisel ve sosyal hizmetler ve İyi tanımlanmamış faaliyetler şeklinde ana sektörlere ayrılmaktadır.

Tarım çalışan nüfus oranı = (Tarımda çalışan nüfus miktarı : Toplam çalışan nüfus) x 100

Endüstride çalışan nüfus oranı = (Endüstride çalışan nüfus miktarı : Toplam çalışan nüfus) x 100

Hizmet çalışan nüfus oranı = (Hizmette çalışan nüfus miktarı : Toplam çalışan nüfus) x 100

İşteki Durum: İstihdamda olan kişinin işteki durumu dört ana grup altında toplanmıştır: 1)ücretli/maaşlı/yevmiyeli, 2)işveren, 3)kendi hesabına, 4)ücretsiz aile işçisi. Bunlardan birincisi, bir başkasının işinde, aynı(mal) ya da nakdî(para) bir gelir elde etmek amacıyla, ücretli veya maaşlı olarak çalışan veya bir işverene bağlı olarak, düzenli ve sürekli olmadan işine göre mevsimlik veya geçici şekilde, bazen de iş buldukça çalışanları ifade etmektedir. İkincisi, kendi iş yerinde en az bir ücretli veya yevmiyeli çalıştıran kişidir. Bir işyerinde işveren durumunda birden fazla ortak bulunabilir ki, bu durumda her ortak bir işveren kabul edilmektedir. Kendi hesabına çalışanlar, işinde, tarlasında, bağ ve bahçesinde, dükkânında, yazıhanesinde, atölyesinde vb. yerlerde tek başına veya ücretsiz aile fertleriyle birlikte(yanında ücretli veya yevmiyeli kimse çalıştırmamak kaydıyla) mal veya para olarak gelir elde etmek için çalışanlardır. Ücretsiz aile işçisi ise, aynı hanede yaşayan birisi tarafından işletilen ve piyasaya yönelik faaliyet gösteren işletmelerde ücretsiz olarak çalışan,

fakat işletmenin ortağı konumunda olmayan kimseleri kapsamaktadır. Bu göstergeler, işçi işveren ilişkilerini veya işçi yoğunluğu konularını irdelememize, sosyal ve ekonomik politikalar geliştirilmesine yardımcı olur.

5.3.2.Faaliyet Yapısı

Her ülkede toplam nüfusun bir bölümü ekonomik olarak faaldir. Bu çalışan nüfus, ücret karşılığında, aile işçisi, işveren ya da kendi hesabına olarak bir işle uğraşır. Genellikle çocuk, öğrenci, emekli ve yaşlı, ev hanımı gibi gruplar faal nüfus dışında bırakılır. Çalışan nüfusun büyüklüğü, değişik ekonomik, sosyal ve siyasi etmenlerden etkilenmekle kalmayıp, zaman içerisinde demografik şartlardan da (*doğum, ölüm, göç gibi*) etkilenir. Toplam nüfustaki bu çalışan nüfusun oranına, *faaliyet oranı* denilmektedir.

Avrupa'dakiler gibi gelişmiş ülkelerde, genç nüfusun sayıca azalmasından beri, faaliyet oranı yükselme isteği göstermiştir(*%50 kadar*). Günümüzde kadınların çalışma hayatında yer alması daha yaygın bir hâl almıştır. Gelişmekte olan ülkelerde, kadınların çalışmama/çalıştırılmama geleneği ve yüksek çocuk oranları nedeniyle faaliyet oranı, düşme eğilimi içinde olacaktır (*%20'nin altında*). Kadının toplumdaki konumu, özellikle Müslüman toplumların bir özelliğidir. Eski Doğu Bloku ülkelerinde siyasi ideoloji, faaliyet oranında önemli bir artışa yol açmıştır. Kadınlar erkeklerin bile çalışmakta zorluk çektiği işlerde dahi, çalışabilecek serbestliğe sahiptirler. Buralarda faal nüfus oranı %50'yi de aşmaktadır.

Çalışan nüfus mesleklerine göre de ayırt edilebilir. Bu sayede daha belirgin bir faaliyet yapısına ulaşılır. Bu sınıflandırmayı daha çok sosyo-ekonomik etmenler belirler. Genellikle gelişmiş ülkelerdeki birincil sektörde (*çiftçi, balıkçı, avcı vb.*) çalışanların oranı düşük, daha az gelişmiş ülkelerdeyse yüksektir. Bunun aksine, ikincil(*imalat, inşaat, elektrik ve gaz*) ve üçüncül(*ticaret, ulaştırma-depolama, bankacılık, sigortacılık ve emlakçilik gibi işler, sağlık, eğitim, yönetim ve savunma hizmetleri vb.*) sektörlerde çalışanların oranı gelişmişliğe paralel şekilde artar. Onun içindir ki, Batı Avrupa ve ABD'de faal nüfusun %5 ya da daha azı tarım ve hayvancılık konularında faaliyet göstermektedir. Oysa bu oran, Çin ve Hindistan gibi ülkelerde %80'in üzerine çıkabilmektedir. Türkiye'de de gelişmişlik farklarına bağlı olarak İstanbul ilinde %5 olan birincil sektör nüfus oranı, Muş, Yozgat gibi az gelişmiş illerde %80'ler civarındadır. Aslında çok gelişmiş ülkelerde hizmet sektörünün önemi imalat faaliyetlerinin bile ötesindedir. Otomasyon faktörleri, boş zaman faaliyetlerinin artışı, endüstrinin eski yapısından uzaklaşma süreci, bunda etken olmuştur. ABD, İngiltere ve Almanya'da, çalışan nüfusun %50'si tek başına hizmet sektöründe yer almaktadır.

5.3.3.İşsizlik

Zengin ülkeler de dahil olmak üzere dünyanın her yerinde, refah dönemlerinde bile, belli bir miktar işi olmayan insan vardır. Bu, endüstriyel çıktılardaki doğal değişiklikler, sakatlık veya hastalık, çalışma isteksizliği, ikâmetgah değiştirmeler ve benzeri, farklı etmenler nedeniyledir. Tam istihdam gösteren yerlerde bile %3'ten az olacak şekilde, kaçınılmaz bir olaydır. İşsizliğin arttığı dönemlerde, açık işlere talep de artar. Bununla birlikte, zamanla istihdam alanı azlığından işsizlik, gittikçe ciddi ve tehlikeli bir durum hâlini alır. Değişik tiplerde işsizlikten söz edilebilir.

Genel işsizlik, tüm çalışan grupları etkileyen bir kavramdır. ABD'deki 1930'ların büyük ekonomik bunalımı sırasında, işten çıkarılanlar, işgücünün %15'i dolaylarındaydı. İngiltere'de 1980'lerin gerileme döneminde, işsiz varlığı toplam işgücünün %12'sine ulaşmıştı. Türkiye'de de 1994'te yaşanan ekonomik kriz, çok sayıda insanın işinden olmasına neden olmuştur. İşsizliğin bu tipi, çoğu kere canlanma ile durgunluğun en uç noktaları arasında, sürekli değişiklik gösteren ticari çarka eşlik eder.

Mevsimlik işsizlik, yılın belli bir döneminde meydana gelen bir olaydır. Normal olarak, iklim şartlarına bağlı iş alanlarında(*turizm, tarım, inşaat gibi*)bu tip işsizlikle daha sık karşılaşılır. Bu sektörlerdeki çalışma takvimine göre, çoğunlukla kış sezonlarında olmak üzere, işin tatil edilmesi ya da yavaşlatılması söz konusu olduğundan, bir kısım insanlar bu süre boyunca işsiz kalırlar.

Yapısal işsizlik, kimi ürün ve hizmetlere olan talebin, eskiye oranla azalmasıyla ortaya çıkan bir işsizlik tipidir. Çoğunlukla bazı sektörleri bu tip bir işsizlik etkilemektedir. Avrupa'da çelik endüstrisi ya da İngiltere'deki öğretmenlik mesleği bu durumdadır.

Gizli işsizlik, çalışma istatistiklerinde görünmeyen işsizlikler için kullanılan bir terimdir. İnsanlar kısa süreli çalıştıklarında veya tam gün çalışmadıklarında bu kapsama girerler. Bunlardan ilkinde işçiler, zorunlu olarak az bir süre için işte tutulurlar. Diğerlerindeyse, işçiler gönüllü olarak yarım gün veya başkasıyla dönüşümlü tarzda çalışırlar. Bu kapsamdaki işsizlere Türkiye'deki gibi aslında onlara ihtiyaç olmadığı halde, aile işletmelerinde çalışıyor görünenleri de katmak gerekir.

Bütün bu işsizlik tipleri, mevsimlik olan dışarıda bırakılırsa, çalışma ve yönetim sorunları, hükümet politikası, dünya ticareti ve fiyat dalgalanmaları, üretim değişiklikleri ve insan denetiminin dışındaki (*doğal afetler vb.*) diğer etmenler gibi pek çok etmenin sonucudur.

Bir başka bakış açısıyla, sadece coğrafyacılar değil, aynı zamanda plâncılar, sosyologlar, idareciler ve diğerleri de aynı fikirdedir ki, ona bağlı sorunlarla(*sosyal bunalım ve ekonomik çöküntü*) birlikte işsizlik, dengesiz bir dağılım gösterir. Ülkelerde işsizlik açısından birbirinden farklı alanlar ortaya çıkabilir. İngiltere’de Güney Galler ve Kuzeydoğu İngiltere bölgelerindeki işsizlik, Londra ve Güneydoğu İngiltere’ye oranla daha fazladır. Bazen daha gelişmiş olduğu düşünülen bölgelerde dahi, buralara gerçekleşen göçler nedeniyle işsizlik oranları artmaktadır. Türkiye’de Adana ve Mersin illerinin böyle bir özelliği vardır.

1. EKONOMİK FAALİYETLERİN TEMEL ÖZELLİKLERİ

İnsanlar; yaşamlarını devam ettirebilmek, ihtiyaçlarını karşılayabilmek veya daha iyi yaşam şartlarına sahip olabilmek için çeşitli mesleki faaliyetlerde bulunur. Bu faaliyetlere genel olarak ekonomik faaliyetler denir. Tarihî süreçte geçimlerini avcılık ve toplayıcılık, sonrasında da tarımla sürdüren insanların faaliyet alanları zaman içerisinde çeşitlenmiştir. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren yeni sektörler ve buna bağlı olarak da yeni meslekler ortaya çıkmıştır. Günümüzde bu değişim hızlı bir şekilde devam etmektedir. Ekonomik faaliyetler; özelliklerine göre birincil, ikincil, üçüncül, dördüncül ve beşincil faaliyetler şeklinde beş gruba ayrılır.

Birincil ekonomik faaliyetler, temel maddelerin doğrudan veya dolaylı olarak doğal çevreden temin edilmesine dayanır. Avcılık, toplayıcılık, balıkçılık, ormancılık, madencilik, tarım ve hayvancılık bu tür faaliyetlere örnek verilebilir. Bu yolla elde edilen ürünler, doğrudan tüketilebileceği gibi sanayi faaliyetlerinde ham madde olarak da kullanılabilir. Ülkelerin gelişmişlik seviyelerinin artması ve teknolojik imkânlardan daha fazla yararlanmasıyla bu faaliyette çalışanların oranı diğer faaliyetlere göre giderek azalmaktadır.

Üçüncül ekonomik faaliyetlerde doğrudan bir üretim görülmemekle birlikte insanlara ve diğer ekonomik faaliyetlere ürün ve hizmet sağlanması esastır. Geçmişten günümüze en fazla gelişme gösteren bu faaliyet türüne eğitim, sağlık (Görsel 2.43), ulaşım, turizm, ticaret, bankacılık, pazarlama, güvenlik, sigortacılık, hukuk, belediye ve büro hizmetleri örnek verilebilir. Ülkelerin gelişmişlik seviyeleri arttıkça bu faaliyette çalışanların oranı da diğer faaliyetlere göre artmaktadır.

İkincil ekonomik faaliyetler, birincil ekonomik faaliyetlerden elde edilen ham maddeler veya yarı işlenmiş maddeler kullanılarak yeni ürünler elde edilmesine dayanır. Sanayi ve inşaat faaliyetleriyle enerji üretimi ikincil ekonomik faaliyetlere örnek verilebilir. Tarih öncesi çağlarda (Kalkolitik Çağ) çanak çömlek ve av malzemeleri gibi ürünlerin üretilmesiyle başlayan bu faaliyet türü, günümüzde artan ürün miktarı ve ürün çeşitliliği bakımından ön plana çıkmıştır. Ürünlerin elde edilmesinde insan ve hayvan gücüne dayalı üretim, yerini daha çok makineleşmeye bırakmıştır.

Dördüncül ekonomik faaliyetler; teknolojinin gelişmesine bağlı olarak günümüzde ortaya çıkan bilgi toplama, bilgiyi işleme, değiştirme ve yayma çalışmalarını kapsar. Reklam

yayıncılığı, yazılım hizmetleri, ağ işletmeciliği ve grafik tasarım hizmetleri dördüncül ekonomik faaliyetlerden bazılarıdır. Coğrafi bilgi sistemlerinin ortaya çıkmasıyla bu faaliyetler daha fazla gelişmiştir.

Geçmiş dönemlerde ekonomik faaliyetler, daha çok yerel pazarlarda sınırlı sayıda insana ulaşmaktaydı. Ulaşım ve iletişimde yaşanan teknolojik gelişmeler, ekonomik faaliyet türlerinde üretilen ürünlerin uzak mesafelere taşınmasını kolaylaştırmış buna bağlı olarak da bölgeler arasındaki olumlu ilişkiler artmıştır. Ülkeler arasında yapılan ticaretin büyük bölümü deniz yoluyla gerçekleşmektedir. Bu nedenle önemli deniz yolu güzergâhları üzerinde yer alan kanal, boğaz ve liman gibi alanlarda ekonomik faaliyetler artmıştır.

Beşincil ekonomik faaliyetler, daha çok karar verme pozisyonunda olan kamu sektörü ile özel sektördeki üst düzey yöneticileri kapsar. Bu sektörlerde faaliyet gösterenlerin sayısı az olmasına rağmen dünya ekonomisine etkileri oldukça fazladır.

Genellikle birincil ekonomik faaliyetler tarım, ikincil ekonomik faaliyetler sanayi; üçüncül, dördüncül ve beşincil ekonomik faaliyetler de hizmetler sektörü şeklinde adlandırılmaktadır.

Küresel iletişim sistemlerindeki gelişmeler, reklam ve pazarlama imkânlarının artmasına dolayısıyla ürünlerin dünyanın dört bir tarafına ulaşabilmesine olanak sağlamıştır. Ayrıca internet, televizyon ve telefon gibi iletişim araçları farklı özelliklere sahip bölgeler arasında sosyoekonomik ilişkilerin artmasına katkı sunmaktadır.

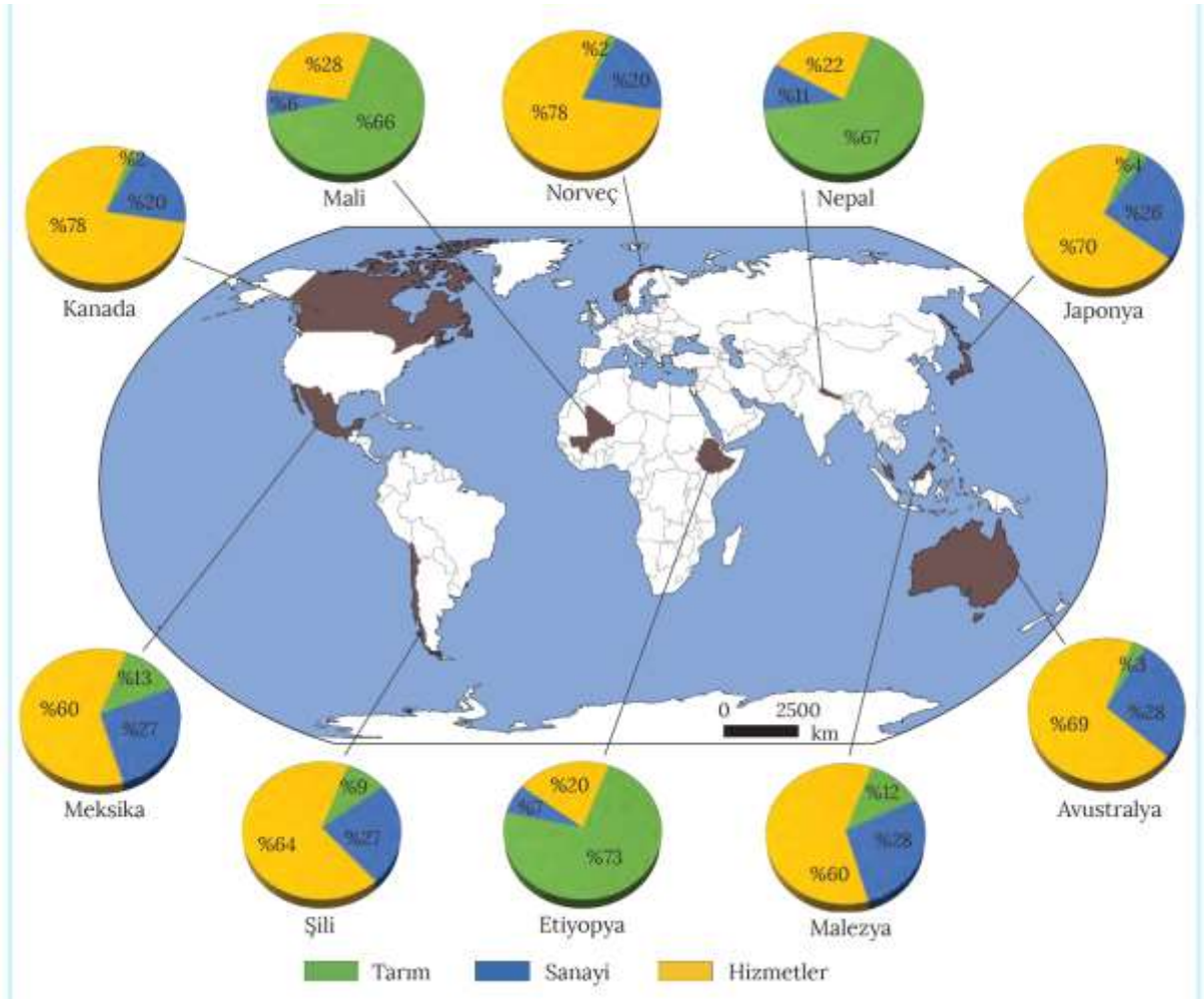
EKONOMİK FAALİYETLER VE GELİŞMİŞLİK

Çalışan nüfusun ekonomik faaliyet kollarına dağılışı zamana ve ülkelere göre farklılık gösterir. Ülkelerin gelişmişlik seviyeleriyle çalışan nüfusun ekonomik faaliyet kollarına dağılışı arasında güçlü bir ilişki vardır. Az gelişmiş ülkelerde çalışan nüfusun büyük bölümü birincil ekonomik faaliyet kollarında çalışmaktadır. Bu ülkelerde sürdürülen ekonomik faaliyetlerde teknoloji ve bilimsel yöntemler yeterli düzeyde kullanılmadığı için daha çok insan gücüne dayalı ekonomik faaliyetler (tarım, hayvancılık vb.) yapılır. Gelişmiş ülkelerde ise çalışan nüfusun büyük bölümü hizmet sektöründe faaliyet göstermektedir. Bu tür ülkelerde birincil ve ikincil ekonomik faaliyet kollarında çalışanların oranının az olması, ilgili sektörlerde bilimsel yöntemler ve teknolojinin yaygın olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Çalışan nüfusun ekonomik faaliyet kollarına dağılışına bakılarak ülkelerin gelişmişlik düzeyleriyle ilgili çıkarımlar yapılabilir.

Ekonomik faaliyet kollarının genel özellikleri ve oransal dağılımları, bir ülkenin gelişmişlik göstergesinin önemli ölçütleridir. Tarım sektörü dışında özellikle de hizmetler sektöründe çalışanların yoğunlaştığı ülkeler, genel olarak gelişmiş ülkeler arasında yer almaktadır. Örneğin nüfus miktarları birbirine oldukça yakın olan Ruanda ve Belçika'da çalışan nüfusun dağılımına bakıldığında Belçika'nın daha gelişmiş bir ülke olduğu anlaşılmaktadır.

Sanayi ve hizmetler sektörünün ülke ekonomilerinin büyümesine ve istihdama katkısı tarım sektöründen daha fazladır. Örneğin Ruanda'da çalışan nüfusun %76'sı tarım sektöründe geçimini sürdürmesine rağmen bu sektörün ekonomiye katkısı %35'te kalmıştır. Aynı şekilde çalışan nüfusun %24'ünün istihdam alanı olan sanayi ve hizmetler sektörünün ekonomiye katkısı ise %65'tir. Belçika'da da benzer bir durum görülmekle birlikte tarım sektöründe istihdam olanların sayısı ve bu sektörün ekonomiye katkısı azdır. Aynı ülkede çalışan nüfusun diğer sektörlerdeki istihdam oranının ve bu sektörlerin ekonomiye olan katkısının da oldukça fazla olduğu göze çarpmaktadır.

ULUSLARARASI ULAŞIM HATLARININ GENEL ÖZELLİKLERİ VE ETKİLERİ

Ulaşım, en genel anlamıyla insan veya eşyanın bir yerden başka bir yere taşınmasıdır. Günümüzde bu kavram; teknolojinin gelişmesiyle bilginin, paranın ve çeşitli hizmetlerin de bir yerden başka bir yere çeşitli ulaşım araçlarıyla taşınmasını içine almıştır. Ulaşım ağlarının gelişmesi ve çeşitlenmesi, kalkınmanın gerçekleşmesinde en önemli etkenlerden biridir. Ulaşımındaki gelişmeler; sanayi, ticaret ve turizm gibi faaliyetlerin de hızla gelişmesini sağlamıştır. Ayrıca günümüzde ülkeler ve bölgeler arasındaki ekonomik-kültürel etkileşimin artmasında ve her türlü ürünün istenilen yere taşınabilmesinde ulaşımda yaşanan gelişmelerin rolü büyüktür. Ham maddelerin sanayi merkezlerine, üretilen ürünlerin de tüketim alanları olan pazarlara sevk edilmesi ulaşım sayesinde gerçekleşmektedir.

Sanayi Devrimi'nden önce ulaşım sistemleri yeterince gelişmediği için ulaşım, genellikle binek hayvanları veya yelkenli gemiler vasıtasıyla gerçekleşmekteydi. O dönemlerde hem ulaşım hatlarının taşıma kapasitesi oldukça düşük hem de ürünlerin günümüze oranla taşınması çok yavaş gerçekleşmekteydi. Dolayısıyla uzak pazarlara taşınan ürünleri genellikle yükte hafif pahada ağır olanlar oluşturmaktaydı. Sanayi Devrimi sayesinde teknolojiye yaşanan gelişmeler, mevcut ulaşım hatları ile ulaşım araçlarını olumlu yönde etkileyerek ulaşımda çeşitliliği beraberinde getirmiştir. Ulaşımda kaydedilen bu ilerlemeler günümüzde de devam etmektedir. Örneğin petrol ve doğal gaz; boru hatları sayesinde önceki dönemlere oranla daha hızlı, güvenli ve ucuz bir şekilde taşınabilmektedir.

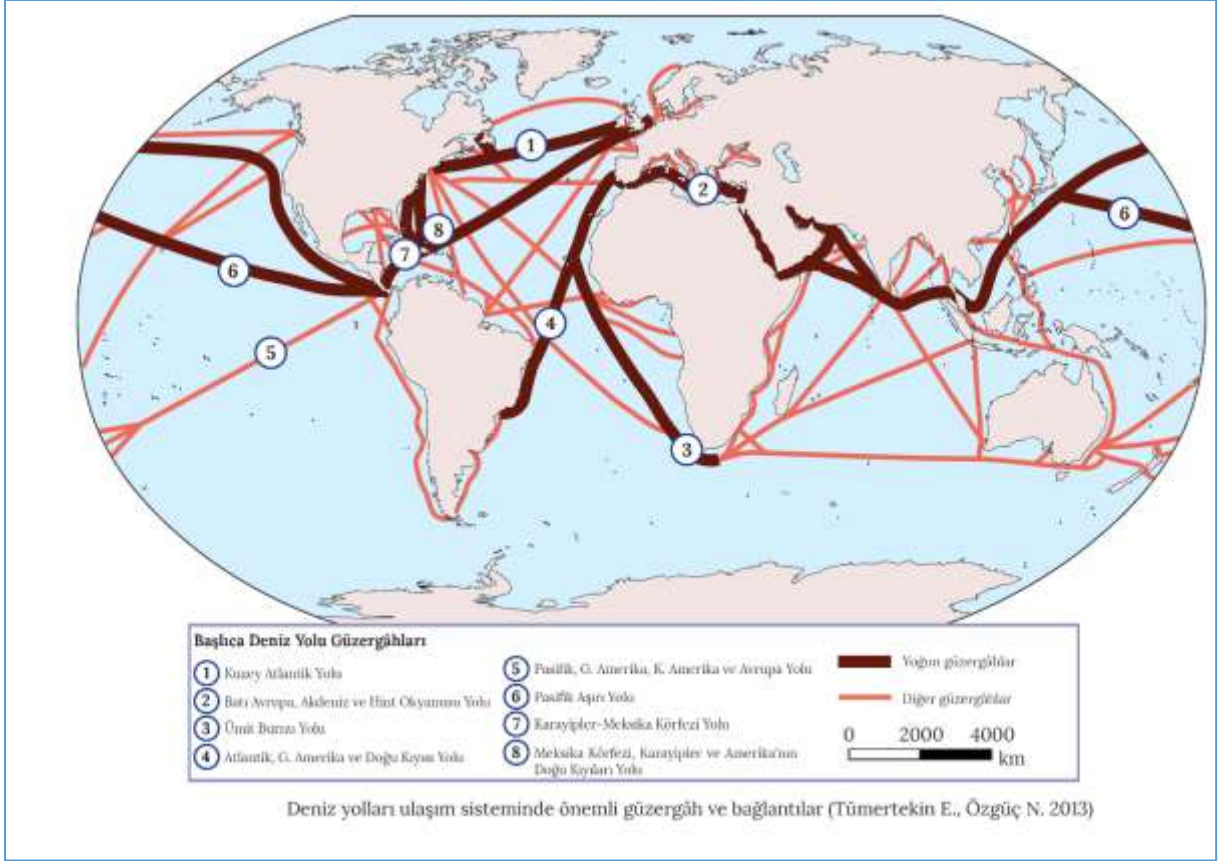
Ulaşım, dünyanın her bölgesinde aynı düzeyde gelişmemiştir. Bunun nedeni iklim, yeryüzü şekilleri, çöller ve bataklıklar gibi fiziki faktörlerle sermaye ve teknoloji gibi beşerî faktörlerin her ülkede aynı özellikleri taşımamasıdır. Ulaşım ağlarının sıklığı ve kalitesi ülkelerin gelişmişlik düzeyini gösterir. Gelişmiş ülkelerde ulaşım ağı sık, ulaşım sistemleri çeşitli, hızlı ve konforludur. Az gelişmiş ülkelerde ise ulaşım imkânları ve ulaşım teknolojisi yeteri kadar gelişmemiştir.

Kara yolları kullanılan en eski ulaşım ağıdır. İlk olarak patika şeklinde görülen bu yollar, zaman içerisinde tekerlekli araçların kullanılmasıyla geliştirilerek önemini artırmıştır. Uzun yıllar alternatifi olmayan bir ulaşım ağı olan kara yolları, zamanla farklı faaliyet alanlarına da olanak tanımıştır. Bu bağlamda devletlerin kurulması ve üretimin artmasına bağlı olarak ilki Roma'da görülen ticaret yolları ortaya çıkmıştır. Anadolu'daki Kral Yolu, Çin'den Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına kadar uzanan İpek Yolu, Hindistan'daki baharatı Akdeniz ve Kızıldeniz kıyılarına ulaştıran Baharat Yolu gibi ticaret yolları İlk ve Orta çağlarda kullanılan önemli kara yollarıdır.

Modern kara yolları, 19. yūzyılda İngiltere'de yapılmıő ve zamanla tūm dūnyaya yayılmıőtır. Sanayi Devrimi sayesinde demir yollarının geliőmesiyle önemini kaybeden kara yolları, 19. yūzyılın sonlarına doĖru motorlu araçların icadı ve yol yapım tekniklerinin geliőmesiyle tekrar önem kazanmıőtır. Gūnūmūzde kara yolları sayesinde diĖer ulaőım araçlarıyla ulaőılamayan pek çok noktaya ulaőma imk nı bulunmaktadır.

Gūnūmūz dūnyasında kullanılan kara yollarının uzunluĖu ve kalitesi teknoloji ile birlikte artmıőtır. Teknik geliőmeler ve artan kara yolu trafiĖi otoyol yapımını hızlandırmıőtır. Kara yolu aĖının sık ve geliőmiő olduĖu yerlerde nūfus yoĖun ve Őehirleőme oranı da yūksektir. Kara yolu aĖının en uzun olduĖu ũlke ABD, en sık olduĖu yerler ise Batı Avrupa ve Japonya'dır.

Deniz yolları, kara yollarından sonra geliőme gösteren ve daha çok yūk taőımacılıĖında kullanılan ulaőım ağıdır. İlk ve Orta aĖlarda daha dar alanlarda kullanılan deniz yolları, coğrafi keőiflerle birlikte daha çok kıtalar arası ticarete kullanılmaya baőlanmıőtır. Buharlı gemilerin icadı ile ağır tonajlı gemilerin yapılması, bu yolların önemini daha da artırmıőtır. Deniz yolu, gūnūmūzde ũr nlerin uzak mesafelere taőınmasında kullanılan en yaygın ulaőım ağıdır. Dolayısıyla dūnya ticaretinin büyük bir bölümü bu yolla gerçekleŐmektedir. Tek seferde fazla miktarda yükün taőınması, yol yapım ve bakım giderlerinin olmaması ve g zerg hta deĖiŐiklik yapılabilmesi gibi nedenlerle en düŐük maliyetli ulaőım sistemi olarak dikkat çekmektedir.

Sekiz büyük hat olarak gruplanan dünyadaki deniz yollarının en önemlisi, Batı Avrupa ile Kuzey Amerika'yı birbirine bağlayan Kuzey Atlantik Yolu'dur. Bu durumun asıl nedeni, bu iki bölgenin dünyanın en önemli üretim ve tüketim merkezleri olmasıdır. Dünyadaki deniz yollarında gerçekleşen yük taşımacılığının önemli bir kısmı bu yolda gerçekleşmektedir. Kuzey Atlantik'ten sonraki en önemli yol ise Batı Avrupa'dan başlayıp Akdeniz, Süveyş Kanalı, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nu geçerek Asya'nın doğusuna kadar uzanan güzergâhtır. Bu yol, Orta Doğu'daki petrolün dünyaya; Batı Avrupa'daki sanayi ürünlerinin de doğuya aktarılmasında önem arz etmektedir. Ayrıca bu deniz yolunun en önemli noktasını Süveyş Kanalı oluşturmaktadır. Ümit Burnu Yolu, deniz yollarında önemli bir güzergâh olmasına rağmen Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra önemini kısmen yitirmiştir. Panama Kanalı'nın açılmasına bağlı olarak Pasifik Aşırı Yolu ile Karayipler-Meksika Körfezi Yolu gibi güzergâhların önemi artmış, Pasifik-Güney Amerika Yolu'nun dolayısıyla Macellan Boğazı'nın önemi de kısmen azalmıştır.

İki su kütesini birleştiren doğal su yollarına **boğaz**, iki su kütesini birleştirmek için insanlar tarafından açılan su yollarına ise **kanal** adı verilir. Deniz yolu ulaşımında çok önemli olan boğaz ve kanallar, yolların kısalmasını sağlayarak ülkeler arası taşımacılığı da hızlandırmıştır.

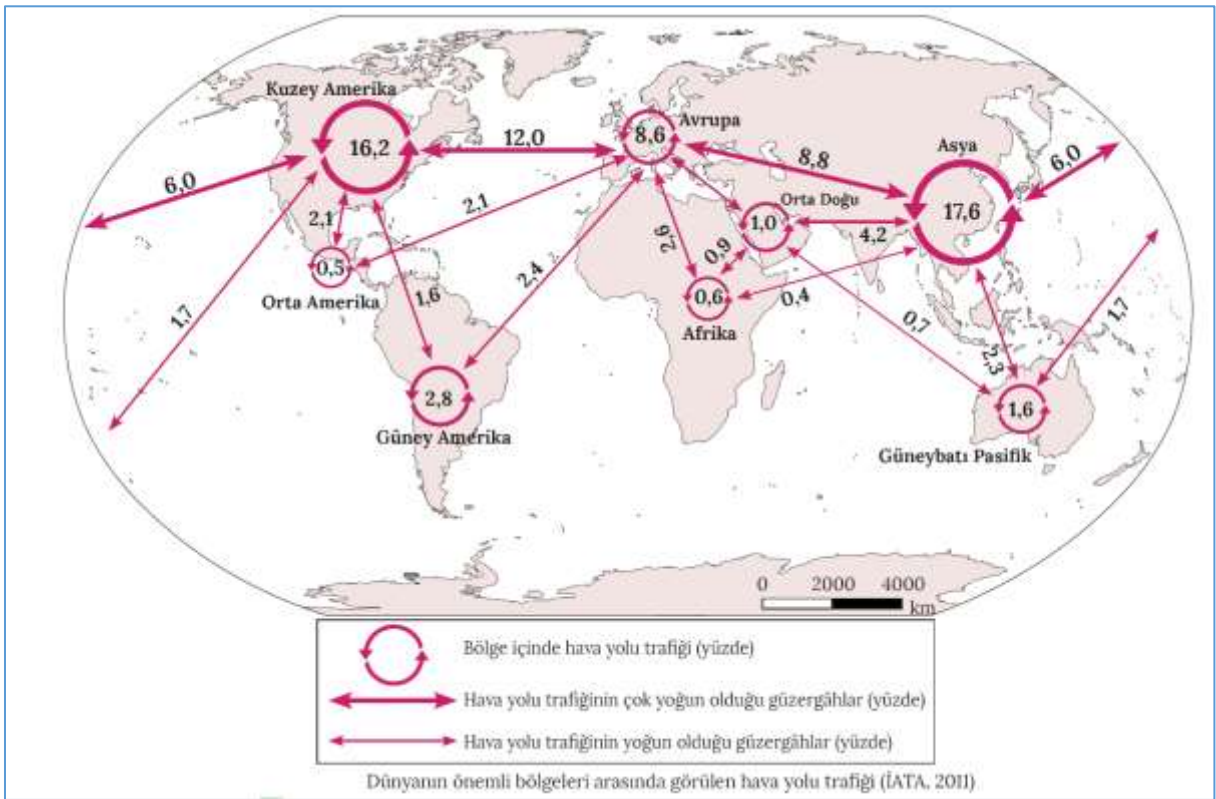
Demir yolları; kara yollarına göre daha düşük maliyetli, hızlı ve güvenli bir ulaşım sistemi olması ve deniz yolu ile kıyılara getirilen malların iç kesimlere kadar ulaştırılabilmesi bakımından büyük önem arz etmektedir. 20. yüzyılın başında hem yük hem de yolcu taşımacılığında en önemli bir ulaşım sistemi olan demir yolu, bu yüzyılın ortalarında diğer ulaşım sistemleri ile rekabet edemeyerek geriledi. Günümüzde ise özellikle gelişmiş ülkelerde saatteki hızı 300 km'yi bulan hızlı tren hatlarının yapılmasıyla demir yollarının yolcu taşımacılığındaki önemi yeniden artmış ve bu ulaşım sistemi kara yolları ile rekabet eder duruma gelmiştir.

Demir yolu ulaşım sisteminin bir ülkede gelişmesinde o ülkenin teknolojik açıdan gelişmişlik düzeyi ile yeterli sermaye birikimine sahip olması önemlidir. Bu tür gelişmiş ülkeler, oldukça sık bir demir yolu ağına sahiptir. İklim ve yeryüzü şekilleri gibi fiziki faktörlerin yanı sıra nüfusun dağılışı gibi beşerî faktörler de demir yolu ağının dağılışını etkiler. Bu açıdan bakıldığında nüfusun seyrek olduğu engebeli bölgelerde demir yolu ağının da yeterince gelişmediği görülmektedir.

Kuzey Amerika, demir yolu ağının en yoğun olduğu kıtadır. Sanayi ve ticaretin geliştiği ABD'nin doğusu ile Kanada'nın güneyinde demir yolları yoğunlaşmıştır. Benzer şekilde Avrupa Kıtası'nın batısında sık bir demir yolu ağı göze çarparken doğusunda bu ulaşım ağı oldukça seyrek. Asya Kıtası, Avrupa ve Kuzey Amerika kadar sık demir yolu ağına sahip değildir. Himalayalar, Orta Asya ve Sibiryada demir yolu ulaşımının seyrekleştiği yerlerdir. Buna karşılık Hindistan, Japonya ve Güney Kore demir yollarının yoğunlaştığı ülkeler olarak dikkat çekmektedir. Afrika Kıtası genelinde seyrek olan demir yolu ağı, daha çok sömürgeci devletler tarafından buradaki madenleri limanlara taşımak amacıyla yapılmıştır. Demir yolu ağının en sık olduğu yer kıtanın en gelişmiş ülkesi olan Güney Afrika Cumhuriyeti'dir. Okyanusya Kıtası'na bakıldığında ise demir yolları, sanayinin geliştiği ve nüfusun yoğunlaştığı kıtanın güneydoğu kıyılarında bulunmaktadır.

Hava yolları, **ilk olarak Fransa'da ticari amaçlı** yapılan seferler şeklinde ortaya çıkmıştır. Hava yolu ulaşımı, diğer ulaşım sistemlerinden daha geç başlamış ancak çok hızlı bir gelişme göstermiştir. Önceleri askerî amaçlı olarak kullanılan uçakların günümüzde sivil havacılık alanında kullanımı oldukça yaygınlaşmıştır. Hava yolu ulaşımında II. Dünya Savaşı'ndan sonra hızlı bir gelişme olmuştur. Hava yolu ulaşımındaki asıl gelişme; uçak sanayisinin gelişmesi, hava yollarındaki faaliyetleri düzenleyen uluslararası anlaşmalar ve havaalanı yapımında kaydedilen ilerlemeler sayesinde gerçekleşmiştir.

Hava yolu, nüfusun fazla ve sanayinin de ileri düzeyde olduğu bölgelerde özellikle yolcu taşımacılığında en çok tercih edilen önemli bir ulaşım sistemidir. Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Güneydoğu Asya hava yolu ulaşımının en yoğun olduğu bölgelere örnek verilebilir. Ülke bazında bakıldığında ise ABD'nin en gelişmiş ve en yaygın hava yolu ulaşımına sahip olduğunu söylemek mümkündür. ABD'nin yüz ölçümünün büyük olması, ülke içinde de hava ulaşımının yaygın olarak kullanılmasını sağlamıştır. Hem kıta içi hem de kıtalar arası yolcu taşımacılığında Avrupa Birliği ülkelerinde de hava ulaşımı oldukça yaygın olarak kullanılmaktadır. Bunun dışında Asya Kıtası'nın güneydoğusunda yer alan özellikle Japonya, Güney Kore, Singapur ve Çin gibi ülkelerde hava ulaşımının oldukça yoğun olduğu görülmektedir.

Dünyanın gelişmiş iki bölgesinden Kuzey Amerika ile Batı Avrupa arasında yer alan Kuzey Atlantik, hava ulaşımı anlamında en önemli hattır. Yolcu taşımacılığında deniz ulaşımının bir zamanlar üstün olduğu bu hatta bugün hava ulaşımı egemen durumdadır.

Hava yolu ulaşımının tercih edilme nedeni, yüksek hızının yanı sıra kaza oranının diğer ulaşım araçlarına göre daha düşük olmasıdır. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte ucuzlayan hava yolu ulaşımı, diğer ulaşım türlerine göre hâlâ en pahalı ulaşım sistemidir. Daha çok yolcu taşımacılığında kullanılan bu ulaşım sisteminden yük taşımacılığında da yararlanılmaktadır. Bu bağlamda özel kargo uçakları bulunmaktadır.

Havalimanları, hava yolu ulaşımında ayrı bir öneme sahiptir. Yolcuların her türlü ihtiyaçlarının karşılanabilmesi, uçakların gerekli bakım, kontrol vb. işlemlerinin yürütülebilmesi adına bu alanlar, günümüz ulaşım sistemleri içerisinde çok kapsamlı ve modern birer liman özelliği taşımaktadır.

Günümüzde yaşanan ekonomik büyümeye ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak ulaşım sistemleri büyük bir dönüşüm geçirmektedir. Ulaşım sistemlerinin çeşitlenmesinin yanı sıra klasik olarak tabir edilen ulaşım sistemleri de dünyada en çok rağbet gören güvenli, konforlu, dakik vb. ulaşım özellikleri nedeniyle gelişimlerini hızlandırmıştır. Özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılmasıyla oluşturulan akıllı ulaşım sistemleri sayesinde ürünlere hızlı ve etkin bir erişim sağlanarak daha verimli bir küresel ulaşım sistemi meydana getirilmiştir. Ulaşım; sadece insan ve malın taşınması değil, teknolojinin gelişmesiyle birlikte haber, bilgi, para vb. hizmetlerin de bir yerden başka bir yere çeşitli iletişim araçlarıyla taşınmasını kapsamaktadır.

Son yıllarda büyük gelişme gösteren ulaşım sistemlerinden biri de boru hatlarıdır. Boru hatlarıyla taşımacılık, sanayinin gelişmesi ve taşınan ham maddenin yoğunlaşmasına bağlı olarak önem kazanmıştır. Boru hatlarının yapılma amacı; bölgeler arasında ham madde ve enerji kaynağı niteliğindeki katı, sıvı ve gaz maddelerin (petrol, doğal gaz, su, kömür, maden cevheri) taşınmasına dayanmaktadır.